

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabıtləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI
№ 3 (35), 2022

BAŞ REDAKTOR:
Canpolad Daanov
DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru

REDAKTOR:
Hikmət Eyyazov
polis polkovniki, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSIYA HEYƏTİ:
Məsumə Məlikova
AMEA-nin müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fazil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlər
nazirinin müavini, Baş Təşkilat - İnspeksiya
İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki
proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri
doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhram Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Catiyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alauxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cabir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib: Fəxri Vəliyev
Korrektor: Aynur Səfərlı

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin Dövlət
qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
jurnali elmi tədqiqatların əsas
müddəalamm nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir

Format 60x84 1/8. Fiziki ç/v 19,75
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində
çap olunub.

CINAYƏT PROSESİ

Mətanət Əsgərova

Dövlətlər arasında cinayət işləri üzrə hüquqi yardım çərçivəsində üst-üstə düşən və ya paralel yurisdiksiya problemləri 5

Ənnağı Məmmədli

Cinayət prosesində istintaq sövdələşməsinin təyinatı və əhəmiyyəti 13

Cabir Xəlilov, Günseli Qasımzadə

Cinayət təqibinin növləri ilə bağlı bəzi məsələlər 19

Lalə Məmmədova

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində həbs qətimkan tədbirinə təbii qaydın rolunu 29

CINAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

Elnur Nuriyev

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın ləqəlləşdirilməsi cinayətinin hüquqi tərkibinin subyekti 36

Məhəmməd İmanlı

İşğaldan azad olunmuş Azərbaycanın canlı təbiətinə qarşı düşmən Ermənistan tərəfindən törədilən "ekocinayətlər" 41

Məleykə Bayramova

Xəstəyə kömək göstərməmə cinayətinə görə məsuliyyət barədə 46

İNSAN HÜQUQLARI

Fuad Babaşov

Ailə məişət zorakılığını yaradan səbəblər və ona qarşı mübarizə tədbirləri 52

Günay Hacıyeva

Məhkum qadınların sosial-demografik xüsusiyyətləri 57

MÜLKİ HÜQUQ

Ata Vəliyev

Məişət zorakılığı və sosial xidmət 65

Kamran AĞAMOĞLANOV

Azərbaycan respublikasında məcburi sosial sığortanın tarixi inkişaf mərhələləri 70

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

Elnur Əliyev

Beynəlxalq hüquqda təcavüzə görə dövlətlərin məsuliyyəti 82

Rafael Quliyev

Elektron ticarət sahəsində beynəlxalq hüquqi aktlar 90

KONSTITUSİYA HÜQUQU

Elmira Qəzvinova

Azərbaycan Respublikasında Hüquqyaratmanın Konstitusiyaya Hüquqi Tənziminin Tarixi İnkişafı 98

DAXİLİ İŞLƏR ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİ

Bəxşeyiş Əsgərov, İfadə Cəfərova

Fransa Respublikasında əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin qanunvericilik əsaslarına dair 103

İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Pərviz Kazimi, İslam İslamov, Gulnarə Yusifova

İnformasiyanın nəzəriyyəsinə fəlsəfi baxış (ilahi mənşədən rəqəmsal dünyaya qədər yol) 110

ƏMƏK HÜQUQU

Fəridə Aslanova, Siyavuş Bağirov

Əmək münasibətlərində dövlətin roluna Çin prizmasından baxış: Çin nümunəsi əmək hüququ ... 117

ƏCNƏBİ MÜƏLLİFLƏR

Süleymanov A.F., Japparova A.S., Sailibayeva J.Yu.

Cinayətkarlıqla mübarizə konsepsiyası və milli qanunvericilik kontekstində cinayətə nəzarət konsepsiyası 132

KRİMİNALİSTİKA

Aysel Aslanova

Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının yaranması, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri 139

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL
№ 3 (35), 2022

EDITOR-IN-CHIEF:
Canpolad Daanov
Head of the Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs, polis major-general

EDITOR:
Hikmat Eyvazov
polis coloniel, philosophy
doctor of law, associate professor

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:
Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev
The head of the inspection office of the
head organization of the Ministry of Internal
Affairs, police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, prof.

Bakhram Zahidov
doctor of law, prof.

Kamil Salimov
doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov
doctor of law, prof.

Habil Gurbanov
doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev
doctor of law, prof.

Amir Aliyev
doctor of law, prof.

Alish Gasimov
doctor of law, prof.

Midhad Gəfərov
doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov
doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev
doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov
doctor of law, prof.

Anatoly Berlac
doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva
philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh
philosophy doctor of law

Jabir Guliyev
philosophy doctor of law

Executive secretary: **Faxri Valiyev**
Proofreader: **Aynur Safari**

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation
Commission under the President of the
Republic of Azerbaijan to publish the basic
theses of scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 19,75
Draw: 300
Journal have been printed in "Baku".

CRIMINAL PROCESS

Matanat Asgarova

Problems of overlapping or parallel jurisdictions in the framework
of the legal assistance in criminal matters between states 5

Annagy Mammadli

Appointment of the institute of the pre-trial agreement on cooperation in the criminal process 13

Jabir Khalilov, Gunseli Gasimzadeh

Some issues related to he types of criminal persecution 19

Lala Mammadova

Arrest is prohibited in the administration of justicethe role of the application of the measure 29

CRIMINAL LAW AND KRIMINOLOGY

Elnur Nuriyev,

Subject of the crime of legalization of criminally obtained funds and other property 36

Muhammad Imanli,

"Economics" committed by enemy Armenia against the living nature of Azerbaijan
released from occupation 41

Maleyka Bayramova

On responsibility for repeated theft of foreign property 46

HUMAN RIGHTS

Fuad Babashov

Causes of family domestic violence and measures to fight against it 52

Gunay Hajiyeva

Socio-demographic characteristics of convicted women 57

CIVIL RIGHTS

Ata Valiyev

Domestic violence and social service 65

Kamran Aghamoghanov

Stages of historicl development of compulsory social insurance in the Republic of Azerbaijan ... 70

PRIVATE LAW

Elnur Aliyev

The responsibility of states for aggression in international law 82

Rafael Guliyev

International legal acts in the sphere of electronic trade 90

CONSTITUTIONAL LAW

Gazvinova Elmira

The evolution of the constitutional and legal regulation of law-making in the
Republic of Azerbaijan 98

ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF LAW-ENFORCEMENT BODIES

Bakhsheyish Asgarov, Ifade Jafarova

On the legislative basis for operational-search activities in the French Republic 103

INFORMATION SECURITY

Parviz Kazimi, Islam Islamov, Gulnara Yusifova

Philosophical view on information theory (the path from the divine to the digital world) 110

LABOR LAW

Farida Aslanova, Siyavush Bagirov

A Chinese prism of the state's role in labor relations: the Chinese example of labor law 117

FOREIGN AUTHORS

Suleimanov A.F., Zhapparova A.S., Sailibayeva Zh.Yu.

The concept of combating crime and the concept of crime control in the context of national legisla-
tion 132

CRIMINALISTICS

Aysel Aslanova

The emergence, current state and prospects for the development of forensic
technical examination of document 139

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции.
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ
№ 3 (35), 2022

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Джанполад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции

РЕДАКТОР:
Хикмат Эйвазов
полковник полиции, доктор
философии по праву, доцент

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук

Фазиль Гулиев
начальник Главного организационно-инспекционного отдела,
генерал-лейтенант полиции

Исаикова Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавадов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев
доктор юридических наук, профессор

Алыш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишьева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
доктор философии по праву

Испол. секретарь: Фахри Валиев
Корректор: Айнур Сафарли

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10г-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Респуб-
лики за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 19,75
Тираж: 300

Журнал напечатан в издательстве
"Bak1"

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Матанат Асгарова

Проблемы пересекающихся или параллельных юрисдикций в рамках
правовой помощи по уголовным делам между государствами 5

Аннагы Мамедли

Назначения института досудебного соглашения о сотрудничестве в уголовном процессе .. 13

Джабир Халилов, Гюнсели Гасымзаде

К вопросу о видах уголовного преследования 19

Лала Мамедова

Роль применения меры пресечения при исполнении правосудия 29

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Эльнур Нуриев,

Субъект преступления легализации денег или иного имущества,
полученных преступным путем 36

Мухаммад Иманли,

«Экологическое преступление», совершенное враговой Арменией
против живой природы Азербайджана, освобожденного от оккупации 41

Малейка Байрамова

Об уголовной ответственности за неоказание помощи больному 46

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

Фуад Бабашов

Причины, порождающие семейное насилие в семье, и меры борьбы с ним 52

Гюнай Гаджиева

Социально-демографические особенности женщин-заключенных 57

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Ата Велиев

Насилие в семье и социальная работа 65

Кямран Агамогланов

Этапы исторического развития обязательного социального страхования
в Азербайджанской республике 70

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Эльнур Алиев

Ответственность государств за агрессию в международном праве 82

Рафаэль Гулиев

Международно-правовые акты в сфере электронной торговли 90

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Эльмира Газвинова

Историческое развитие конституционно-правового регулирования законодательства Азербай-
джанской Республики 98

ОПЕРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Бахшеиш Аскеров, Ифаде Джафарова

О законодательных основах оперативно-розыскной деятельности
во Французской Республике 103

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Парвиз Казими, Ислам Исламов, Гульнара Юсифова

Философский взгляд на теории информации (путь от божественного
начала к цифровому миру) 110

ТРУДОВОЕ ПРАВО

Фарида Асланова, Сиявуш Багиров

Китайская призма роли государства в трудовых отношениях: пример
китайского трудового права 117

ЗАРУБЕЖНЫЕ АВТОРЫ

Сулейманов А.Ф., Жаппарова А.С., Сайлибаева Ж.Ю.

Концепция борьбы с преступностью и концепция контроля над
преступностью в контексте национального законодательства 132

КРИМИНАЛИСТИКА

Айсель Асланова

Возникновение, современное состояние и перспективы развития
судебно-технической экспертизы документов 139

UOT

343.1 Cinayət prosesi. Cinayət-prosessual hüquq

Mətanət ƏSGƏROVA,

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi
Ədliyyə Akademiyasının Cinayət prosesi, krimi-
nalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının
baş müəllimi, h.ü.f.d., dosent, ədliyyə müşaviri

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1419-9519>

matanat@list.ru

DÖVLƏTLƏR ARASINDA CİNAYƏT İŞLƏRİ ÜZRƏ HÜQUQİ YARDIM ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ÜST-ÜSTƏ DÜŞƏN VƏ YA PARALEL YURİSDİKSİYA PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: paralel yurisdiksiyalar, birgə istintaq qrupları, ağılabatanlıq, məqsədmüvafiqlik, həbs orderi

Ключевые слова: параллельные юрисдикции, совместные следственные группы, разумность, целесообразность, Европейский ордер на арест

Keywords: parallel jurisdictions, joint investigation teams, reasonableness, expediency, European Arrest Warrant

Üst-üstə düşən və ya paralel yurisdiksiya problemləri ərazi baxımından uzaq və ya geosiyasi yerləşməsi ilə bir-biri ilə bağlı olan bütün dövlətlər üçün aktualdır. Üst-üstə düşən və ya paralel yurisdiksiya problemləri hüquqi yardım göstərilməsi baxımından da aktualdır. Paralel cinayət yurisdiksiyası müxtəlif hallarda mümkündür, məsələn, dəniz quldurları bir ölkənin bayrağı altında açıq dənizlərdə üzdükdə, qeyri-qanuni tibbi tədqiqatlarla məşğul olan gəmilər açıq dənizdə olduqda, bir dövlətin ərazisində yerləşən terrorçular bir neçə dövlətin ərazisində ağır cinayətlər törətdikdə və s. Yurisdiksiya problemlərinə istintaqın hansı ölkənin ərazisində başlaması, məhkəmə proseslərinin harada keçirilməsi, hansı ölkənin qanunvericiliyinin tətbiq edil-

məsi və s. ilə bağlı problemlər aiddir. Biz Adam Abelsonun “Ekstraterritorial yurisdiksiya mülki işlərdən daha çox cinayət işlərində daha çox münaqişələr yaradır... Cinayət sanksiyaları həm də ölkələrin ittiham/ekstradisiya dilemması vasitəsilə həll etmək məcburiyyətində qaldıqları birbaşa münaqişələr yaradır, çünki eyni vaxtda yalnız bir ölkə cinayət təqibini həyata keçirə bilər” barədə fikirləri ilə razılaşıırıq [3, s.107].

Paralel yurisdiksiya məsələlərini paralel birgə araşdırmalardan fərqləndirmək lazımdır. Paralel birgə araşdırmalar ümumiyyətlə iki fərqli ölkədə aparılan və ümumi məqsədləri olan iki ayrı araşdırma. Burada əməkdaşlıq əsasən araşdırma zamanı toplanmış sübutların mübadiləsi şəklində və s. məqsədlə qarşılıqlı hüquqi yardım qaydasında həyata keçirilir.

Cinayətlərin istintaqında bir qayda olaraq, ərazisində cinayət törədilmiş və ya əksər hərəkətlərin baş verdiyi və ya ən çox zərərin vurulduğu dövlətin hüququ tətbiq edilir. Digər heç də az əhəmiyyətli olmayan məsələ, ərazisində cinayət törədilmiş dövlətin yurisdiksiyanı həyata keçirməkdə maraqlı olmasıdır. Cinayət iştirakçılarının əksəriyyətinin yerləşdiyi yer, iştirakçıların başqa yurisdiksiyada ifadə verməyə hazır olması, digər yurisdiksiyada sübutların toplanması, sübutların

olduğu yer, sübutlara çıxışın olması, sübutların qəbul edilməsi ilə əlaqədar əlverişli şəraitin təmin edilməsi, əsas istintaq və digər hərəkətlərin hansı dövlət tərəfindən aparılması, hansı dövlət tərəfindən ittihamın irəli sürülməsi və s. ilə bağlı digər məsələlərin ortaya çıxması mümkündür. Vəziyyətə istintaq və cinayət təqibini həyata keçirən dövlətlə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında müqavilənin olması və ya qarşılıqlılıq prinsipi əsasında hüquqi yardım göstərilməsi təcrübəsinin olması da təsir edir. Paralel və üst-üstə düşən yurisdiksiyalarda əsas məsələ bu müddəaların balansının tapılmasıdır. Buraya törədilmiş cinayətlərin ciddiliyi də daxil edilməlidir, çünki dövlətlər vətəndaşlarının ağır cinayətlər törətməsi ilə bağlı hüquqi məsələlərin həllində maraqlıdırlar. Bəzən digər ölkədə ədalət mühakiməsinin onlara münasibətdə daha ağır ittiham meyilli olmasından çəkinirlər. Eyni zamanda bu mövqenin əksi də mümkündür, dövlətlər öz vətəndaşlarını daha az ciddi ittiham etməklə kifayətlənə bilirlər.

Ümumi hüquq ölkələrində “məhkəmələrə başqa bir məhkəmə və ya forum işə baxmaq üçün daha uyğun olduqda işi rədd etmək imkanı da daxil olmaqla diskresion səlahiyyət” verən “forum non-conveniens” doktrinası tətbiq edilir [24]. Hakimlər bu doktrinanı tətbiq edərkən tarazlıq testi keçirir, ictimai (məsələn, işə yerli marağın olması və s.) və xüsusi amilləri (sübutların əldə edilməsinin asanlığı, hər iki tərəfin maraqlı olması, əsas şahidlərin yaşayış yeri ilə əlaqədar hökmün icrasının mümkünlüyü və s.) nəzərə alırlar.

Bir dövlət və ya dövlətlər birliyi çərçivəsində “forum non-conveniens” prinsipi uzun müddətdir ki, praktikada tətbiq edilir, lakin onun müxtəlif hüquq sistemlərinə malik müxtəlif dövlətlərin üst-üstə düşən yurisdiksiyaları ilə bağlı tətbiqi nəzəri və praktik xarakterli problemlərlə doludur. Məhkəmə yurisdiksiyalarının təkrarlanması cinayət işinin iştirakçıları üçün narahatlıq yaradır, bəzən onların hüquq və mənafelərinin pozulmasına gətirə bilər. Yurisdiksiyaların təkrarlanması zamanı iştirakçıların müxtəlif ölkələrə çağırılması ilə bağlı problemlərin də olması mümkündür.

Bir dövlətin daxilində “forum non-conveniens” prinsipinə daha ciddi əməl olunur, belə ki, aidiyyət məsələləri qanunla ciddi tənzip olunur. Mə-

sələn, Azərbaycan Respublikasının CPM ərazi üzrə məhkəmə aidiyyətini müəyyən edir və məhkəmələr arasında məhkəmə aidiyyətinə dair mübahisələrə yol vermir.

Müxtəlif dövlətlərdə mürəkkəb transsərhəd işin ayrı-ayrı epizodları ilə bağlı cinayət işlərinin başlanması halları ola bilər. Amma gec-tez bu, eyni şəxsə qarşı təkrar istintaq və digər prosesual hərəkətlərə gətirəcək. Hazırda bütün dövlətlər ikiqat cəzadan imtina edirlər, lakin ikiqat məhkəmə prosesi mümkündür. Avropa Komissiyası “non bis in idem” prinsipinin tətbiqi üçün “Yaşıl Kitab” tövsiyələrini hazırladı, tövsiyə olunan addımlardan sonra Avropa həbs orderi tətbiq edildi [13, s.11].

Amma digər dövlətlər arasında məsələ açıq qalır. Əgər dövlətlər ümumi prinsiplər altında və ya bir təşkilatda birləşmirsə, vətəndaşlıqla, hüquq pozucusunun yaşayış yeri, digər yurisdiksiyalarda törədilmiş digər cinayətlərlə bağlı cinayət işlərinin olması; məhkəmə sistemlərinə inamla bağlı subyektiv olsa belə şübhələrin olması, məsələyə siyasi yanaşma zamanı rəhbər tutulması mümkün olan siyasi baxışlara, milliyyətə, irqə və ya oxşar ayrı-seçkiliyə əsaslanan işgəncə riskinə görə cinayətkarın ekstradisiya edilməməsi, cinayətkarı başqa yurisdiksiyadan götürmək üçün real imkanların olması, məhkəmə araşdırması hüququ və ədalətli məhkəmə araşdırması standartları və s. ilə bağlı suallar yaranır. Məsələn, BMT-nin İşgəncələr əleyhinə Konvensiyasının 3-cü maddəsinə əsasən “İştirakçı dövlət hər hansı şəxsi işgəncə veriləcəyini ehtimal etməyə ciddi əsaslar olan başqa bir dövlətə sürgün etməməli, qaytarmamalı və ya təhvil verməməlidir” [15].

Paralel yurisdiksiya problemləri beynəlxalq tribunalların yaradılması zamanı da ortaya çıxmışdır. Beynəlxalq tribunallar bir qayda olaraq, əsas cinayətkarların cəzalandırılmasına həsr olunmuşdur. Siril Laucci keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda üzrə beynəlxalq tribunalların nizamnamələrini təhlil edərək “əsas cinayətkarlar” anlayışı ilə bağlı qeyd edir ki, “Həm də anlayış prinsipə müəyyən edilə bilməyən anlayışdır. Beləliklə, Nizamnamədə belə bir məhdudiyətin olmaması müxtəlif şəxslərin təqsirləndirilən şəxs qismində məhkəməyə cəlb edilməsinə cavabdeh olan tribu-

nalların orqanlarına cinayət təqibinin məqsədüyükunluğunu qiymətləndirməkdə tam sərbəstlik verir” və “Beynəlxalq cinayət tribunalları tərəfindən mühakimə olunacaq şəxslərin seçilməsi sadə məqsədüyükunluq meyarı əsasında aparılır. Belə yanaşma bütün milli cinayət sistemlərinin əsasında duran təqibin məqsədüyükunluğu prinsipinə uyğundur” [21,s.53-54].

Azərbaycan Respublikasının CPM bir neçə dəfə “məqsədüyükunluq” ifadəsini işlədilir. Belə ki, CPM-nin 51-2.5-ci maddəsində şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin, yaxud məhkumun iştirakı ilə prosesual hərəkətin həyata keçirilməsində onların bilavasitə iştirakının məqsədüyükun hesab edilməsinə dair tibbi rəy olduqda videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməməsi nəzərdə tutulur. CPM-nin 312.4-cü maddəsində məhkəmə iclasının təxirə salınması və müdafiəçinin əvəz edilməsi haqqında məsələnin həlli ilə bağlı məqsədmüvafiqlik ifadəsindən istifadə edilir, məhkəmə baxışının təxirə salınması və müdafiəçinin əvəz edilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsinin məqsədüyükunluğu, yəni məhkəmə baxışına artıq sərf edilmiş vaxt, icraatın mürəkkəbliyi və bununla əlaqədar məhkəmə baxışına yeni cəlb olunmuş müdafiəçi tərəfindən icraat materiallarının öyrənilməsinə sərf ediləcək vaxt və digər hallar nəzərə alınır. Məqsədüyükunluq CPM-nin 435.4.3-cü maddəsində yetkinlik yaşına çatmayan şəxs ağır və ya xüsusilə ağır cinayətin, habelə ağır nəticələrə səbəb olan zor tətbiq etməklə qəsdən törədilmiş cinayətin və ya digər ağır cinayətin təkrarən törədilməsində təqsirli bilinmədiyi halda onun azadlıqdan məhrum edilməsinin məqsədüyükun olmaması, CPM-nin 501.3-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasının sorğu edilən cinayət təqibi orqanının tranzit daşımını özünün ən məqsədüyükun hesab etdiyi üsulla həyata keçirilməsinə icazə verməsi aspektində işlədilir. Alimlər hüququn şərhinin əsas prinsiplərindən biri kimi məqsədüyükunluq prinsipini müxtəlif şərh edirlər. Bu prinsipin hüququn şərhinin əsas prinsiplərindən biri kimi [19,s.13], hüquq yaradıcılığı prinsipi kimi [12,s. 192-193], hüquq yaradıcılığında və hüquq tətbiq edilməsində özünü göstərir və xüsusiyyəti ifadə edir[8,s.97], məqsədüyükunluq prosesual prinsip

kimi və məqsədüyükunluğun subyekti yalnız prokurordur [1,s.247], cinayət-hüququ prinsip kimi [16,s.22], cinayət-hüququ tənzipetmənin prinsipi [13], cinayət hüququnun prinsipi [7,s.7-8], cinayət-prosesual fəaliyyətin prinsipi [6,s.22] kimi şərh edilməsinə rast gəlinir. Biz məqsədüyükunluq cinayət-prosesual hüququn prinsipi hesab edən alimləri dəstəkləyirik. Məqsədüyükunluq cinayət ədalət mühakiməsinin prinsipi hesab edən alimlər onu cinayət ədalət mühakiməsinin sürətləndirilməsi, proses iştirakçılarının rahatlığı və s. ilə əlaqələndirirlər, yəni cinayət ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin ağılabatlığını da nəzərdə tuturlar. “Ancaq məqsədüyükunluq heç də həmişə ədalət mühakiməsinin qısa müddətə deyil, operativ həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir” [22,s.22].

Ağılabatlıq rasionallığın, məqsədüyükunluğun nitq ekvivalentidir [14,s. 240]. Alimlər rasionallığı əsasən cinayət təqibinin həyata keçirilməsinin müddətləri ilə əlaqələndirirlər. Ryabtseva E.V. ilə razıyıq ki, “...cinayət prosesində ağılabatlıq prinsipi cinayət prosesinin ağılabatan müddətlərini müəyyən edən prinsip-norma kimi, ayırı-ayrı hüquq normalarının təhlilindən irəli gələn ağılabatan hərəkətlər və ağılabatan qərarlar qəbul etmə prinsipi kimi çıxış edir” [20,s.223]. Hesab edirik ki, cinayət təqibində ağılabatlıq prinsipinin təsiri və ifadəsi cinayət ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi müddətlərindən daha genişdir.

Məqsədüyükunluq cinayət təqibinin ağılabatlıq aspektində də tətbiq oluna bilər, ancaq hesab edirik ki, üst-üstə düşən elementlərinin olmasına baxmayaraq, məqsədüyükunluq heç də həmişə ağılabatlıq demək deyil. Məsələn, dövlət siyasi mülahizələri və ya ədalət mühakiməsinin həyata keçirmək üçün suveren hüququna dair formal mülahizələri rəhbər tutduqda daha çox məqsədmüvafiqlik rəhbər tutulur.

Avropa Şurasına üzv olan ölkələr arasında hüquqi yardım cinayət işində ağılabatlıq meyarının cinayət işləri üzrə məhkəmə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə də tətbiqini tələb edir. Hüquq sistemlərinin və dövlətlərin hüquq sistemlərinin inteqrasiyası kontekstində dövlətlər arasında hüquqi yardım göstərilməsində qarşılıqlı anlaşmanın asanlaşdırılması, ümumi anlayışların tət-

biq edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası CPM-nin 48-ci maddəsinin adının “Cinayət mühakimə icraatının ağlabatan müddəti” kimi dəyişdirilməsini və orada mühakimə icraatının ağlabatan müddətinin meyarlarının və Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna əsaslanaraq məhkəməyədək icraat və iş məhkəmə baxışı mərhələlərində tezliyin təmin edilməsi pozulan zaman cinayət prosesinin iştirakçılarının müraciət hüququnun nəzərdə tutulmasını məqsədmüvafiq hesab edirik. Ağalatanlıq cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin müddətlərindən daha geniş anlayış olsa da, paralel və kəsişən yurisdiksiyalar zamanı da proses iştirakçılarının cinayət təqibinin tezliyini xahiş etməsi məsələsi yarana bilər. Azərbaycan qanunvericiliyində təqsirləndirilən şəxsin, zərərçəkmişin və cinayət prosesinin digər iştirakçılarının cinayət təqibinin tezliyini təmin etmək üçün ibtidai istintaq prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora və məhkəmənin sədrinə və digər instansiyalara müraciət etmək hüququ nəzərdə tutulmamışdır. Burada Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsinə müraciət etmək yerinə düşərdi. Belə ki, Məhkəmənin Reqlamenti ərizəçiyə şikayətinə baxılması proseduru tezləşdirmək imkanı verir. Bunun üçün ərizəçi işinə növbədən kənar baxılması barədə vəsatətlə Məhkəməyə müraciət etməlidir. Bundan başqa Avropa Məhkəməsindən xahiş etmək olar ki, dövlətin nümayəndəsindən verilmiş şikayət barədə təcili məlumat verilməsi tələb olunsun. Nə Konvensiya, nə də Məhkəmənin Reqlamenti ilə və məhkəmənin fəaliyyətini tənzim edən digər sənədlərlə şikayətlərə baxılması müddətinin sərhədləri müəyyən edilməmişdir. Məhkəmənin Reqlamentinin 41-ci maddəsinə əsasən işlərə baxılmasının növbəliliyini müəyyən edərkən Məhkəmə şikayətdə qaldırılan məsələlərin mühümlüyünü və təxirəsalınmazlığını özünün müəyyən etdiyi meyarlar əsasında nəzərə alır. Bununla belə, Palata və ya onun Sədri konkret şikayətə prioritet qaydasında baxılması üçün bu meyarlardan kənara çıxa bilər. Təcrübədə növbəliliyə ərizəçinin həyatı və sağlamlığı təhlükə altında olduqda, bunun birbaşa nəticəsi ərizəçinin güman edilən hüququnun pozulması onun azadlıqdan məhrum edilməsidirsə; yaxud ərizəçinin

şəxsi və ailə həyatı ilə bağlı digər hallar varsa, xüsusilə də Məhkəmənin Reqlamentinin 39-cu maddəsi ilə təminat tədbirləri tətbiq edilmiş şikayət üzrə uşağın rifahı təhlükə altındadırsa; şikayətdə ümumi maraqlara toxunan mühüm məsələlər qaldırılırsa, məsələn, milli və Avropa hüquq sisteminə təsir edə biləcək məsələlərə toxunursa; ilkin qiymətləndirməyə əsasən Konvensiyanın 2,3,4 və 5-ci maddəsinin 1-ci bəndi üzrə pozuntular varsa, onların təkrar olunmasında asılı olmayaraq; həmçinin ərizəçinin fiziki tamlığına və insan ləyaqətinə bilavasitə təhlükə varsa; Konvensiyanın digər maddələrinin pozulması ilə bağlı əsaslı şikayətlər, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin araşdırma predmeti olmuş, pilot qərar çıxarılması ilə başa çatmış və ya Məhkəmənin daha əhəmiyyətli qərarlarının pozulması barədə şikayətlər, yəni “təkrarlanan işlər, burada söhbət onlara münasibətdə təcrübə kifayət dərəcədə formalaşmış işlər “well established case-law cases” işlər; qəbul edilməsi şübhə doğuran şikayətlər; aşkar qəbul edilməyən şikayətlər kimi meyarlar tətbiq edilir. Belə hesab edirik ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bu təcübəsi Azərbaycan qanunvericiliyinə də daxil edilməlidir, prosesin iştirakçılarının, əsasən də zərərçəkmiş şəxsin hüquqları içərisində onun prosesin tezləşdirilməsi ilə bağlı xahiş hüququnun olması nəzərdə tutulmalıdır. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 87.6.23-cü maddəsinin 87.6.24 hesab edilməsini və aşağıdakı məzmununda yeni 87.6.23 maddəsinin əlavə edilməsini təklif edirik: “87.6.23. İş üzrə prosesin tezləşdirilməsini xahiş etmək;”

Üst-üstə düşən və ya paralel yurisdiksiyalarda cinayət təqibi zamanı yaranan problemləri həll etmənin üsullarından biri Cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında Avropa Konvensiyasına II Əlavə Protokolda nəzərdə tutulmuş birgə istintaq qruplarının yaradılmasıdır. Dövlətlər “cinayət işlərində tətbiq olunan klassik əməkdaşlıq üsullarının qəddar, nəhəng təbiətindən qurtulmalıdırlar. Bu məqsəd üçün yaradılmış üsullardan biri də birgə istintaq qruplarının yaradılmasıdır» [5, s. 354]. «Bundan əlavə, konvensiya ədalət mühakiməsinin ən yaxşı şəkildə həyata keçirəcək dövləti təşviq edəcəyi üçün; müvəqqəti, əmək və maliyyə itkiləri və mümkün münaqişələr də ara-

dan qaldırılacaq və ya minimuma endiriləcəkdir” [13, s. 135]. Əhməd Ulutaş və Ömer Serdar Atabey *Avropa Konvensiyasına II Əlavə Protokolun imzalanmasını həvəsləndirərək*, hüquqi yardım və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsindəki üstünlükləri vurğulayırlar: “Bu gün Avropada insanların getdikcə sürətlənən hərəkətliliyi ilə, Konvensiyanın bütün Avropada səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi insanların təhlükəsizliyi və hərəkət azadlığı üçün ən vacib təminatlardan biri olacaq, hər şeydən əvvəl insanların çoxsaylı cinayət təqiblərinə və eyni cinayətə görə cəzaya məruz qalmamasını təmin edəcək” [2, s.135]. «Birgə istintaq qrupları cinayətkarlıqla mübarizədə ixtisaslaşmağa kömək edir...araşdırmaya çəkilən xərclər və araşdırmaların gedişində yarana biləcək zərərlər xeyli azaldıla bilər» [17,s. 2].

Birgə əməliyyat-istintaq qruplarının yaradılması Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Kişinyov Konvensiyasının 63-cü maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur. Belə bir qrupun yaradılması üçün qrupu yaradan hər bir tərəfdə cinayət işi başlanılmalıdır və cinayət işləri bir-biri ilə əlaqəli olmalıdırlar. Birgə əməliyyat-istintaq qrupları tərəflərin ərazisində bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən törədilən, yaxud onların maraqlarına toxunan cinayətlərin tez və hərtərəfli istintaqı məqsədilə yaradıla bilər. Belə istintaq qruplarının yaradılması mexanizmi müzakirə olunsa da, rəsmi belə bir sənəd qəbul edilməmişdir və MDB çərçivəsində konkret birgə istintaq qrupu yaradılması təcrübəsi yoxdur.

Birgə istintaq qruplarının yaradılması Avropa Konvensiyasına İkinci Əlavə Protokolun 20-ci maddəsi; BMT-nin “Narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı Konvensiyasının” 9-cu maddəsi; *BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” Konvensiyasının* 19-cu maddəsi ilə də nəzərdə tutulmuşdur. Avropa Birliyi çərçivəsində birgə istintaq qrupları artıq uzun illərdir ki, tətbiq edilir və səmərəliliyini sübut etmişdir. Ancaq təcrübə göstərir ki, bu qruplar əsasən polis əməkdaşlıq təcrübəsinə malik olan qonşu dövlətlər arasında yaradılmışlar və transsərhəd polis əməkdaşlığı ilə bağlı da bir sıra problemlərlə qarşılaşırlar. Təcrübə

bədə çoxtərəfli qrupların yaradılmasına demək olar ki, rast gəlinmir. Nəzəri cəhətdən qrupların yaradılması o qədər də çətin deyil, ancaq istintaq metodlarının tətbiqi, inzibati məsələlər demək olar ki, həmişə yarana bilər. Bütün ölkələrin istintaq təcrübəsi eyni deyildir, bir ölkədə tətbiq olunan metodların digər ölkələrdə tətbiqinə hazırlıq, yəni “siyasi iradənin olması”, hüquqşünasların daxili inamı əsasında bəzi metodların tətbiqinin daha yüksək səmərə verməsi ilə bağlı fikirləri, konkret qrup üzvləri arasında mədəni fərqlərin olması, vahid standartların və ümumi qəbul edilmiş təcrübələrin olmaması, istintaqın idarə edilməsi ilə bağlı problemlər, bəzi hallarda isə cinayətlərin operativ həlli mexanizmlərinin olmaması kimi problemlər qrupun fəaliyyətinə mane olan bəzən obyektiv, bəzən də subyektiv sayıla biləcək amillər hesab edilə bilər. Ancaq buna baxmayaraq, beynəlxalq təcrübənin də göstərdiyi kimi-birgə istintaq qruplarının yaradılması terrorizmlə, insan alveri, kibercinayətkarlıq və s. bu kimi transsərhəd və transmilli cinayətlərlə mübarizədə paralel yurisdiksiyalar probleminin həllində səmərəli vasitə olaraq qalır və inzibati və s. xarakterli məsələlərin daha detallı həll edilməsini tələb edir. Birgə istintaq qruplarının fəaliyyətində kəşfiyyat məlumatlarının toplanması və təhlilində, cinayətkarlıqla bağlı məlumatların toplanılmasında, qrupun əməliyyatlarının əlaqələndirilməsində və texniki məsələlərdə Europolun rolu da qiymətləndirilməlidir. Hazırda mütəşəkkil cinayətkarlığın inkişaf templərini nəzərə alsaq, birgə istintaq qruplarının fəaliyyətində Ervopolun yardımı və dəstəyi də düzgün qiymətləndirilməlidir.

BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı Konvensiyası” (maddə 19) və BMT-nin “Korrupsiya əleyhinə Konvensiyası” (maddə 49) birgə istintaq orqanları anlayışını nəzərdə tutur. Birgə istintaq orqanını birgə istintaq qrupu və paralel birgə araşdırmalardan fərqləndirmək lazımdır. Birgə istintaq orqanı onlardan fərqli olaraq nisbətən daimi xarakter daşıyır və ikitərəfli razılaşma əsasında formalaşır. Birgə istintaq qrupu daha çox konkret cinayət işlərinin araşdırılması üçün daha qısa müddətə yaradılır. Birgə istintaq orqanı konkret cinayətlərdən daha çox müəyyən növ (məsələn, insan alveri) cinayətlər üzrə və da-

ha uzun müddətə və bir neçə cinayətin araşdırılması üçün yaradılır. Ancaq formasından asılı olmayaraq, bu qurumların hamısı cinayətkarlıqla mübarizə və konkret cinayətlər üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində əməkdaşlıq məqsədlərinə xidmət edirlər. Birgə istintaq orqanı təşkilatlanma xarakterinə görə birgə istintaq qrupundan fərqlənir və hesab edirik ki, müəyyən mənada birgə istintaq qrupu birgə istintaq orqanı yaradılmasının ilkin mərhələsi kimi qeyd oluna bilər. Belə ki, təcrübə birbaşa istintaq orqanlarının yaradılmasından deyil, ilk növbədə birgə istintaq qruplarının yaradılmasından çıxış edir. Ancaq bu fikir şərti qəbul olunmalıdır, çünki, beynəlxalq konvensiyalar bu ardıcılığa nəzərdə tutmur.

Hesab edirik ki, dövlətlər regionda transsərhəd cinayətlərin araşdırılmasını asanlaşdıracaq, üst-üstə düşən və paralel yurisdiksiyalarla bağlı problemlərin aradan qaldırılmasına kömək edəcək "Cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında" Avropa Konvensiyasına II Əlavə Protokolun imzalanması yolu ilə getməlidirlər.

Cinayət işləri üzrə dövlətlər arasında hüquqi yardımı daha da təkmilləşdirmək üçün dövlətlər arasında hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələrdə və xarici dövlət orqanlarının nümayəndələrinin iştirakı və ya müəyyən hallarda, dil mənələri və qanunvericilikdə əhəmiyyətli fərqlər olmadıqda, xarici dövlət orqanları tərəfindən dövlətin ərazisində hər hansı istintaq hərəkətlərinin aparılması ilə bağlı xüsusi müddəalar nəzərdə tutulmalıdır.

Hesab edirik ki, üst-üstə düşən yurisdiksiyaların həlli istiqamətində atılan addımlar digər dövlətlər arasında və ya dövlətlər qrupu daxilində də eyni problemlərin həlli üçün aktualdır. Avropa Birliyi daxilində paralel yurisdiksiyalar problemlərinin həllində bu gün geniş tətbiq edilən Avropa həbs orderi mühüm rol oynayır. Lakin Avropa

Birliyin təcrübəsinin digər regionların və ya digər qitələrin dövlətləri arasında hüquqi yardım göstərilməsinə tətbiq edilməsi nəzəri və təcrübi problemlərlə bağlıdır. Avropa həbs orderinin məhdud təsir dairəsi vardır və əksər dövlətlərin münasibətlərində məhz ekstradisiya mexanizmləri tətbiq olunur. Buna görə də, qaçaq cinayətkarların məhkəməyə verilməsi prosesinin asanlaşdırılması, təhlükəli cinayətkarlar kateqoriyası, o cümlədən terroristlər üçün təhlükəsizlik zonalarının yaradılmasının qarşısının alınması, eyni zamanda dövlət suverenliyinə, bir-birilərinin daxili işlərinə qarışmamağa, cinayətkarların verilməsi haqqında qərarların qəbul edilməsi prosesinə qanunsuz müdaxilə edilməsinin istisna edilməsinə, o cümlədən xarici dövlətlərin məlumatı və razılığı olmadan onun ərazisində məcburi hərəkətlərin həyata keçirilməsinin istisna edilməsinə əsaslanan beynəlxalq hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinin təmin edilməsi mühüm problemlər olaraq qalmaqdadır.

Bundan başqa hətta dövlətlər arasında Avropa həbs orderinə oxşar orderin tətbiqinə nəzəri yanaşma zamanı belə, ədalət mühakiməsinin harada, yəni hansı dövlətin ərazisində və dövlətin hansı orqanı tərəfindən (hansı məhkəmə orqanı) həyata keçirilməsinə dair razılaşma problem olaraq qalmaqdadır. Bütün bu problemlərin olmasına baxmayaraq, dövlətlər cinayət işlərində hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrlə bağlı olduqda, Avropa həbs orderinə adekvat olan sənədin daxil edilməsində üst-üstə düşən yurisdiksiyalar məsələsinin həlli zamanı nəzarət orqanının funksiyalarının cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında çoxtərəfli müqavilələrin orqanlarının üzərinə qoyulması vəziyyətdən çıxış yolu olardı və bu sahədə əməkdaşlıq üçün presentlər yaradardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Абшилава Г.В. Проявление принципа целесообразности в уголовно-процессуальном институте, предусмотренном главой 40.1 УПК РФ// Общество и право. – 2011. – № 3 (35). – С.243– 248.
2. Ahmet Ulutaş, Ömer Serdar Atabey. Avrupa ceza hukukunda kovuşturmaların aktarılması //–Ankara: TBB Dergisi, – 2013. (104), – s.117-136.

3. Adam Abelson. The Prosecute/Extradite Dilemma: Concurrent Criminal Jurisdiction and Global Governance//University of California, Davis Journal of International Law and Policy. – 2010. –Vol. 16. – P.101-138.
4. Azərbaycan Respublikası cinayət-prosessual Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46950>
5. Ali Rıza Töngür. Özel bir adlı yardımlaşma türü olarak ortak soruşturma ekipleri oluşturulması// Türkiye Adalet Akademisi Dergisi. –2015. – YIL:6, SAYI:21. –S.337-358.
6. Апостолова Н.Н. Целесообразность (дискреционность) в российском уголовном судопроизводстве: Автореф. дис. доктора юридических наук. – Москва, 2010. – 63 с.
- Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Reqlamenti. URL: <http://academy-justice.gov.az/aihm/aihmmehreq.pdf>
7. Бавсун М.В. Целесообразность в уголовном праве: Диссертация... канд. юрид. наук. – Омск, 2002. –186 с.
8. Баранов А.М. Законность и целесообразность в уголовном процессе // Юридические науки и образование. – 2018. – № 56. – С.95-103.
9. BMT-nin “Transmilli müəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” Konvensiyası. URL: <https://e-qanun.az/framework/5736>
10. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Korrupsiya əleyhinə Konvensiyası. URL: <https://e-qanun.az/framework/10784>
11. BMT-nin Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında Konvensiyası. URL: <https://e-qanun.az/framework/10675>
12. Бойков А.Д. Законность и целесообразность в процессуальном праве и его применении/ Тихомиров Ю. А., Сухарев А. Я., Демидов В. И. //Законность в Российской Федерации. – М.: Спарк, 1998. – С.188-200.
13. Commission of the European Communities. GREEN PAPER on Conflicts of Jurisdiction and the Principle of ne bis in idem in Criminal Proceedings. Brussels, 23.12.2005. COM (2005) –696. – 11 p. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0696:FIN:EN:PDF>.
13. Жариков Ю.С. Целесообразность как принцип уголовно-правового регулирования//Современное право. – 2014. – №8. – С. 95-100. URL: <https://www.sovremennoepravo.ru>
14. Кожевников А.Ю. Большой синонимический словарь русского языка. Речевые эквиваленты: практический справочник. В 2 томах. Том 2. – СПб.: Нева, 2003. – 480 с.
15. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания от 10 декабря 1984 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/torture.shtml
16. Кругликов Л.Л. Целесообразность и цели в российском уголовном законодательстве // Вестник Югорского государственного университета. – 2018. – Т. 14. – №2. – С.18-23.
17. Lilova, Marina. Joint Investigation Teams (JIT). The Role of Eurojust and Europol in Establishing and Supporting JIT’s.: [Electronic resource]/–Ohrid, 2009.-25 p. URL: <http://www.raisee.org/doc/>
18. "Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında" Konvensiya <https://e-qanun.az/framework/5810>
19. Прийма С. В. Принцип доцільності тлумачення права// Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. –2019. – № 6. – С.8-14.
20. Рябцева Е.В. Реализация принципа разумности в уголовном процессе России// Воронежские криминалистические чтения: сбор. науч. трудов. – Вып.14/ под ред. О.Я.Баева. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2012, – с.218-229.
21. Сирил Лауччи. Преследовать в судебном порядке и обеспечивать судебное преследова-

ние лиц, совершивших серьезные нарушения международного гуманитарного права. Размышления о задачах международных уголовных трибуналов и средствах их выполнения// Международный журнал Красного Креста. Сборник статей.–2001. – С.47-82.

22. Sina Jung, Carolin Petrick, Eva Maria Schiller and Lukas Münster. Developments in German Criminal Law: The Urgent Issues Regarding Prolonged Pre-Trial Detention in Germany// German Law Journal. – March 2021. – Volume 22. – Issue 2. – P. 303-314.

23. Second Additional Protocol to the European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters. URL: <https://rm.coe.int/168008155e>

24. «Forum non Conveniens» definition //Cornell Law School. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/forum_non_conveniens

Matanat Asgarova

Problems of overlapping or parallel jurisdictions in the framework of the legal assistance in criminal matters between states

The article is devoted to the study of procedural problems of overlapping or parallel jurisdictions. To solve the problems of overlapping or parallel jurisdictions, the author proposes to change the title of Article 48 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan to “reasonable time for criminal proceedings”, add a new clause 87.6.23 to the Code of Criminal Procedure on the right of the victim to petition for an expedited consideration of the case, signing by the Republic of Azerbaijan of Additional Protocol II to the European Convention on mutual legal assistance and until the introduction of a document adequate to the European arrest warrant, the assignment of the functions of a supervisory authority in resolving the issue of overlapping jurisdictions to the bodies of multilateral treaties on legal assistance in criminal matters.

Матанат Асгарова

Проблемы пересекающихся или параллельных юрисдикций в рамках правовой помощи по уголовным делам между государствами

Статья посвящена исследованию процессуальных проблем пересекающихся или параллельных юрисдикций. Автор для решения проблем пересекающихся или параллельных юрисдикций предлагает изменить название статьи 48 УПК Азербайджанской Республики на «разумный срок уголовного судопроизводства», добавить новый пункт 87.6.23 в УПК о праве потерпевшего ходатайствовать об ускорении рассмотрения дела, подписание Азербайджанской Республикой Дополнительного протокола II к Европейской конвенции о взаимной правовой помощи и до введения адекватного европейскому ордеру ареста документа, возложение выполнения функций надзорного органа при решении вопроса пересекающихся юрисдикций на органы многосторонних договоров о правовой помощи по уголовным делам.

UOT 343.137.2

Ənnağı MƏMMƏDLİ,Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Məhkəmə Ekspertiza
Mərkəzinin doktorantı
annaqi.memmedli@bk.ru

CINAYƏT PROSESİNDƏ İSTINTAQ SÖVDƏLƏŞMƏSİNİN TƏYİNATI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: əməkdaşlıq müqaviləsi, istintaq sövdələşməsi, ittiham sövdələşməsi, məsuliyyətdən azad etmə, yüngülləşdirici hallar.

Key words: cooperation agreement, investigative transaction, plea bargain, release from liability, circumstances mitigating the sentence.

Ключевые слова: соглашение о сотрудничестве, следственная сделка, сделка о признании вины, освобождение от ответственности, обстоятельства смягчающие наказание.

Cinayət-prosessual qanunvericiliyin təyinatlarından biri kimi cinayət qanunu ilə ictimai təhlükəli sayılan əməlləri törətmiş şəxsləri ifşa etmək və onları cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək həm də cinayət mühakimə icraatının vəzifəsi kimi çıxış edir. Bu vəzifə bütövlükdə cinayət mühakimə icraatının müxtəlif mərhələlərində ayrı-ayrı prosesual üsul və vasitələrlə həyata keçirilir. Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin qanunvericilikdə əks olunan üsul və vasitələrinin məcmusu hər bir cəmiyyətin maddi həyat şəraitinə uyğun olaraq tarixən formalaşır və onun inkişafına uyğun olaraq dəyişir, təkmilləşir, cəmiyyətin mövcud tələbatlarına uyğunlaşır.

Müasir dövrdə dünyanın ayrı-ayrı ölkələri arasında iqtisadi münasibətlərin mütəşəkilliyi və sıxlığı, əksər cəmiyyətlərdə ictimai münasibətlərə rəqəmsallaşmanın güclü təsiri və bu zəmində globallaşmanın həyatın müxtəlif sahələrində daha da geniş füsət alması cinayətkarlığın artması ilə yanaşı, ona qarşı mübarizənin daha effektiv və yeni yollarının axtarılmasını tələb edir. Bu məcrada ayrı-ayrı ölkələrin ədalət mühakiməsi sistemində formalaşmış yeni prosesual hüquq institutların-

dan biri də istintaq sövdələşməsidir. İstintaq sövdələşməsinin mahiyyətini və onun cinayətkarlığa qarşı mübarizədə yerini dəqiqləşdirmək üçün təyinatının nədən ibarət olduğunu ortaya çıxarmaq mühüm nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malik olan məsələlərdən biridir.

Elmi ədəbiyyatın öyrənilməsi göstərir ki, istintaq sövdələşməsinin bilavasitə təyinatı, onun hansı cinayət işləri üzrə zəruriliyi haqqında fərqli mülahizələr mövcuddur. Bəziləri bu institutun iqtisadi sahədə vəzifəli şəxslərin iştirakı ilə mütəşəkkil formada törədilən cinayətlərin ibtidai araşdırılması üzrə xüsusi əhəmiyyətli olduğunu bildirlər. Bu yanaşmanın lehinə olan mülahizə kimi göstərilir ki, həmin qrup cinayətlər onu törədən şəxslər tərəfindən peşəkarlıqla gizlədildiyi və qanuni formada rəsmiləşdirildiyi üçün əsasən latent qalır, hətta ortaya çıxarıldıqda belə həmin cinayətlərin araşdırılması və onları törədən şəxslərin ifşa olunması çox çətin olur. Bundan başqa, belə iqtisadi cinayətlərin araşdırılması prosesində səlahiyyətli subyektlər külli miqdarda informasiyalarla işləməli olurlar ki, belə əməlləri törədənlərin əməllərinin izlərini həmin informasiya bolluğunda müəyyən etmək, müvafiq araşdırma müddətlərindən işin tam, hərtərəfli və obyektiv araşdırılması, müxtəlif prosesual hərəkətlərin həyata keçirilməsi xüsusilə çətinliklər yaradır, bəzən isə aparılan araşdırmanın nəticələri səmərəsiz ola bilər. Belə neqativ halların aradan qaldırılması üçün təqsirləndirilən şəxslə bağlanmış istintaq sövdələşməsi əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. İstintaq sövdələşməsi əsasında əldə olunan dəyərli məlumatlar və onların daşıyıcıları haqqında informasiya alan müstəntiq cinayətin baş vermə mexaniz-

mi və izlərin yaranma mexanizmi barədə məlumat əldə etməklə onları asanlıqla müyyən etmək imkanı qazanmış olur [5,231].

Cinayətkarlıq ölkənin milli təhükəsizliyinə real təhdidlər yaratması və bu təhdidlər içərisində mütəşəkkil cinayətkarlığın xüsusi yerinin olduğunu inkar etmək mümkün deyildir. Qrup tərəfindən banditizm, adam oğuruğu, insanları girov götürmə, terrorizm və digər qəsdlərin artımı, həmçinin qrup tərəfindən törədilən cinayətlərin həyatın əksər sahələrini əhatə etməsi onlarla mübarizədə yeni metodların axtarılmasını zəruri edir. Mütəşəkkil cinayətkarlıqda iştirakçılar arasında olan sabit əlaqələr bu növ ictimai təhükəli əməllərin vaxtında açılması və onları törədənlərin ifşa olunmasını, qarşısının alınmasını çətinləşdirir. Bütün bunlar mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizənin yeni metod və mexanizmlərinin axtarılıb tapılmasını ciddi surətdə ortaya vəzifə kimi qoyur. Bu məcrada istintaq sövdələşməsi mühüm posessual vasitələrdən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Xüsusən korrupsiya cinayətləri üzrə bu institutun səmərəliliyi təkzibedilməzdir. Bu institutun zəruriliyini təsbit edən bu kimi faktorlara əsaslanan bəzi müəlliflər hesab edir ki, istintaq sövdələşməsi ancaq mütəşəkkil formada törədilən cinayətlər üzrə tətbiq oluna bilər. Bu institutu bütün cinayətlər üzrə deyil, yalnız mütəşəkkil cinayətlərin müxtəlif formaları üzrə tətbiq edilməsi fikri istintaq sövdələşməsinin qanunvericiliyə daxil edilməsi zərurətinin əsaslandırılması barədə sənədə istinadən müdafiə olunur. Müəllif istintaq sövdələşməsinin ayrı-ayrı cinayətlərin üstünün açılması vasitəsi kimi istifadə olunması təcrübəsini düzgün saymayaraq göstərir ki, belə sövdələşməni digər cinayətlər üzrə bağlanmasını əsaslı hesab etmək mümkün deyildir. Onu yalnız cinayətkar birlik tərəfindən törədilən cinayət işləri üzrə tətbiq etmək qanunidir [4,208]. Müəlliflə birmənalı olaraq razılaşmaq çətinidir. Adətən istintaq sövdələşməsinin zəruriliyi mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizənin effektiv üsulu olması ilə əsaslandırılarsa da, əgər bu institut açılması daha çətin olan mütəşəkkil cinayətkarlıqda səmərəli vasitədirsə, araşdırılması nisbətən çətin olmayan cinayətlər üzrə ədalət mühakiməsinin tam səmərəliliyinə qısa müddətdə nail olmaq üçün ondan istifa-

də olunmaması nə dərəcədə ağılabatan olardı?! Əlbəttə ki, belə olan halda qrup tərəfindən törədilməyən cinayətlərin istintaqı zamanı da bu institutdan istifadə olunması daha faydalı olardı.

Buna görə də o mülahizələrlə tam olaraq razılaşmaq olmur ki, bu institut digər cinayətlərin araşdırılması üzrə deyil, təkcə mütəşəkkil cinayətkarlıq, həmçinin qrup tərəfindən törədilən istənilən növ və forma cinayətkarlıqla mübarizənin effektivliyini artırmış olardı.

Fikrimizcə, üçüncü qrup müəlliflərin belə bir yanaşması ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, istintaq sövdələşməsi institutu təkcə mütəşəkkil cinayətkarlıq və korrupsiya cinayətlərinin araşdırılması üzrə deyil, həmçinin əvvəlcədən razılaşdırılmış hər hansı cinayətin araşdırılması üzrə səmərəli sayıla bilər. Xüsusilə cinayətkar birliklərin üzvlərini əməkdaşlığa cəlb etmədən onun cinayətkar fəaliyyətinin qarşısını almaq ciddi problemlər yaratdığını, bir çox hallarda isə onun sıralarına əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində konfidentlərin və agentura aparatını daxil etmədən onun fəaliyyətinin qarşısını almaq mümkün olmur. Cinayətkar təşkilata daxil edilmiş əməkdaşlar isə bəzən bilavasitə cinayətkar fəaliyyəti həyata keçirmək məcburiyyətində qalırlar ki, onların cəzadan azad edilməsi üçün hüquqi əsasların qanunvericilikdə təsbit edilməsi üçün istintaq sövdələşməsi institutu əvəzedilməz əhəmiyyətə malikdir.

Bəzən isə bu institutun məqsədini cinayət prosesinin məqsədləri ilə eyniləşdirirlər. Bu mövqeyi müdafiə edən müəlliflər göstərir ki, istintaq sövdələşməsinin məqsədi cinayətlərin açılması, onu törədən şəxslərin ifşa edilməsi, onların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, ağılabatan kompromiss vasitəsilə iqtisadi sahədə törədilən cinayət nəticəsində vurulan ziyanın aradan qaldırılmasından ibarətdir. Fikrimizcə, istintaq sövdələşməsi institutunun məqsəd ilə ümumi cinayət prosesinin vəzifə və təyinatını eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Əlbəttə ki, cinayət prosesinin vəzifələri sırasına aid olan öhdəlikləri istintaq sövdələşməsi institutuna da aid oluna bilər. Lakin cinayət prosesi daha geniş və əhatəli bir fəaliyyət olduğu üçün onun bütün vəzifələrinin təkcə istintaq sövdələşməsinin təyinatı kimi göstərilməsi heç də məntiqli sayıla bilməz. Xüsusən nəzərə alsaq ki, istintaq

sövdələşməsi vasitəsilə cinayət törətmiş şəxs məsuliyətdən və cəzadan azad olunur, onda burada yeganə vəzifə kimi bu razılaşma nəticəsində əldə olunacaq arzulanan nəticə olmamalıdır. Burada məqsəd həm də istintaq sövdələşməsi bağlanan təqsirləndirilən şəxsin müsbət postkriminal davranışa sövq edilməsi, ondan pozitiv birgəyaşayış qaydalarına inamının yaradılması olmalıdır.

İstintaq sövdələşməsinin hüquqi tənzimləmə mexanizminin təşkilinin zəruriliyi barədə müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyinin əsaslandırılmaları da diqqəti cəlb edir. RF CPM-inə istintaq sövdələşməsi institutunun daxil edilməsi barədə qanun layihəsi irəli sürülərkən onun zəruriliyi belə əsaslandırılırdı ki, “sifarişli qətlərin”, banditizm, narkotik xarakterli faktların, korrupsiya təzahürlərinin açılması üçün hüquq-mühafizə orqanlarına mütəşəkkil dəstə və cinayətkar birliyin üzvlərinin onları cəzalarının əhəmiyyətli surətdə azaldılması və zərər çəkmiş şəxslərə, şahidlərə və cinayət mühakimə icraatının digər iştirakçılara aid edilən dövlət müdafiə tədbirlərinin onlara da şamil edilməsi müqabilində əməkdaşlığa cəlb edilməsi fəvqəladə əhəmiyyət daşıyır.

Unutmaq olmaz ki, cinayət hüquqi siyasətin həyata keçirilməsinin əsas məqsədlərindən biri cinayətkarlığın profilaktikasıdır. Bunun ən optimal forması cinayət törədən şəxsin yenidən cinayət törətməməsidir ki, buna da əsas etibarilə onu kriminal davranışdan sonra müsbət davranışa yönəltmək, onun yenidən cinayət törətməməsi üçün şəxsiyyətinin müsbət xasiyyətlərə sövq etməkdir. İnsan təbiətinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri özündə birləşdiriyini nəzərə alsaq, postkriminal davranışa meyilli olan şəxsin stimullaşdırılması bu vəzifənin öhdəsindən gəlməsi baxımından səmərəli sayılmalıdır. Bu səbəbdən də cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində kompromisdən geniş istifadə olunması onun ədalətli olmasını təmin edən əsas şərtlərdən biridir. Əks halda cinayət hüquqi siyasət sırf əvəzçixmə cəhətini özündə daşıyır və məhkum olunmuş şəxslərin müsbət davranışlarını təşviq etməmiş olardı. Bu institut qitə Avropa ədalət mühakiməsi üçün nisbətən yeni hüquq institutu olsa da, onun təqsirkarın pozitiv postkriminal davranışa sövq etməsində əvəzçixmə rol vardır.

Bu baxımdan istintaq sövdələşməsinin əsas tə-

yinatlarından biri kimi onun tərbiyəedici rolunu nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. İbtidai istintaq mərhələsində təqsirkarın islah olunmaq yoluna qədəm qoyması üçün real imkanı yaranır ki, bu da həm onun özü üçün (təyin olunacaq cəzanın həcmi və ya müddətinin aşağı salınması), həm də ümumilikdə dövlət və cəmiyyətin mənafeləri baxımından (cəzanın məqsədlərindən biri olan məhkumun islah olunması məqsədinə nail olunması) müsbət nəticələrə səbəb olur [7,34].

Bu institutu kompleks hüquq institutu kimi cinayət mühakimə icraatının sadələşdirilmiş formalarından biri kimi nəzərdən keçirən mütəxəssislərə rast gəlmək mümkündür [3,9]. İstintaq sövdələşməsi ilə təqsirin etirafı barədə əqd icraatın sadələşdirilməsinin iki müxtəlif formalarıdır, onları eyniləşdirmək düzgün deyil. Bu institutların hər ikisi icraatın sadələşmiş forması olub təqsirkarın təqsirini etiraf etməsinə əsaslansa da, istintaq sövdələşməsi zamanı təqsirləndirilən şəxsin təqsirini etiraf etməsi ilə birgə törədilən cinayətin üstünün açılması və onun digər iştirakçılarının ifşa olunması üzrə aktiv fəaliyyəti tələb olunur. Təqsirin etirafı barədə əqd bağlanarkən isə təqsirləndirilən şəxsin müsbət postkriminal fəaliyyət tələb olunmur, onun təqsirini etiraf etməsi müvafiq icraat üçün kifayət edir.

İstintaq sövdələşməsinin müsbət cəhətlərini göstərən onun prosesual vasitələr içərisində əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirdiyi barədə mülahizələrlə ilə yanaşı bu institutun mənfi cəhətlərini də göstərən mövqelərə rast gəlmək mümkündür ki, onları nəzərə almadan bu institutun mahiyyətini tam mənada aydınlaşdırmaq, onun təyinatını və hüquqi tənzimləmə mexanizmini səmərəli şəkildə təsbit etmək mümkün deyildir. Xüsusən ABŞ cinayət prosesində istintaq sövdələşməsi institutu özündə təqsirləndirilən şəxsin təqsirinin etiraf etmək hüququndan istifadəsi müqabilində ədalətli məhkəmə araşdırması hüququndan imtinasını nəzərdə tutması bu institutun mənfi cəhəti kimi göstərilir. Əlbəttə ki, təqsirləndirilən şəxsin bu hüququndan imtinası ona veriləcək cəzanın həddinin aşağı salınması və ya ona qarşı irəli sürülən ittihamdan bəzi maddələrin çıxarılmasının əvəzində edilir və bu sövdələşmənin qarşılıqlı olması cəhətindən irəli gəlir [2,1248]. İstintaq sövdə-

ləşməsinin mahiyyətində təqsirləndirilən şəxsin özünün ədalətli məhkəmə araşdırması hüququndan imtinası müqabilində həyata keçirilməsi cəhəti qitə Avropa ədalət mühakiməsinin əsas prinsiplərinə uyğunlaşdırılmaqla realizə olunmalı və hüquqi tənzimləmə zamanı məhkəmənin üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsinə mane olmamalıdır.

Bu institutun daha çox tətbiq edildiyi ABŞ-ın bəzi mütəxəssislərinin onun yaranma səbəbləri barədə müsbət olmayan mülahizələrə nəzər yetirdikdə C.Lanqbeynin fikirləri diqqəti cəlb edir. Müəllif bildirir ki, məhkəmə baxışında çəkişmə sistemi, məhkəmə baxışı iştirakçılarının hüquqları və sübutların qiymətləndirilməsi qaydaları inkişaf etdikcə proses iştirakçılarına qəsdən təqsiri öz boynuna götürməsi üçün təsir göstərmək ehtimalı artmış olur. Bu hal istintaq sövdələşməsinin yaranmasının yeganə səbəbi deyil. Məhkəmə prosesinin mürəkkəbləşməsi ilə birgə polis sistemində, prokurorluqda və vəkillikdə bürokratiyanın yaranması və cinayətkarlığın artması da onun yaranmasına mühüm təsir göstərmişdir [6,188].

İstintaq sövdələşməsinin yaranması zərurətini C.Lanqbeyn belə izah edir ki, qitə Avropası ədalət mühakiməsindən fərqli olaraq anqloamerikan ədalət mühakiməsi sistemində sübutetmə metodları daha çox formalizə edilmiş xarakter daşıyır, bahalıdır və daha çox zaman tələb edir. Bundan başqa, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxsin istintaq sövdələşməsi bağlanmasına təşfiq edilməsi üçün geniş hüquqlar kompleksi mövcuddur. Bu sövdələşmə adətən təqsirin etirafına əsaslanır. Bunun əsas səbəbi odur ki, anqlosakson ədalət mühakiməsində məsuliyyətə cəlb edilmiş şəxsin şəxsən təqsirini etiraf etməsi digər sübutlara nisbətə daha üstün sayılır [6,186].

Heç şübhəsiz ki, istintaq sövdələşməsi cinayətkarlıqla mübarizə orqanlarının müasir cinayətkarlığa reaksiyasının səmərəli və effektiv bir formasıdır.

Qeyd olunanların ümumiləşdirilməsi belə bir nəticə ilə razılaşmağa zəmin yaradır ki, istintaq sövdələşməsi iqtisadi baxımdan dövlət büdcəsinə faydalı olsa da, əxlaqi baxımdan və ədalət mühakiməsinin müqavilə əsasında həyata keçirilməsi baxımından neqativ qiymətləndirilir.

Heç şübhəsiz ki, istintaq sövdələşməsinin bütün müsbət cəhətləri və effektiv nəticələri ilə birgə onun həqiqəti müəyyən etmək vəzifəsi olan məhkəmənin üzərinə bununla bağlı müəyyən öhdəliklər qoyur. İstintaq sövdələşməsi həqiqətin müəyyən edilməsi vəzifəsinin realizə edilməsi təminatlarının saxlandığı bir şəraitdə tam səmərəli olması mümkündür. Əks halda istintaq sövdələşməsinin əsas təyinatı ədalət mühakiməsinin müqavilə ilə həyata keçirilməsindən fərqli qiymətləndirmək çətinidir.

Ona görə də bu hissədə razılaşmaq lazımdır ki, getdikcə daha çox ölkələr cinayət prosesinə məhkəmə baxışının razılaşdırılmış formalarını daxil etsələr də, onların həqiqəti müəyyən etmək vəzifəsini yerinə yetirdiyini iddia etmək çətinləşir, bəzilərində isə bu iddianı irəli sürmək ümumiyyətlə mümkün deyil. Belə institutlardan biri də ABŞ-da mövcud olan təqsirin etirafı barədə əqd-dir (plea bargaining) ki, onu cinayət prosesi tərəflərinin razılaşması əsasında həyata keçirilən məhkəmə icraatı kimi qiymətləndirmək olar. Bu kimi institutlar özündə ictimai mənafeleəri nəzərə almadan təsbit olunmuş və mülki prosessual hüququn mahiyyətinə daha uyğun gələn hüquqi vasitələrdir. Təqsirin etirafı barədə əqd prosessual baxımdan şəxsin öz təqsirli olması ilə razılaşmasıdır, özünü təqsirini etiraf etməsi deyildir. Əgər nəzərə alsaq ki, təqsirin etirafı barədə əqd həm də özünün təqsirsizliyinə inandırma ilə müşayiət oluna bilər ki, bu halda həqiqətin ortaya çıxarılması məhkəmənin vəzifəsi kimi qalmaqda davam edir. Alford plea – anlayışının mahiyyətinə görə təqsirləndirilən şəxs ona qarşı irəli sürülmüş ittihamla könüllü şəkildə razılaşsa da, özünün təqsirsiz olduğunu da israr edir. Bu halda formal həqiqətin müəyyən edilməsindən söhbət gedə bilər [8,82-83]. İstintaq sövdələşməsi özünün təyinatını yalnız cinayət mühakimə icraatı sistemində mövcud olan prosessual vasitələrlə uyğunlaşdıqda tam şəkildə realizə edə bilər. Cinayət prosesində bu institutun tətbiqi həm prosessual vasitələrə qənaətlə nəticələnər, həm də aparılan araşdırmanın səmərəliliyinə nail olunmasına şərait yaratmış olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 14 iyul 2000.
2. BaloY.S., Çetintürk E. Amerika Birləşik Devletleri ceza hukuku uygulamasında savcı-sanıkpa-zarlığı VE Türkiye’de uygulana bilirligi // Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XVII, Y.2013, Sa. 1-2, s.1243-1292
3. Головизнин М.В. Особый порядок принятия судебного решения при заключении досудебного соглашения о сотрудничестве: автореф. дис. канд. юрид. наук. Москва, 2012. 24 с.
4. Никитенко М. Е. К вопросу о предназначении института досудебного соглашения о сотрудничестве // Уголовная политика и проблемы правоприменения. Сборник статей по материалам международной научно-практической конференции. - 2013, Издательство: Издательский дом "Петрополис" (Санкт-Петербург). С. 208-212
5. Пучнин А.В. Перспективы использования досудебных соглашений о сотрудничестве при расследовании экономических преступлений должностных лиц // Досудебное соглашение о сотрудничестве (правовые и криминалистические проблемы): материалы научно-практической конференции (Воронеж, 21-22 декабря 2009 года). - Воронеж: Изд-воВоронеж. гос. ун-та, 2010, Вып. 6. - С. 231-235
6. Родин В.В., Яджин Н.В. Досудебное соглашение и «сделка с правосудием»: прагматизм без конфликта с нравственностью? // Юридическая наука и правоохранительная практика 4 (30) 2014, с.180-189, с.
7. Тертышная О.А. Уголовно-процессуальный механизм досудебного соглашения о сотрудничестве. Воронеж, 2014, 206с., с.34
8. Штукенберг К.Ф. Исследование материальной истины в уголовном процессе // Государство и право, - 2014, № 5, с. 78–86.

Annagy Mammadli

Appointment of the institute of the pre-trial agreement on cooperation in the criminal process

As one of the tasks of criminal procedural legislation, the task of criminal proceedings is also the identification of persons who have committed acts recognized by the criminal law as dangerous, and bringing them to criminal responsibility. This task is carried out by separate procedural methods and means at different stages of criminal proceedings. The complex of methods and means of combating crime, reflected in legislation, is formed historically in accordance with the material conditions of the life of each society and changes, improves and adapts to the current needs of society in accordance with its development. In this regard, one of the new procedural and legal institutions formed in the justice system of individual countries is a pre-trial cooperation agreement.

In the article, the issues of appointment to the institution of the pre-trial agreement on cooperation in the criminal process are analyzed.

Аннагы Мамедли

Назначения института досудебного соглашения о сотрудничестве в уголовном процессе

В качестве одной из задач уголовно-процессуального законодательства задачей уголовного судопроизводства является также выявление лиц, совершивших деяния, признаваемые уголовным законом опасными, и привлечение их к уголовной ответственности. Эта задача осуществляется отдельными процессуальными методами и средствами на разных стадиях уголовного судопроизводства. Комплекс методов и средств борьбы с преступностью, отраженный в законодательстве, формируется исторически в соответствии с материальными условиями жизни каждого общества и изменяется, совершенствуется и приспособляется к текущим потребностям общества в соответствии с его развитием. В связи с этим одним из новых процессуально-правовых институтов, сформировавшихся в системе правосудия отдельных стран, является досудебное соглашение о сотрудничестве.

В статье анализируются вопросы назначения института досудебного соглашения о сотрудничестве в уголовном процессе.

UOT 343.1

Джабир ХАЛИЛОВ,

доктор философии по праву, Бакинский Государственный Университет, Юридический факультет, доцент кафедры Уголовный процесс
cxalilov@khazar.org

Гюнсели ГАСЫМЗАДЕ,

студентка 4-го курса, Бакинский Государственный Университет, Юридический факультет
gunseli@bk.ru

К ВОПРОСУ О ВИДАХ УГОЛОВНОГО ПРЕСЛЕДОВАНИЯ

Açar sözlər: cinayət, cinayət prosesi, cinayət təqibi, məhkəmə, istintaq, təhqiqat.

Ключевые слова: преступление, уголовный процесс, уголовное преследование, суд, следствие, дознание.

Key words: crime, criminal process, criminal prosecution, court, investigation, inquiry.

В отличие от предыдущего законодательства, в действующем УПК дается понятие уголовного преследования. Уголовное преследование - уголовно-процессуальная деятельность, осуществляемая в целях установления события преступления, изобличения лица, совершившего деяние, предусмотренное уголовным законом, предъявления обвинения, поддержания этого обвинения в суде, назначения наказания, обеспечения при необходимости мер процессуального принуждения (ст. 7.0.4 УПК) [6, с.95].

Уголовное преследование — это процессуальная деятельность, осуществляемая стороной обвинения в целях изобличения подозреваемого, обвиняемого в совершении преступления.

Основной задачей уголовного преследования является установление лица, совершив-

шего преступление, доказывание его участия в преступлении и доказывание иных обстоятельств, необходимых по уголовному делу.

Для исследования данной темы следует выделить отличие уголовного преследования от уголовно-процессуальной деятельности. Уголовно-процессуальная деятельность представляет собой более широкое понятие, и при ее осуществлении участвуют все субъекты уголовного процесса. В уголовном преследовании речь идет только о деятельности дознавателя, следователя и прокурора. Деятельность данных лиц направлена на изобличение лица, совершившего преступление и доказывание его вины в преступлении.

Дознаватель, следователь или прокурор, обнаружив уголовное происшествие, обязаны немедленно произвести дознание или следствие в пределах своих полномочий. Именно они осуществляют уголовное преследование.

В Уголовном кодексе АР четко определен перечень общественно опасных деяний, признанных преступлением, совершение которых запрещено под угрозой наказания. Совершение одного или нескольких таких деяний влечет за собой уголовную ответственность лица (лиц), совершившего деяние. Однако сам по

себе факт признания законом того или иного деяния преступлением не решает вопроса о том, как должно быть привлечено к ответственности лицо, совершившее это деяние. Именно для решения данного вопроса производится обращение к предусмотренному уголовно-процессуальному закону институту «уголовного преследования». *Təqib* – это слово арабского происхождения, которое переводится на наш язык как преследование, выслеживание и употребляется в этом значении. Институт уголовного преследования широко использовался в советской юридической литературе авторитетными авторами еще в начале 1950-х гг. Несмотря на свое теоретическое подтверждение, этот термин не нашел своего нормативного выражения в УПК Азербайджанской ССР, вступившем в силу 1 марта 1961 года, и именно это привело к ряду спорных моментов как в законодательстве, так и в теории относительно понятия уголовного преследования.

Нормативное закрепление института уголовного преследования в современном уголовно-процессуальном законе, принятом после обретения Азербайджанской Республикой независимости, можно расценивать как прогрессивный шаг.

В УПК АР от 1 сентября 2000 года понятие уголовного преследования отражено в ст. 7 в числе основных понятий уголовно-процессуального законодательства.

Кроме того, УПК содержит две самостоятельные главы об уголовном преследовании – главу III (ст.ст. 37–44), озаглавленную «Уголовное преследование», и главу IV (ст.ст. 45–54), озаглавленную «Ведение производства по уголовному преследованию».

Характеризуя нормативное понятие, данное уголовному преследованию, следует отметить, что подробное изложение целей уголовного преследования в рамках данного понятия в законе оценивается как положительный момент. Присвоение нормативного понятия уголовного преследования без раскрытия его целей и содержания могло бы на практике существенно усложнить правоприменитель-

ную деятельность и даже создать основу для правоохранительных органов осуществлять действия по своему усмотрению в рамках деятельности по уголовному преследованию.

Возникает необходимость уточнения некоторых моментов легального определения уголовного преследования. Как отмечалось, при присвоении понятия уголовного преследования законодатель использовал прием раскрытия содержания данного института путем перечисления целей уголовного преследования. Однако некоторые цели уголовного преследования выходили за рамки этого понятия, а при выражении некоторых целей допускались неточности [4, с.123].

Во-первых, в перечисленных целях уголовного преследования назначение наказания лицу, совершившему деяние, предусмотренное уголовным законом, указано как единственная конечная цель. Это также означает, что уголовное преследование осуществляется только в целях назначения наказания лицу, в отношении которого осуществляется уголовное преследование, с достижением промежуточных целей на различных стадиях уголовного процесса. Однако в связи с тем, что деяние, запрещенное уголовным законом, может быть совершено лицом, находящимся в невменяемом состоянии, лицом, у которого после совершения преступления наступило психическое расстройство, делающее невозможным назначение наказания или его исполнение, лицом, совершившим преступление и находящимися в состоянии психического расстройства, не исключающего вменяемости, а также лицом, которому требуется лечение от алкоголизма и наркомании или лицом, не достигшим совершеннолетия, в случаях, предусмотренных законом, цель уголовного преследования не всегда состоит в том, чтобы добиться наказания для этих лиц. При этом уголовное преследование направлено на применение к указанным лицам принудительных мер медицинского или воспитательного характера, являющихся также мерами уголовно-правового воздействия, отличными от наказания по качеству, цели и порождаемым по-

следствиям [7, с.202].

Соответствие этих мер целям уголовного преследования видно и из содержания других норм УПК АР. Таким образом, в случае подтверждения совершения преступления, предусмотренного статьей 38.2 УПК АР, государственный обвинитель должен изобличить обвиняемого перед судом и потребовать соответствующего наказания, а при необходимости применить в отношении этого лица принудительные меры медицинского или воспитательного характера.

Поскольку уголовное преследование является процессуальной деятельностью изобличительного и обвинительного характера, такая деятельность должна осуществляться только в отношении подозреваемого и (или) обвиняемого лица, обладающего особым процессуальным статусом. Потому что, вне этого статуса нет средств защиты от уголовного преследования, а осуществление уголовного преследования в отношении лиц, не обладающего этим статусом, может нанести серьезный ущерб правам человека. Это означает, что уголовное преследование всегда осуществляется в отношении лиц, имеющих определенный процессуальный статус, и недопустимо уголовное преследование участников процесса, не имеющих такого статуса.

Поэтому в ст. 7.0.4 УПК АР под словами «лицо, совершившее уголовно наказуемое деяние, предусмотренное уголовным законом» следует понимать слова «лицо, подозреваемое и (или) обвиняемое в совершении уголовно наказуемого деяния, предусмотренного уголовным законом». Следует также иметь в виду, что уголовное преследование фактически осуществляется не в целях назначения наказания, а в целях достижения назначения карательных или иных уголовно-правовых мер.

В зависимости от тяжести преступления, от видов преступления, характера преступления, законодатель делит уголовное преследование на три вида:

- уголовное преследование в порядке частного обвинения;
- уголовное преследование в порядке об-

щественно-частного обвинения;

- уголовное преследование в порядке общественного обвинения.

В юридической литературе мы можем встретить данные понятия, которые именуется соответственно «публично-частным» и «публичным», хотя, по сути, это одно и то же.

Уголовное преследование в порядке частного обвинения означает уголовное преследование, осуществляемое по преступлениям, предусмотренным в ст.ст. 147 (клевета), 148 (оскорбление), 165.1 (нарушение авторских или смежных прав без отличительных признаков) и 166.1 (нарушение изобретательских и патентных прав без отличительных признаков) УК АР на основании заявления потерпевшего, которому непосредственно причинен вред в результате деяния, предусмотренного уголовным законом.

Во время рассмотрения жалобы в порядке частного обвинения уголовное преследование прекращается примирением потерпевшего с обвиняемым до удаления суда в совещательную комнату. Законодатель, закрепляющий уголовное преследование в порядке частного обвинения, позволяет потерпевшему самому решить, обращаться ли в орган правосудия для привлечения виновного к уголовной ответственности, а также поддержки частного обвинения, если вышеуказанные преступные деяния причиняют вред его правам и законным интересам. Вот почему дела называются делами частного обвинения.

Уголовное преследование по делам частного обвинения возбуждается в отношении конкретного лица путем подачи потерпевшим жалобы о привлечении его к уголовной ответственности.

В соответствии со ст. 302.1.3 УПК (*Отказ в проведении судебного заседания по жалобе в порядке частного обвинения*) требования к заявлению, которое подает в суд потерпевший, такие же, как и в ст. 293.3 УПК (*Подача жалобы по очевидным преступлениям, не представляющим большой общественной опасности*). В случае подачи жалобы в устной форме составляется протокол, который под-

писывается лицом, подавшим жалобу, и должностным лицом, составившим протокол. Дознаватель, следователь или прокурор, осуществляющий процессуальное руководство предварительным расследованием, обязаны направить жалобы потерпевших о преступлениях, преследуемых в порядке частного обвинения, в суд первой инстанции (ст. 213 УПК).

Суд по делам частного обвинения разъясняет, что примирение с подавшим жалобу потерпевшим является законным до вынесения постановления о принятии жалобы в порядке частного обвинения к своему рассмотрению и назначения судебного разбирательства. Однако в этом случае недопустимо никакое давление, и примирение должно быть добровольным. В случае недостижения сторонами примирения, суд приходит к выводу о наличии достаточных оснований для рассмотрения жалобы в суде и по окончании подготовительного заседания выносит постановление о принятии жалобы в порядке частного обвинения к своему рассмотрению и назначении судебного разбирательства с направлением копии постановления частному обвинителю и лицу, в отношении которого подана жалоба. С момента получения копии этого постановления лицо, в отношении которого подана жалоба, считается обвиняемым.

Повторная неявка частного обвинителя (его законного представителя или представителя) в предварительное судебное заседание без уважительных причин равносильна отказу от частного обвинения и влечет вынесение постановления суда об отказе в принятии жалобы в порядке частного обвинения к своему рассмотрению (ст. 299 УПК).

По делам в порядке частного обвинения, уголовное преследование осуществляется только в пределах судебного разбирательства (исключены дознание и предварительное следствие). Если лицо приходит в отделение полиции, заходит к прокурору с жалобой на то, что его оклеветали или оскорбили, эти жалобы будут приняты дознавателем, следователем и прокурором. Но потом они будут направлены по подсудности. Лицо будет уве-

домлено о передаче жалобы в суд по месту его жительства. т. к. вся инициатива закреплена за жалобщиком, частным обвинителем (т. е. потерпевшим), суд передает этому лицу право доказать виновность другого лица.

Суд принимает постановление о принятии жалобы к своему производству в начале, и после этого начинается производство. Но после этого суд не так уж инициативен и активен. Он передает слово частному обвинителю и предлагает ему полностью доказать основания переданной жалобы. Суд не входит в число субъектов, которые осуществляют уголовное преследование, т. к. уголовное преследование возложено на сторону обвинения и заключается в основном в проведении установленных законом следственных и иных процессуальных действий. Объем работы у суда по делам частного обвинения не высок, суд заслушивает доводы сторон, уточняет необходимые обстоятельства и по итогам рассмотрения принимает решение.

Законодатель обязал суд постараться примирить стороны вплоть до вынесения приговора. Иными словами, перед тем как суд покидает зал судебного разбирательства и направляется в совещательную комнату, сторонам предлагается примириться (ст. 37.2).

Уголовное преследование в порядке общественно-частного обвинения осуществляется на основании заявления потерпевшего или по инициативе прокурора в случаях, предусмотренных ст. 37.5 УПК, о преступлениях, предусмотренных ст.ст. 127, 128, 129.2, 130.2, 131.1, 133, 134, 142.1, 149.1, 150,1, 151, 156-158, 163, 169.1, 175-177.1, 178,1, 179,1, 184.1, 186,1, 187,1, 190,1, 197 и 201.1 (ст. 37.3 УПК АР).

В отличие от дел частного обвинения, уголовное преследование в порядке общественно-частного обвинения не может быть прекращено во всех случаях примирения обвиняемого с потерпевшим. Согласно ст. 37.4 УПК, в ходе производства по уголовному преследованию в порядке общественно-частного обвинения примирение потерпевшего (частного обвинителя) с обвиняемым может повлечь

за собой прекращение уголовного преследования только в следующих случаях:

- деяние, по которому возбуждено уголовное преследование, не представляет большой общественной опасности;
- обвиняемый совершил преступление впервые;
- обвиняемый возместил ущерб, причиненный потерпевшему (частному обвинителю), или загладил вред, причиненный преступлением;
- примирение обвиняемого с потерпевшим (частным обвинителем).

В данной статье не выражена императивная норма, поэтому на основе системного анализа данной статьи со ст. 37.4 УПК можно отметить, что уголовное преследование в порядке общественно-частного обвинения может быть прекращено, если существуют вышеуказанные условия.

Комментируя ст. 37.4 УПК АР, Пленум Конституционного Суда АР от 15 июля 2011 года постановил, что в случае примирения лица, впервые совершившего преступление, указанное в ст. 37.3 того же Кодекса и не представляющее большой общественной опасности, с потерпевшим и возмещения причиненного ему вреда либо устранения причиненного вреда, уголовное преследование в порядке общественно-частного обвинения может быть прекращено. Уголовное преследование в порядке общественно-частного обвинения за менее тяжкие или тяжкие преступления, предусмотренные ст. 37.3 УПК АР, не может быть прекращено в связи с примирением потерпевшего с обвиняемым.

В своем Постановлении от 15 июля 2011 года “О толковании ст.ст. 37.4, 39.1.9, 40.2 и 41.7 УПК АР” Пленум Конституционного Суда АР, стараясь придать конкретику этому вопросу, при рассмотрении заявления о примирении потерпевшего с обвиняемым должен не только проверить наличие предусмотренных законом оснований для этого, а также учесть все обстоятельства конкретного дела, в том числе общественную опасность совершенного деяния, личность обвиняемого, отягчающие

или смягчающие наказание обстоятельства.

Помимо указанных случаев, важно учитывать характер объекта преступного деяния. Например, в уголовных делах о преступлениях против общественной безопасности и общественного порядка или против органов государственной власти прекращение уголовного преследования в результате примирения сторон не соответствовало бы требованиям ст. 73 УК. Согласно смыслу ст. 73 УК, освобождение от уголовной ответственности допускается только за преступления, посягающие на права и законные интересы конкретных лиц. Поэтому, например, в делах о преступлениях против правосудия, освобождение от уголовной ответственности за примирением потерпевшего с обвиняемым следует рассматривать как не соответствующее требованиям ст. 73 УК.

Мы не считаем позицию Пленума Конституционного суда АР по данному вопросу успешной и полагаем, что применение ст. 73 УК таким образом ограничило бы сущность правового института, закрепленную в такой норме. Дело в том, что, во-первых, в любом случае это противоречит общественным интересам, так как любое преступное деяние наносит ущерб общему объекту преступлений и во-вторых, некоторые из преступлений, предусмотренных главами этого самого Постановления Пленума Конституционного Суда АР (преступления против общественной безопасности и общественного порядка, преступления против государственной власти, преступления против правосудия), также совершаются в отношении конкретного потерпевшего и при совершении этих деяний не должно быть никаких препятствий для применения ст. 73 УК. Поэтому считаем, что ст. 73 УК может применяться к любому преступному деянию, совершенному в отношении конкретного потерпевшего, независимо от непосредственного объекта преступления, при соблюдении условий, указанных в данной норме.

Так как некоторые из преступлений, преследуемых в порядке общественно-частного обвинения (ст. 37.3 УК), относятся к менее

тяжким или тяжким преступлениям (ст.ст. 127.2, 133.2, 149.1, 150.1, 151, 157.3, 158.3, 176-1.2, 197.2 УК), в случае их совершения уголовное преследование не может быть прекращено за примирением потерпевшего с обвиняемым. Постановление Пленума Конституционного Суда АР «О толковании ст.ст. 37.4, 39.1.9, 40.2 и 41.7 УПК АР» от 15 июля 2001 года также содержит указание на этот счет.

Досудебное производство по общественно-частному обвинению ведется органами, осуществляющими уголовное преследование, в форме дознания или предварительного следствия. Предварительное расследование по некоторым преступлениям, которые преследуются в порядке общественно-частного обвинения, осуществляется в виде дознания в форме упрощенного досудебного производства (ст. 214.4 УПК). Государственное обвинение по делам общественно-частного обвинения поддерживает прокурор. Однако в этих делах потерпевший выступает в качестве частного обвинителя, и в случае отказа прокурора от поддержки обвинения он может продолжить уголовное преследование в отношении обвиняемого (ст. 88.4.7 УПК).

Следует отметить, что без жалобы потерпевшего уголовное преследование в порядке общественно-частного обвинения может быть возбуждено прокурором только в следующих случаях:

1. Если совершенное преступление затрагивает интересы государства или общества. Это произойдет, если совершенное преступление нанесет вред государственному имуществу, возникнет угроза снижения авторитета органов власти среди населения в результате явного нарушения в обществе прав и свобод граждан, закрепленных в конституции, либо в связи с массовым характером преступных деяний или по другим причинам разрешение дела примет общественный характер.

2. Если преступление совершено представителем власти или иными должностными лицами государственных органов либо против таких лиц. Здесь указаны два

случая: первое это совершение преступлений, указанных в ст. 37.3 УПК, представителем власти или иными должностными лицами государственных органов и второе совершение этих преступлений против них самих. Определение должностного лица дано в примечании к ст. 308 УК АР. Согласно этому определению, должностными лицами считаются лица, выполняющие функции представителей власти на постоянной, временной или специальной основе, либо лица, выполняющие организационно-распорядительные функции в государственных органах, органах местного самоуправления, коммерческих организациях, государственных и муниципальных предприятиях, ведомствах и организация и лица, выполняющие административно-хозяйственные функции в государственных органах, органах самоуправления и коммерческих организациях. Однако в толкуемой статье УПК речь идет не о любом должностном лице, а только о должностных лицах государственных органов. Поэтому, если преступления, перечисленные в ст. 37.3 УПК, совершаются должностными лицами не государственного органа, а другими категориями должностных лиц (например, члены органов местного самоуправления и иные сотрудники, должностные лица негосударственных организаций, коммерческих структур, ведомств, предприятий, организаций и др., не являющихся государственными органами, хотя и находящиеся в государственной собственности), либо в отношении таких лиц, прокурор не вправе по собственной инициативе возбуждать в отношении этих лиц уголовное преследование в порядке общественно-частного обвинения;

3. Если преступление совершено в отношении беременной женщины, престарелого или находящегося в беспомощном состоянии лица. Указанные случаи рассматриваются как отягчающие обстоятельства во многих статьях УК АР (например, ст.ст. 120.2.8, 133.2.2, 133.2.4 УК АР и др.). Случаи, перечисленные в ст. 61.1.7 УК АР и ст. 37.5.3 УПК, относятся к отягчающим обстоятельствам. Наличие данных обстоятельств позволяет

прокурору, осуществляющему процессуальное руководство предварительным расследованием, возбудить уголовное преследование в порядке общественно-частного обвинения без жалобы потерпевшего. Престарелый и беспомощный человек - подразумеваются лица с физическими или психическими недостатками, которые из-за таких характеристик как старость, тяжелая болезнь, малолетство и т. д. лишены возможности защиты или предотвращения попыток совершения преступления против него.

4. Если преступление совершено под воздействием угрозы, принуждения либо в отношении зависимого от совершившего преступления лица. Когда говорят совершение преступления под воздействием угрозы или принуждения, понимается, что лицо, совершившее преступление, повлияв на волю потерпевшего, вынудило его не подавать жалобу о совершенном в отношении него преступлении. Такие угрозы и принуждения могут выражаться в угрозах физического или психического характера в адрес потерпевшего со стороны совершившего преступление, распространении сведений, позорящих потерпевшего или его близких, уничтожении его имущества и других формах. В статье 37.5.4 УПК под “нахождением в зависимом положении” понимается зависимость в связи с материальной, служебной или иной деятельностью.

5. Если преступление совершено лицом недееспособным, либо не достигшим возраста, по достижении которого возможна уголовная ответственность, либо против такого лица. При совершении недееспособным лицом либо лицом, не достигшим возраста привлечения к уголовной ответственности, предусмотренных ст. 37.3 УПК преступлений, либо при совершении этих преступлений в отношении таких лиц (если они являются потерпевшими), прокурор вправе возбудить уголовное преследование по собственной инициативе независимо от наличия жалобы потерпевшего. Недееспособным считается лицо, признанное судом недееспособным в

порядке гражданского судопроизводства и по вступившему в законную силу приговору. Предельный возраст привлечения к уголовной ответственности установлен ст. 20 УК АР. Уголовное преследование лиц, не достигших этого возраста, как правило, не допускается (уголовное преследование не возбуждается, уголовное преследование прекращается). Однако если такое лицо (или его законный представитель) возражает против прекращения уголовного преследования, уголовное преследование должно быть продолжено (ст. 41.2 УПК). В случае, если уголовное преследование прекращено или уголовное преследование не возбуждено, в отношении такого лица могут быть приняты меры в соответствии со ст.ст. 435.1 и 435.2 УПК.

Ст. 37.5 УПК создает неясность позиции законодательства по некоторым случаям при определении круга обстоятельств, по которым может быть возбуждено уголовное преследование в порядке общественно-частного обвинения по инициативе прокурора.

Так, согласно позиции законодателя, уголовное преследование в порядке общественно-частного обвинения должно возбуждаться по инициативе прокурора в случае, если:

- совершенное преступное деяние приобретает общественную значимость;
- либо лицо, пострадавшее от преступления, по тем или иным причинам не в состоянии адекватно отстаивать свои интересы в силу ограниченных возможностей.

Однако два случая, указанные в ст. 37.5 УПК, - совершение преступных деяний, перечисленных в ст.37.3 УПК, в отношении представителя власти или иных должностных лиц государственных органов (ст. 37.5.2 УПК) либо совершение этих преступлений лицом недееспособным или не достигшим возраста привлечения к уголовной ответственности (ст. 37.5.5 УПК), не соответствуют ни одной из этих позиций, поскольку в первом случае лица, в отношении которых совершено преступное деяние, имеют наилучшие возможности для отстаивания своих интересов, а во втором случае лица, совершившие эти же преступления, в об-

щем, лица, которые не могут быть привлечены к уголовной ответственности [6, с.97].

Уголовное преследование в порядке общественного обвинения осуществляется за другие преступления, не указанные в ст.ст. 37.2 и 37.3 УПК АР. В этом порядке, в ходе уголовного преследования не требуется наличие жалобы потерпевшего или инициативы прокурора. При наличии поводов и оснований для возбуждения уголовного преследования, компетентными субъектами возбуждается уголовное преследование в порядке общественного обвинения.

Уголовное преследование за иные преступления, не указанные в ст.ст. 37.5.2 и 37.5.3 УПК, осуществляется в порядке общественного обвинения. В этом случае производство по уголовному преследованию начинается с постановления дознавателя, следователя или прокурора о возбуждении уголовного дела, а государственное обвинение в суде поддерживает прокурор [8, с.140].

Следует отметить, что ст. 37.6 УПК АР во время уголовного преследования в порядке общественного обвинения не предусматривает прекращения уголовного дела в случаях, предусмотренных ст. 73 УПК АР. Конституционный суд АР внес ясность в этот вопрос вышеуказанным указом и постановил, что и при осуществлении уголовного преследования в порядке общественного обвинения возможно применение ст. 73 УПК АР в связи с преступлениями, не представляющими большой общественной опасности.

Государственный обвинитель, выявивший в суде **обстоятельства, исключают уголовное преследование**, должен заявить об отказе от уголовного преследования в отношении обвиняемого. Отказ от осуществления уголовного преследования в порядке частного обвинения зависит только от воли потерпевшего. В таком случае производство по жалобе в порядке частного обвинения прекращается судом [9, с.109].

Ст. 39 УПК конкретно указывает случаи, когда уголовное преследование не может быть возбуждено, а возбужденное подлежит

прекращению (в том числе уголовное дело не может быть возбуждено, а производство по возбужденному делу подлежит прекращению) в следующих случаях:

- при отсутствии события преступления;
- при отсутствии в деянии состава преступления;
- за давностью сроков привлечения к уголовной ответственности;
- если к моменту совершения деяния, предусмотренного уголовным законом, лицо его совершившее, не достигло возраста, по достижении которого возможна уголовная ответственность;
- со смертью лица, наступившей после совершения деяния, предусмотренного уголовным законом (за исключением обстоятельств, при которых необходима реабилитация умершего);
- при наличии в отношении лица по тому же самому обвинению вступившего в законную силу приговора суда либо неотменного постановления другого суда, делающего невозможным уголовное преследование;
- при наличии в отношении лица по тому же самому обвинению не отменного постановления дознавателя, следователя или прокурора об отклонении возбуждения уголовного дела или о его прекращении;
- если лицо подлежит освобождению от уголовной ответственности по акту амнистии.

Согласно данной статье, уголовное преследование, начатое в отношении какого-то лица, прекращается также за непричастностью его к совершенному преступлению либо за недоказанностью его виновности. Согласно ст. 40 УПК наличие предусмотренных уголовным законом обстоятельств для освобождения от уголовной ответственности и от наказания позволяет не осуществлять уголовное преследование.

Следует отметить, что в ст. 39 УПК указано, что в ходе изучения материалов уголовного дела, обнаружатся приведенные выше обстоятельства, это приводит к отказу от возбуждения уголовного преследования. Если в ходе уголовного преследования будут обна-

ружены те же обстоятельства, то судебное преследование будет прекращено.

Если на каком-либо этапе досудебного производства по уголовному преследованию дознаватель, следователь или прокурор выявят обстоятельства, указанные в статье 39 УПК, они выносят постановление о прекращении уголовного преследования.

При отсутствии реабилитирующих оснований дознаватель, следователь или прокурор не вправе выносить постановление о прекращении уголовного преследования без согласия

обвиняемого или подозреваемого. В таком случае производство по уголовному преследованию продолжается в порядке, установленном УПК АР и завершится вынесением приговора, иного постановления суда.

Таким образом, уголовное преследование - многофакторное, многостадийное, имеющее сложную структуру явление и можно сделать вывод, что изучение данной темы очень важно и актуально.

Список использованной литературы:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, 14 iyul 2000-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 1 sentyabr 2000-ci il.
3. AR Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun "AR CPM-nin 37.4, 39.1.9, 40.2 və 41.7-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair" 15 iyul 2011 il tarixli Qərarı.
4. С.Н.Мөвсүмов, В.С.Кəримов Ə.Н.Һүсейнов "Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual məəcəlləsinin kommentariyası", Bakı: 2016, 1336 s.
5. F.M.Abbasova "Cinayət prosesi", Ümumi hissə, Bakı: 2015, 412 s.
6. F.Y. Xəlilov Cinayət təqibi institutunun normativ həllinin bəzi problemləri// Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, 2009, № 2 (18).
7. F.Y.Səməndərov. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı: Hüquq yayım evi, 2014, 1120 s.
8. M.Cəfərquliyev "Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi", Bakı: 2008, 768s.
9. Б.Б.Булатова, А.М.Баранова «Уголовный процесс», Москва: 2017, 555 с.
10. В.А.Давыдова, В.В.Ершова «Уголовно-процессуальное право», Москва: 2019, 390 с.
11. Еникеев З.Д. Уголовное преследование. Уфа, 2000, 131 с.

Cabir Xəlilov
Günseli Qasımzadə

Cinayət təqibinin növləri ilə bağlı bəzi məsələlər

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi cinayət təqibinə həsr olunmuş ayrıca (üçüncü) fəslini ehtiva edir. "Cinayət təqibi" anlayışı ittihamın hazırlanmasının və müdafiəsinin çəkişmə üsulunun mahiyyətini əks etdirir. Bu, cinayət mühakiməsi mexanizmini kimin, nə vaxt və hansı vasitələrlə işə salması ilə bağlı fundamental sualın cavabını müəyyən edir. Bu məqalə cinayət təqibinin növləri ilə bağlı bir neçə məsələlərə həsr edilmişdir. İşin məqsədi Azərbaycan Respublikasında cinayət təqibinin növləri üzrə həm ümumi həm də spesifik müddəalarla tanış olmaqdır.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlər nəzərdən keçirilmişdir:

- Cinayət təqibinin anlayışını və xarakterik xüsusiyyətləri;
- Cinayət təqibinin növlərinin ətraflı müqayisəsi;
- Cinayət təqibi ilə bağlı bir sıra müddəalara münasibət bildirməsi və təkliflər irəli sürülməsi.

Beləliklə, cinayət təqibinin növlərinin dərinədən öyrənilməsi, o cümlədən təqsirkarlara ədalətli cəza təyin edilməsi cinayət prosesi çərçivəsində istintaq orqanlarının və məhkəmənin əsas və prioritet vəzifəsidir.

Jabir Khalilov
Gunseli Gasımszadeh

Some issues related to the types of criminal prosecution

The Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan contains a separate chapter (third) devoted to criminal prosecution. The concept of "criminal prosecution" reflects the essence of the adversary way of preparing and supporting a charge. This causes the answer to the fundamental question about who, when and by what means sets in motion the mechanism of criminal justice. This paper is devoted to the study of types of criminal prosecution. The purpose of the work is to get acquainted with the general provisions on the types of criminal prosecution in the Republic of Azerbaijan.

To achieve the desired goal, the following tasks were considered:

- Studied the concept and characteristic features of criminal prosecution.
- Became familiar with the types of criminal prosecution.
- To express our attitude to a number of provisions on criminal prosecution and to put forward proposals.

This subject is very topical today, since a deep study of the types of criminal prosecution, as well as the imposition of fair punishment on the guilty, is the main and priority task of the investigatory agencies and the court in the framework of the criminal procedure.

Lalə MƏMMƏDOVA

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Cinayət prosesi kafedrasının əməkdaşı

e-mail: m.lala26@hotmail.com

ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ HƏBS QƏTİMKAN TƏDBİRİNİN TƏTBİQİNİN ROLU

Açar sözlər: Həbs, qətimkan tədbirləri, təqsirləndirilən şəxs, cinayət-prosessual qanunvericiliyi, hakim.

Keywords: Arrest, restraining order, accused, criminal procedure legislation, judge.

Ключевые слова: арест, запретительный ордер, обвиняемый, уголовно-процессуальное законодательство, судья.

Həbs qətimkan tədbirinin tətbiqi ilə bağlı nəzərə alınmalı milli qanunvericiliyin maddi və prosessual hüquq normaları dedikdə, ilk öncə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinəzərdə tutulur. Lakin siyahı bu mənbələrlə məhdudlaşmır, digər mənbələr Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qanunları, Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları da nəzərə alınmalı normalara malik ola bilər.

Cinayət törətməkdə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə qarşı cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər onların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmələri zəminində tətbiq olunur. Cinayət məsuliyyətinin əsasları Cinayət Məcəlləsinə daxil edilmiş normalarla müəyyən edilmişdir. Həmin Məcəllənin 3-cü maddəsində (maddə 3. Cinayət məsuliyyətinin əsasları) göstərilir ki, “Yalnız bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır.

Avropa Məhkəməsinin təsbit etdiyi “qanunilik” prinsipi milli qanunvericiliyin maddi normalarına əmələtmək öhdəliyini nəzərdə tutur. Həmin “maddi normalar” Cinayət Məcəlləsinin müvafiq-maddələrinə yerləşdirilmişdir. Yalnız bu maddə-

lərdə göstərilən əməllərin əlamətləri mövcud olduqda cinayət təqibinə start verilə, bu və ya digər şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilə bilər.

Cinayət-prosessual qanunvericiliyi tələb edir ki, şəxsin barəsində tutulma və həbs qətimkan tədbiri seçmək üçün o, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs statusuna malik olmalıdır. Bu tələbin mahiyyəti həmin şəxsləri onların ehtiyac duyduqları andan müvafiq müdafiə standartları ilə təminat etməkdir. Şəxsə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs status vermək üçün ilk öncə cinayət işi başlanmalıdır. Bunun üçün qanunda nəzərdə tutulmuş səbəblərvə əsaslar mövcud olmalıdır. Daha sonra, qanunda müəyyən edilmiş halların (itiham elan olunması üçün barəsində tutulma haqqında qərar çıxarılması, cinayət törətməkdə şübhələnilməsinə görə tutulması, təqsirləndirilən şəxsqismində cəlbətmə barədə qərar çıxarılması və s.) onlara aid olduğu müəyyənləşdirilməlidir.

Yalnız sadalanan maddi-hüquqi əsaslar mövcud olduqda şəxsin azadlıq hüququna cinayət təqibi çərçivəsində müdaxiləyə yol verilir. Prosesual qaydalarla müəyyən edilmişdir ki, belə müdaxilə üçün sübut edilməlidir ki, şəxsin sözügedən cinayətə aidiyyəti vardır: “şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsinə aidiyyəti sübut olunmadıqda, o, həbs oluna ...bilməz.”. Qanunvericilik müəyyən etmişdir ki, “şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin - törədilməsinə aidiyyəti”nin sübuta yetirildiyini göstərən prosessual-hüquqi əlamət onun təqsirləndirilən şəxsqismində cəlb edilməsi barədə qərar çıxarılmasıdır. Avropa Məhkəməsinin prese-

dent hüququna əsasən, “Həbs edilmiş şəxsin cinayət törətməsinə dair əsaslı şübhə onun həbsdə saxlanmaqda davam etməsinin əsaslılığının zəruri şərtidir” (2; s. 188).

“Əsaslı şübhə” standartının milli təcrübədə tətbiqini çətinləşdirən əsas amil milli qanunvericiliyin anlayışları ilə Avropa Məhkəməsinin standartlarının bir-birinə uyğun gəlməməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, konkret olaraq Məhkəmənin “əsaslı şübhə” adlandırdığı halı, Azərbaycan cinayət mühakimə icraatında şəxsə qarşı irəli sürülmüş “ittiham” sözü ilə ifadə olunur. CPM şəxsləri şübhəli şəxs hesab edir ki, ittiham elan olunması üçün **arəsində** tutulma haqqında qərar çıxarılmalı və ya cinayət törətməkdə şübhələndiyinə görə tutulsun və ya haqqında həbs, girov və ya ev dustaqlığı istisna olmaqla, qətimkan tədbiri seçilməsi barədə qərar çıxarılmalı. Birinci və üçüncü hallar obyektiv meyarlara əsaslanır və ona görə də tətbiq prosesində çətinlik olmur. İkinci hal – cinayət törətməkdə şübhələndiyinə görə tutulan şəxsin statusunun müəyyən edilməsi istər-istəməz “şübhə” standartlarının dəqiqləşdirilməsindən keçir.

Milli qanunvericilik şübhənin əsaslı olmasına dair müddəa nəzərdə tutmamışdır. CPM-in 148.1-ci maddəsi şəxsin cinayət törətməsinə şübhə yarandığına görə tutulmasına əsas verən halları 2 hissəyə bölür:

1. Onun cinayət törətməsinə bilavasitə şübhə yarandığı və ya əməli törətməsindən şübhələnməyə əsas verən digər məlumatlar olduğu hallar.

2. Əməli törətməsindən şübhələnməyə əsas verən digər məlumatlar olduğu hallar.

Birinci hissəyə aid şübhənin yaranma əsasları şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törədərəkən, yaxud bilavasitə bundan sonra cinayət başında yaxalanması; zərərçəkmiş, yaxud hadisəni görən digər şəxslər əməlin həmin şəxs tərəfindən törədilməsini birbaşa göstərmələri; şəxsin bədənində, üstündə, paltarında və ya istifadə etdiyi digər əşyalarda, yaşayış yerində, nəqliyyat vasitəsində əməlin törədilməsini göstərən aşkar izlərin müəyyən olunması. Bu əsaslar, təbii ki, Avropa Məhkəməsinin mövqeyinə görə də “əsaslı şübhə”dir.

Lakin ikinci hissəyə aid olan “digər məlumatlar” in tutulmaya haqq verməsi üçün hansı me-

yarlara cavab verməsi dəqiqləşdirilməmişdir. Avropa Məhkəməsi şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsi ilə bağlı normativ-hüquqi aktların “keyfiyyət” standartlarına uyğun olmalarını tələb edir. Lakin CPM-in 148.1 və 148.3-cü maddələrində göstərilən “digər məlumatlar” anlayışının bu standartta cavab verməməsi açıq-aydın görünür. (6 ; s. 15)

Məhkəmə dəfələrlə vurğulamışdır ki, “həbsə səbəb olmuş şübhənin əsaslılığı qanunsuz tutulmaya və həbsə alınmağa qarşı Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 1 “c” bəndində nəzərdə tutulan təminatın mühüm hissəsini təşkil edir”. Ona görə də, “səalhiyyətli məhkəmə, təkcə dövlətdaxili hüquqdakı prosessual normaların tələblərini deyil, həm də şəxsin tutulmasına səbəb olmuş **şübhənin əsaslı olub-olmadığını...** araşdırmalıdır”.

Şübhənin əsasında, ilk növbədə, daxili inam dayanır. Lakin Avropa Məhkəməsi şübhənin həm də obyektiv əsaslara söykənməsini tələb edir. “Şübhənin daxili inama əsaslanması (“vicdanlı şübhə”) yetərli deyil. Nə qədər inandırıcı görünmələr də, hisslər, instiqlər, xurafat, zehniyyət və s. azadlıqdan məhrum etmə üçün kifayət əsas ola bilməz. “Əsaslı şübhə” sözləri müvafiq şəxsin cinayət əməli törətməsinə obyektiv müşahidəçini inandıra biləcək faktların və ya məlumatların mövcudluğunu bildirir; bununla belə, nəyin əsaslı şübhə hesab edilməsi işin hallarından asılıdır”.

Müvafiq qərarlarda şübhənin əsaslı olub-olmasına dair müddəalar olmadıqda, Avropa Məhkəməsi bunu Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 3-cü bəndinin “c” yarım bəndinin pozulması kimi dəyərləndirir. Məsələn, *Sabyur ben Əli Maltaya qarşı* işində “ərizəçi dövlətdaxili məhkəmə orqanının ona qarşı **əsaslı şübhənin olub-olmadığına dair** avtomatik qərar çıxarılmasına nail ola bilməmişdir və ona görə də Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 3-cü bəndinin pozulduğunu müəyyən etmişdir. (16, s. 13)

Şəxsin məhkəməyə gəlməməsi (yayınması) riski şəxsin məhkəməyə qədər həbsdən azad edilməsi barədə müraciətinin rədd olunmasına əsas verən 4 riskdən biridir. CPM-də bu əsas iki maddədə ifadə olunur: “155.1.1. cinayət prosesini həyata keçirən orqandan gizlənmək”, “155.1.4. cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışla-

irna üzrlü səbəblər olmadan gəlməmək və ya digər yolla cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməkdən və cəza çəkməkdən boyun qaçırmaq”.

Bu ehtimalın müəyyən edilməsi üçün prosesual tələblər digər əsaslar üçün tələb olunanlardan çox fərqlənir. Avropa Məhkəməsinin mövqeyinə görə, “şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsi üçün dövlətdaxili məhkəmə orqanlarının gətirdikləri ... əsaslar “münasib” və “yetərli” olmalıdır. Bu tələblər (faktların “münasib” və “yetərli” olması) milli qanunvericilikdə də öz əksini tapmışdır. CPM-in 155.1-ci maddəsinin məzmunu belədir: “Qətimkan tədbirləri müvafiq təhqiqatçı, müstəntiq, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror və ya məhkəmə tərəfindən o hallarda tətbiq oluna bilər ki, cinayət təqibi üzrə toplanmış materiallar şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs tərəfindən aşağıdakı hərəkətlərin edilməsi ehtimalına kifayət qədər əsas versin”. Burada qətimkan tədbirinin tətbiqi əsasını sübut edən faktlar: “cinayət təqibi üzrə toplanmış materiallar” - “münasiblik”, “kifayət qədər əsas” - “yetərlilik” tələblərini ifadə edir.

“Münasiblik” – işin arqument kimi təqdim olunan konkret hallarının irəli sürülmüş tezisə aidiyyətini və bu tezisə məntiqi bağlılığını ifadə edir. Bu tələb müvafiq sübutetmə sisteminin keyfiyyət parametrlərini müəyyənləşdirir. Avropa Məhkəməsi dəfələrlə vurğulamışdır ki, həbs müddətinin ağılabatan olub-olmaması mücərrəd şəkildə yox, hər bir işin xüsusi hallarına uyğun olaraq, fərdin azadlığına hörmət hüququnu üstələyən ictimai maraq tələblərinin konkret əlamətlərinə görə qiymətləndirilməlidir. Müvafiq qərarlarda konkret işin hallarına əsaslanmayan ümumi ideyalardan, stereotip və şablon ifadələrdən və s. istifadə olunması yolverilməzdir.

“Yetərlilik” - həmin sistemin kəmiyyət xarakteristikasını, yəni nəticə çıxarılması üçün arqumentlərin miqdarının kifayət etməsini səciyyələndirir.

Bu tələblərin hər ikisinə eyni zamanda cavab verməyən əsaslandırma Məhkəmə tərəfindən pozuntunu kimi qiymətləndirilir. Faktların tələblərdən yalnız birinə uyğun olması kifayət deyil. Belə hallara Avropa Məhkəməsinin münasibəti, adətən, bu sözlərlə ifadə olunur: “Bu qərarlarda hə-

min əsasların söykəndiyi hər hansı konkret faktlar göstərilməyib və həmin əsaslara haqq qazandıran münasib və yetərli səbəblər öz əksini tapmayıb” (13; s. 31).

Avropa Məhkəməsinin pozuntunu müəyyən etdiyi işlərdə milli məhkəmələrin “münasib” olmayan arqumentlərə nisbətən az müraciət etmələri müşahidə olunur. Çünki arqumentlərin tezisə uyğunluzsuzluğu açıq-aşkar görünür və bunun üçün xüsusi biliklərə ehtiyac duyulmur, sağlam düşüncə, məntiq və həyat təcrübəsi, adətən, kifayət edir.

Belə işlərin nümunəsi kimi *Xudyakova Rusiya Federasiyasına qarşı işi* göstərmək olar. Bu işdə hökumət iddia irəli sürmüşdü ki, ərizəçinin həbsinin uzanmasına onun özü və müdafiəçisi səbəb olmuşlar. Belə ki, ərizəçinin sığınacaq istəməsi barədə vəsatəti və Rusiya ərazisində cinayət törətməsi barədə etiraf ifadələri ekstradisiya prosedurlarını uzadırdı. Avropa Məhkəməsi həbsə görə məsuliyyətin hökumətin tam nəzarəti altında olan ərizəçinin boynuna bu qayda qoyulmasına əsas kimi göstərilmiş faktı “münasib olmayan” hesab etdi. Məhkəmə vurğuladı ki, işdə ərizəçinin ekstradisiya məsələsinin həlli dövründə azadlıqda qalma hüququna toxunulmuşdur. Ölkənin məhkəmələri bu dövrdə qətimkan tədbirini dəyişə və ya daha yumşaq ilə əvəz edə bilərdilər (12; s. 21).

Avropa Məhkəməsi hüquq pozuntusunun özünün ağırlığının da özlüyündə şəxsin uzun müddət həbsdə saxlanmasına haqq qazandırmadığı mövqeyindədir. Məsələn, Van der Tanq işində Məhkəmə qeyd etmişdir ki, “yalnız ağır cinayətlərə aidiyyətdə ciddi şübhənin mövcudluğu işə münasib faktor olmaqla bu qədər uzun müddətdə ibtidai həbsdə saxlanmağa haqq qazandırmır.”

Bəzi qərarlarda şəxsin xarici pasportunun olması onun qaçaçağı ehtimalını gücləndirən amil kimi təqdim edilir. Avropa Məhkəməsi etiraf edir ki, xarici pasportun olması qaçma təhlükəsini qiymətləndirmək üçün “münasib” faktor ola bilər. Lakin bu təhlükə yalnız sərəhədi keçmə imkanından və ya bunun asan olmasından irəli gələ bilməz: bunun üçün bir qrup hal, məsələn, ölkə daxilində məhkəmə əlaqələrin olmaması (bu, uzun müddət azadlıqdan məhrum etməyə nisbətən qaçmanın nəticələrinin və mürəkkəbliyinin daha az

bəla olmasını təxmin etməyə imkan verə bilər) tələb edilir. Pasportun mövcudluğundan irəli gələn təhlükəni çox asan həll etmək olar – onu şəxsdən alıb, təhlükə sovuşana kimi qaytarmaqla. Yuri Yakovlevin işində Avropa Məhkəməsinin diqqətini bu məqam cəlb etmişdir: “Rusiya tərəfi məhkəməyə izah edə bilməmişdir ki, nəyə görə xarici pasportun geri alınması onun xaricə qaçmasının qarşısını almaq üçün yetərli olmamışdır”. (14; s. 19)

Nəzərə almaq lazımdır ki, “qətimkan tədbirinin seçilməsinin hər bir halında... şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs barəsində müvafiq olaraq, şübhənin və ya ittihamın tam həllinədək ondan şəxsiyyətini təsdiq edən pasport və ya digər sənəd götürülür və cinayət işi üzrə icraatın materiallarına əlavə olunur”. Ona görə də, pasportun olması faktının qaçma təhlükəsini artırması barədə ehtimalın qərarda göstərilməsi əsaslı görünür. Bu bir yana, belə məzmunlu qərarın Avropa Məhkəməsinə tənqidi tərzdə təhlil aparmaq imkanı yaradacağına şübhə yoxdur.

Bəzi qərarlarda şəxsin iş yeri və ya daimi yaşayış yerlərinin olmaması faktları şəxsin istintaqdan yayınacağı təhlükəsinin əsaslandırılması üçün istifadə edilir. Avropa Məhkəməsi dəfələrlə vurğulamışdır ki, “müəyyən yaşayış yerinin və daimi işin olmaması özlüyündə şəxsin yayınacağına...təhlükə yaratmır.” (15; s. 11)

Şəxs barəsində azadlıqdan məhrum etmə cəzasının təyin olunması ehtimalı da, həmçinin şəxsin uzun müddət həbsdə saxlanmasına haqq qazandıra bilməz. Milli məhkəmə- istintaq təcrübəsində bu prezumpsiya əsasında qəbul edilən qərarlar kifayət qədər çoxdur. Vəziyyəti ağırlaşdıran amillərdən biri də odur ki, cəzanın sərtliyi ağır və xüsusi ağır olmayan cinayət işlərində də əsas kimi götürülür.

Təqsirləndirilən şəxsin yayınacağı təhlükəsi yalnız mümkün cəzanın sərtliyinə əsasən, qiymətləndirilə bilməz. O, bir sıra digər “münasib” faktorları (hansılar ki, ya yayınma təhlükəsini təsdiqləyər, ya da müəyyən edə bilər ki, onlar məhkəmə araşdırması dövründə həbsdə saxlanmağa haqq qazandıra bilməyəcək dərəcədə əhəmiyyətsizdir) nəzərə almaqla qiymətləndirilməlidir. “Digər faktorlar” kimi, maraqlı şəxsin xarakteristikasına, mənəvi simasına, yaşayış yerinə, peşə-

sinə, vəsaitlərinə, ailə əlaqələrinə, təqib olunduğu ölkə ilə istənilən əlaqələrinə aid xüsusiyyətlər qəbul edilə bilər.

Avropa Məhkəməsi şəxsin həbs olunmaması üçün onun yayınacağı təhlükəsinin, olmamasını tələb etmir, belə təhlükənin “məhkəməyədək həbsə haqq qazandırmayan” səviyyəsini də mümkün hesab edir. Məntiqli yanaşmadır, çünki qeyri-adi situasiya ilə rastlaşmış insanın gələcəkdə necə davranacağına dair düzgün proqnoz vermək çətin işdir.

Milli məhkəmələrin bəzi qərarlarında həbs qətimkan tədbirinin tətbiqi məqsədi kimi – təhlükələrin istisna edilməsi göstərilir. Bəzi hallarda təqsirləndirilənin araşdırma dövründə davranışının onun məhkəməyə qədərki dövrdə yayınma təhlükəsini azalda bilər. Belə situasiyaya adekvat qiymət verməməyə Avropa Məhkəməsi tənqidi yanaşır. Məsələn, Yuri Yakovlev işində ərizəçi həbsə qədər 8 ay müddətində rüşvət alma ittihamı altında olmasına baxmayaraq, istintaqdan qaçıb gizlənməmiş, əksinə, istintaqda fəal iştirak etmişdi: müstəntiqin çağırışlarına gəlmiş, onun göstərişlərinə əməl etmişdi. Bunları nəzərə almadan ərizəçinin həbsə alınmasını Məhkəmə əsassız hesab etmişdir. (11; s. 95)

Göründüyü kimi, yayınma təhlükəsini təsdiqləyə biləcək “münasib” faktorlar təcrübədə sonsuzdur. Buna baxmayaraq, Avropa Məhkəməsi müvafiq işlərin əksəriyyətində 5-ci maddənin 3-cü bəndinin pozuntusunu müəyyən edir.

Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində kifayət qədər işlər olmuşdur ki, milli məhkəmələr həbs qətimkan tədbirinin tətbiqi ilə bağlı qərarlar qəbul edərkən şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin “şəxsiyyətlərinin\ nəzərə aldıklarını” göstərsələr də, müvafiq məlumatların həbsdə saxlanma zərurəti ilə əlaqələrini nümayiş etdirməmişdir. Belə qərarlar pozuntu kimi dəyərləndirilmişdir.

Konvensiya üzrə presedent hüququnda şəxsin girov müqabilində azad olunmasından imtina yol verilə bilən dörd əsas səbəblərdən biri də “təqsirləndirilən şəxsin azad ediləcəyi təqdirdə ədalət mühakiməsinə mane ola biləcək hərəkət etməsi”dir. Avropa Məhkəməsinin bəzi qərarlarında bu əsas “gizli sövdələşmə” sözləri ilə də ifadə olunur.

Bu əsas milli cinayət prosessual qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, CPM-in 155.1. 2-ci maddəsinə görə, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin “cinayət prosesində iştirak edən şəxslərə qanunsuz təsir göstərməklə, cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən materialları gizlətməklə və ya saxtalaşdırmaqla ibtidai istintaqın və ya məhkəmə baxışının normal gedişinə mane olacaqları “ehtimalına kifayət qədər əsas” olduqda müvafiq təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən onların barəsində qətimkan tədbiri, o cümlədən həbs, tətbiq oluna bilər.

Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ şəxsin yeni cinayət törətməsi riskini onun “girov müqabilində azad olunmasından imtinaya imkan verən dörd əsas səbəb”dən biri kimi təsbit etmişdir. Bu risk, milli cinayət prosessual qanunvericiliyində “cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli yenidən törətmək ...” kimi ifadə olunmuşdur. Şəxs barəsində həbs qətimkan tədbirinin bu əsasa görə, tətbiqi zamanı digər əsaslar üçün aktual olan prosessual prinsiplər eyni dərəcədə önəmlidir. Bununla belə, bu qəbildən olan işlərdə Avropa Məhkəməsinin mövqeyinin özəllikləri də mövcuddur.

Məhkəmə dəfələrlə vurğulamışdır ki, şəxsin azadlıqda qaldığı təqdirdə cinayətkar fəaliyyətlə məşğul ola biləcəyi riski ayrı-ayrı, qeyd edilən qaydada sübut olunmamış prezumpsiyalarla əsaslandırılmamalıdır. Məhkəmənin təcrübəsində belə hallar kifayət qədər olmuşdur. Belə prezumpsiyalardan biri - şəxsin əvvəllər cinayət və ya inzibati məsuliyyətə cəlb olunmasıdır. Avropa Məhkəməsi də şəxsin əvvəllər məsuliyyətə cəlb olunmasını onun cinayətkar fəaliyyətlə məşğul olacağı təhlükəsinin qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyətli hesab etmişdir. Bununla belə, Məhkəmə dəqiqləşdirir ki, şəxsi həbsdə saxlamaq üçün bu “təhlükə” inandırıcı şəkildə müəyyən edilməlidir. Digər şərtlərlə yanaşı tələb olunur ki, işin halları, xüsusən də, şəxsin təcümeyi-halı və şəxsiyyəti nəzərə alındıqda təhlükə gerçək, tədbir (həbs) isə, məqsədə müvafiq olsun. Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ şəxsin yeni cinayət törətməsi riskini onun “girov (zəmanət) müqabilində azad olunmasından imtinaya imkan verən dörd əsas səbəb”dən biri kimi təsbit etmişdir. (10; s. 290)

Bu risk, milli cinayət prosessual qanunvericiliyində “cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli yenidən törətmək...” kimi ifadə olunmuşdur.

Şəxsin barəsində həbs qətimkan tədbirinin bu əsasa görə, tətbiqi zamanı digər əsaslar üçün aktual olan prosessual prinsiplər eyni dərəcədə önəmlidir. Bununla belə, bu qəbildən olan işlərdə Avropa Məhkəməsinin mövqeyinin özəllikləri də mövcuddur.

Məhkəmə dəfələrlə vurğulamışdır ki, şəxsin azadlıqda qaldığı təqdirdə cinayətkar fəaliyyətlə məşğul ola biləcəyi riski ayrı-ayrı, qeyd edilən qaydada sübut olunmamış prezumpsiyalarla əsaslandırılmamalıdır. Məhkəmənin təcrübəsində belə hallar kifayət qədər olmuşdur. Belə prezumpsiyalardan biri – şəxsin əvvəllər cinayət və ya inzibati məsuliyyətə cəlb olunmasıdır.

Avropa Məhkəməsi şəxsin əvvəllər məhkum olduğu cinayətin xarakterini nəzərə almağı və onu baxılan işin xarakterinə uyğun olub-olmamasının müəyyənləşdirməyi vacib hesab edir.

Şəxsin azadlığa buraxılması barədə müraciətinin təmin olunmasından imtinanın dörd əsasıdan biri də “ictimai asayişin pozulması” riskidir.

Avropa Məhkəməsinin mövqeyinə görə, şəxsin azadlıq hüququna müdaxilə üçün lazımdır ki, bu Ş Avropa Konvensiyasının presedent hüququnun və bu hüquqa uyğun olan milli qanunvericiliyin tələblərinə uyğun həyata keçirilsin. Bu şərtlərin hər hansı birinə əməl olunmadıqda, müdaxilə Avropa Məhkəməsi tərəfindən hüququn pozuntusu kimi qiymətləndirilir.

“Təqsirsizlik prezumpsiyası” ədalət mühakiməsinin əsas prinsiplərindən biridir. Onun əsasında geniş yayılmış “hər bir kəs əksi sübut olunana kimi vicdanlıdır” məzmunlu mənəviyyat norması durur. Bu prinsip bəşəriyyətə qədimdən məlum olmuşdur. Hələ Qədim Romada onun prototipindən məhkəmə çəkişmələrində istifadə edilirdi.

Müasir dövrdə bu prinsip mötəbər beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunmuşdur.

Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 2-ci bəndində göstərilmişdir: “Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanun əsasında sübut edilənədək təqsirsiz hesab edilir.”

“Təqsirsizlik prezumpsiyası” hüququ “ədalətli məhkəmə araşdırması” hüququnun tərkib hissəsi-

dir və onun müdafiəsi ilə bağlı bütün tələblər məhkəmə nəzarəti qaydasında icraat zamanı da nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsində göstərilmişdir:

I. Hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu bərdə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır.

II. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir.

III. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyildir.

IV. Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlardan istifadə oluna bilməz.

V. Məhkəmənin hökmü olmasa, kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz. (1; s. 21)

CPM-də (maddə 21) təqsirsizlik prezumpsiyasının məzmunu Konstitusiyasının müvafiq nor-

masının məzmunu ilə oxşardır. Əlavə olaraq Məcəllədə dəqiqləşdirilmişdir ki, “müvafiq hüquqi prosedura daxilində ittihamın sübuta yetirilməsində aradan qaldırılması mümkün olmayan şübhələr təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə həll edilir. Eyni ilə cinayət və cinayət-prosessual qanunlarının tətbiqində aradan qaldırılmamış şübhələr də onun xeyrinə həll olunmalıdır”; “İttihamı sübuta yetirmək, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün irəli sürülən dəlilləri təkzib etmək vəzifəsi ittiham tərəfinin üzərinə düşür.

Müşahidələr göstərir ki, həbs qətimkan tədbirinin tətbiqi ilə bağlı prosessual sənədlərin hazırlanmasında milli məhkəmə-istintaq təcrübəsində bəzi qüsurlara yol verilir.

Milli-mənəvi, hüquqi və siyasi ənənələrimizi inkişaf etdirərək sivil dünyanın tamhüquqlu üzvü olmaq üçün “insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət” prinsipini ümumi mədəniyyətimizin, psixologiyamızın, düşüncə tərzimizin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsinə hamılıqla çalışmalıyıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi
4. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
5. “Prokurorluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
6. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 3 noyabr 2009-cu il tarixli, “Təqsirləndirilən şəxs barəsində həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi ilə bağlı təqdimatlara baxılarkən məhkəmələr tərəfindən qanunvericiliyin tətbiqi təcrübəsi haqqında” qərarı
7. “İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannamə”
8. Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt
9. “Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ”. İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsinin tətbiqinə dair məlumat kitabçası. Monika Makovey
10. F.M.Abbasova “Cinayət prosesi” ümumi hissə, Bakı, 2021,
11. N.H.Bayramov Həbs qətimkan tədbirinin tətbiqi ilə əlaqədar qərarların İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi presedent təcrübəsinə uyğunlaşdırılması metodikası, Bakı, 2012, 135 s.
12. Case of Khudyakova v. Russian Federation (Application N 13476/ 04) Judgment 08.01.2009
13. Case of Kamasinki v. Austria (Application N 9783/ 82 Judgment 19/12/1989
14. Case of Khudobin v. Russia (Application N 59696/00 Judgment 26.10.2006
15. Rəhimova Azərbaycana qarşı iş (Ərizə 28341/05) 17.01.2008-ci il tarixli qərar
16. Case of Sabeur ben Ali v. Malta (Application N35892/97) Judgment 29 June 2000

Lala Mammadova**Arrest is prohibited in the administration of justice the role of the application of the measure**

This article is about the fair and impartial position of the courts in the application of pre-trial detention. As you know, according to Article 12 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan, a decision on temporary restriction of a person's rights and freedoms established by the Constitution in connection with the application of coercive procedural measures can be made only if necessary. According to the criminal procedure legislation, the court, in the course of judicial control, restricts the right of everyone to freedom, inviolability of the home, personal inviolability, property rights, privacy (including family life, correspondence, telephone conversations, mail, telegraph and other information), as well as petitions and presentations on the compulsory conduct of investigative actions, the application of coercive procedural measures or the implementation of search operations in connection with information containing state, professional or commercial secrets; considers appeals against procedural actions or decisions of the prosecuting authority. These cases are heard by the court of first instance, but the person who restricts the rights and freedoms as a result of compulsory investigative actions, the application of coercive procedural measures or the search operation, as well as the procedural management of the preliminary investigation or control over the search operations These decisions may be reconsidered by the appellate court on the prosecutor's protest.

Лала Мамедова**Роль применения меры пресечения при исполнении правосудия**

Данная статья посвящена справедливой и беспристрастной позиции судов при применении меры пресечения. Как известно, согласно статье 12 Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики решение о временном ограничении установленных Конституцией прав и свобод лица в связи с применением мер процессуального принуждения может быть принято только в случае необходимости. Согласно уголовно-процессуальному законодательству суд ограничивает право каждого на свободу, неприкосновенность жилища, неприкосновенность частной жизни, собственность, право на неприкосновенность частной жизни (включая семейную жизнь, переписку, телефонные разговоры, почту, телеграф и другую информацию), ходатайства и представления о принудительном производстве следственных действий, применении мер процессуального принуждения или проведении оперативно-розыскных мероприятий в связи со сведениями, составляющими государственную, профессиональную или коммерческую тайну; рассматривает жалобы на процессуальные действия или решения органа прокуратуры. Эти дела рассматриваются судом первой инстанции, но жалоба лица, права и свободы которого ограничены в результате принудительных следственных действий, применения мер процессуального принуждения или оперативно-розыскных мероприятий, а также надзорного или процессуального надзора за эти решения могут быть пересмотрены судом апелляционной инстанции по протесту прокурора.

Elnur NURİYEV,

Bakı Dövlət Universiteti

Cinayət hüququ və kriminologiya

kafedrasının doktorantı

Nuriyev_elnur@hotmail.com

CİNAYƏT YOLU İLƏ ƏLDƏ EDİLMİŞ PUL VƏSAİTLƏRİNİN VƏ YA DİGƏR ƏMLAKIN LEQALLAŞDIRILMASI CİNAYƏTİNİN HÜQUQİ TƏRKİBİNİN SUBYEKTİ

Açar sözlər: çirkli pullar, leqallaşdırma, cinayətin subyekti, siyasi xadim, hüquqi şəxsin məsuliyyəti.

Key words: dirty money, legalization, subject of crime, politically exposed persons, liability of legal persons.

Ключевые слова: грязные деньги, легализация, субъект преступления, политически значимое лицо, ответственность юридических лиц.

Cinayətin subyekti cinayət əməlini törədən və cinayət hüququna əsasən cinayət məsuliyyəti daşıya bilən fiziki şəxsdir. (6, s. 37) Bu cinayətin subyekti ilə bağlı ən ziddiyyətli məqamlardan biri də ilkin cinayəti törətmiş şəxsin cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına görə cinayətin də subyekti ola bilib-bilməməsidir. Tarixən çirkli pulların yuyulması əməli üçüncü şəxslər tərəfindən törədilən qanun pozuntusu kimi nəzərdə keçirilirdi. Belə ki, dövlət cinayətkarların qanuni iqtisadiyyata daxil olmaması üçün qapı rolunu oynayan maliyyə institutları, vəkillər və digər şəxslərin onlara belə imkan verməyəcəyinə əmin olmaq istəyirdilər. Bu sahədə əsas beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən FATF-in (Pulların yuyulmasına qarşı maliyyə tədbirləri üzrə işçi qrupu) tövsiyələrində bununla bağlı birbaşa göstəriş qeyd edilmir və hər ölkənin ümumi cinayət hüququnun prinsiplərinə uyğun olaraq məsələni tənziqləməsi imkanı təsbit edilir. Buna

uyğun olaraq da Argentina, Avstriya, Almaniya və İtaliya kimi dövlətlər ilkin cinayəti törədən şəxsin çirkli pulların yuyulması əməlinin də subyekti olmasını istisna edir. Bəzi hallarda isə qanunvericilikdə ilkin cinayəti törədən çirkli pulların yuyulmasına görə də məsuliyyət daşıyıb daşıya bilməməsi nəzərdə tutulmasa da, məhkəmələr tərəfindən müvafiq işin istintaqı zamanı onların məsuliyyəti müəyyən oluna bilər. Avropa Birliyinin direktivlərində cinayətkarın törətdiyi və ya iştirak etdiyi cinayət əməli nəticəsində əldə edilən əmlakın leqallaşdırılması əməlinin də kriminallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. (9, maddə 3.5) Bəzi müəlliflər isə hesab edirlər ki, əgər cinayətkar ilkin cinayətə görə məsuliyyətə cəlb edilmişdirsə, o zaman onun leqallaşdırma əməlinə görə də cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi istisna edilir. Bu da ikiqat məsuliyyətin qarşısının alınması yönəlmişdir. Eyni qayda vergi cinayətlərinə və özünün törətdiyi cinayət əməli nəticəsində əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılmasına aid edilə bilər. (10, s. 30) Şəxsi ilkin cinayətə görə məsuliyyətə cəlb etməklə dövlət faktiki olaraq onun bütün hərəkətlərinə, o cümlədən qanunsuz əldə etdiyi əmlak ilə bağlı hərəkətlərinə qiymət vermiş olur. Əgər şəxs cinayət əməli törətdikdə sonra əldə etdiyi əmlakın leqallaşdırılması istiqamətində də hərəkətlər edərsə məhkəmə əmələ hüquqi qiymət verərək daha ağır sanksiya tətbiq edə bilər. (13, s. 384) Bundan başqa şəxs tərəfindən hər hansı cinayət törədildikdən sonra o nadir hallarda

cinayətini etiraf edir və təslim olur. Şəxsin özü-özünə ifadə verməmək hüququ isə qanunvericilikdə təsbit edilməmişdir. Bu səbəbdən də cinayət nəticəsində əldə etdiyi əmlak da özündə qalmış olur. Bu sadəcə ilkin cinayət əməlinin məntiqi nəticəsidir. “Post factum delicti”-yə əsasən isə şəxs ilkin cinayət əməlindən sonra əmlakı əldə etməyə görə əlavə məsuliyyətə cəlb edilməməlidir.

Lakin düşünürəm ki, ilkin cinayət ilə, leqallaşdırma cinayətinin obyektlərinin fərqli olmasını nəzərə alaraq, onlara ayrı-ayrı cinayət əməlləri kimi baxmaq lazımdır. Bundan başqa ilkin cinayəti törədən şəxsin kənarda qalması, üçüncü şəxslərin daha ağır həddə məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb olacaqdır. Praktikada isə ilkin cinayəti törədən şəxsin leqallaşdırma əməlinə görə məsuliyyətə cəlb edilməsi imkanın istisnası, əməli törədən üçüncü şəxslərin ölkə xaricində olduğu zaman, həmin əmələ görə başlanılan cinayət işinin tamamlanmasında çətinliklərə yol açmasına və şəxslərin cinayət məsuliyyətindən kənarda qalmasına gətirib çıxara bilər. **(12, s. V-13)** Bundan başqa üçüncü şəxslərin eyni əməli törətməsi qanunvericilik tərəfindən sərt cəzalandırıldığı halda, ilkin cinayəti törədən şəxsin məsuliyyətdən kənarda qalması ədalətlik baxımdan da düzgün olmazdı. Digər halda isə, ilkin cinayəti törədən şəxs əldə etdiyi əmlakı xarici ölkəyə çıxarmağa nail olarsa və həmin ölkədə onun törətdiyi ilkin cinayət əməlinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmazsa, o zaman həmin ölkədə onun çirkli pulların yuyulmasına görə də məsuliyyətə cəlb edilməsi istisna olunacaqdır. Belə ki, onun törətdiyi ilkin cinayət əməli ölkə qanunvericiliyində kriminalaşdırılmamışdır və ilkin cinayəti törədən çirkli pulları yuması əməlinə görə də məsuliyyət nəzərdə tutulmamışdır. Bu da cinayət məsuliyyətinə cəlb etmənin həcmnin azalmasına, habelə məsuliyyətə cəlb etmə hallarının düşməsinə səbəb olacaqdır. **(10, s. 122)**

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 193-1-ci maddəsində birbaşa təsbit edilməsə də, cinayətkarın özünün əldə etdiyi əmlakının və ya pul vəsaitinin leqallaşdırılması əməlinə görə cinayət məsuliyyəti istisna edilmir. Nəzərə alsaq ki, Məcəllədə bu cinayət əməli ayrıca müstəqil cinayət kimi nəzərdə tutulmuşdur, şəxsin

əməllərinə hüquqi qiymət cinayətlərin məcmusu kontekstində veriləcəkdir. Belə ki, Məcəllənin müxtəlif maddələri ilə nəzərdə tutulmuş iki və ya daha çox cinayətin törədilməsi, həmin cinayətləri törətmiş şəxs onlardan heç birinə görə məhkum olunmamışdırsa və ya qanunla müəyyən edilmiş əsaslar üzrə cinayət məsuliyyətindən azad edilməmişdirsə, habelə bu cinayətlərdən heç birinə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddəti keçməmişdirsə, cinayətlərin məcmusunu yaradır. **(1, maddə 17.1)** Lakin hər bir halda 193-1-ci maddədə nəzərdə tutulmuş hərəkətlərin, cinayətkarın məqsədinin və niyyətinin sübutu onun cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün zəruridir.

Cinayətin xüsusi subyektı cinayətin subyektı üçün nəzərdə tutulmuş ümumi tələblərdən əlavə xüsusi əlamətlərə malik fiziki şəxsdir. Bura vəzifəli şəxslər, hərbi qulluqçular, xüsusi qohumluq əlaqəsində olan şəxslər, vətəndaşlar və s. aiddir. **(6, s. 704)** 193-1-ci maddədə nəzərdə tutulmuş əməl əsasən monitorinq iştirakçıları və monitorinqdə iştirak edən digər şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki, bu əməli törətmək üçün çox vaxt xüsusi biliyə və bacarığa malik olma tələb olunur. Monitorinq iştirakçıları cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasının və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunda nəzərdə tutulmuş tədbirləri həyata keçirən şəxslərdir. **(4, maddə 1.0.7)** Monitorinqdə iştirak edən digər şəxslər isə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasının və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısını almaq məqsədilə bu Qanunda nəzərdə tutulmuş tədbirləri həyata keçirən qiymətli daşların, qiymətli metalların, o cümlədən qiymətli daşlardan və ya qiymətli metallardan hazırlanmış zərgərlik və digər məişət məmulatlarının alqı-satqısı ilə məşğul olan fiziki və ya hüquqi şəxslər, daşınmaz əmlakın alqı-satqısı üzrə vasitəçilik xidmətləri göstərən fiziki və ya hüquqi şəxslər, lotereya və idman mərc oyunları təşkilatçıları, vəkillər, notariuslar, hüquq xidmətləri, mühasibat və vergi

məsləhəti xidmətləri, auditor xidmətləri göstərən şəxslərdir. **(4, maddə 1.0.8)**

Bu cinayətin subyekti məsələsini araşdırarkən siyasi xadimlər institutuna xüsusi fikir vermək lazımdır. Belə ki, leqallaşdırma əməli çox zaman siyasi xadimlər tərəfindən həyata keçirilir. Məhz qanunsuz gəlirin mənbəyi korrupsiya, rüşvət, mənimləmə və s. kimi cinayət əməlləri olan bu şəxslərin əldə etdikləri gəlirlərini leqallaşdırmağa ehtiyacı olur. Bu səbəbdən də bu sahədə olan normativ aktlarda siyasi xadimlər institutu xüsusi tənzimlənir. İstər milli qanunvericilikdə, istərsə də beynəlxalq sənədlərdə siyasi xadimlər dedikdə, mühüm ictimai vəzifə tutan və ya əvvəllər belə vəzifəni tutmuş şəxslər (dövlət və ya hökumət başçıları, nüfuzlu siyasətçilər, hökumət üzvləri, yuxarı instansiya məhkəmələrinin hakimləri, yüksək rütbəli hərbi qulluqçular, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin rəhbər vəzifəli şəxsləri, siyasi partiya vəzifəli şəxsləri) nəzərdə tutulur. Bu kateqoriyaya habelə, onların ailə üzvləri və yaxın qohumları da aid edilir. İlk dəfə olaraq bu terminə BMT-nin “Korrupsiyaya qarşı Konvensiyasında” rast gəlinmişdir. **(7, maddə 2)** Sonradan FATF tərəfindən də həmin institut Tövsiyələrə əlavə edilmişdir. Lakin Konvensiyadan fərqli olaraq Tövsiyyədə yalnız xarici ölkələrin siyasi xadimləri institutu tənzimlənir. **(9, Tövsiyyə 12)**

Siyasi xadimlər ilə işgüzar əlaqə qurularkən eyniləşdirmə və verifikasiya tədbirləri həyata keçirilməli və bu proses işgüzar əlaqə qurulduqdan sonra da davam etdirilməlidir. Lakin bəzi ölkələr həmin şəxslərin dairəsini məhdudlaşdıraraq yalnız xarici ölkələrin siyasi xadimləri ilə bağlı bu tədbirləri həyata keçirirlər. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində də bu istiqamət əsas götürülmüşdür. Xarici dövlətlərin siyasi xadimləri ilə işgüzar münasibətlər yalnız monitoring iştirakçılarının rəhbərliyinin razılığı əsasında yaradıla bilər. Müştərinin və ya benefisiar mülkiyyətçinin xarici dövlətlərin siyasi xadimlərinə aid olduğu işgüzar münasibətlərin yaradılmasından sonra məlum olursa, işgüzar münasibətlər monitoring iştirakçılarının rəhbərliyinin razılığı əsasında davam etdirilə bilər. Monitoring iştirakçıları xarici dövlətlərin siyasi xadimləri olan müştəriləri və ya benefisiar mülkiyyətçilərin pul vəsaitlərinin və

ya digər əmlakın mənbəyi barədə məlumatlar əldə etməlidir. Müştəri dedikdə, maliyyə institutunda hesab saxlayan və ya xeyrinə hesab saxlanılan şəxs, xeyrinə əməliyyat həyata keçirilən benefisiarlar və ya banka ciddi risk gətirə bilən əməliyyat ilə bağlı şəxslər başa düşülür. **(3, maddə 21)** Monitoring iştirakçıları xarici dövlətlərin siyasi xadimləri ilə davam edən işgüzar münasibətləri mütəmadi olaraq nəzarətdə saxlamalı, eyniləşdirmə və verifikasiya sənədlərinin vaxtaşırı yeniləşdirilməsi üçün tədbirlər görməlidirlər. **(4, maddə 9-1)** Lakin bu sahədə tənzimləmə sərtləşdikcə və genişləndikcə siyasi xadimlərin həm yerli, həm də xarici siyasi xadimlərin əhatə etməsi istiqamətində dəyişikliklər edilir. Məsələn, Avropa Şurasında artıq tənzimləmə bu formada həyata keçirilir. **(2, maddə 20)** Şura tərəfindən habelə, siyasi xadim sayılmalı olan şəxslər də sadalanır. Bura dövlət və hökumət başçıları, nazirlər, nazir müavinləri və müşavirləri, parlament nümayəndələri, siyasi partiya idarəetmə orqanlarının üzvləri, yuxarı instansiya məhkəmələrinin hakimləri, səfirlər, yüksək rütbəli hərbi qulluqçular, dövlət müəssisələrinin idarəetmə, nəzarət orqanlarının üzvləri, beynəlxalq təşkilatların rəhbərləri və s. aiddir. **(2, maddə 3.9)**

Bu cinayətin subyekti siyasi xadimlər olduqda, həmin cinayətin əməlinin qarşısının alınması bir qədər asan olur. Belə ki, müxtəlif axtarış sistemlərindən istifadə etməklə həmin şəxsin siyasi xadim olub-olmaması yoxlanıla bilər. Həmin şəxslərin əsasən ictimaiyyət üçün açıq olmaları onların müəyyən edilməsini asanlaşdırır. Bu səbəbdən leqallaşdırma əməli əsasən siyasi xadimlərin özləri tərəfindən deyil, üçüncü şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Bu zaman onların benefisiar mülkiyyətçi olması yoxlanılmalıdır. BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən sanksiya tətbiq edilən terroristlərin siyahısının hazırlanması onlara qarşı preventiv tədbirlərin görülməsini asanlaşdırmışdır. Siyasi xadimlər ilə bağlı da belə bir beynəlxalq siyahının hazırlanması, cinayətin bu subyektlərinin vaxtında aşkarlanmasında köməkçi ola bilər. Lakin belə bir siyahı yalnız dövlətlərin özləri tərəfindən təqdim edildikdə yaradıla bilər. Təhlükəsizlik və sui-istifadə hallarını nəzərə alaraq, dövlətlərin bunu könüllü şəkildə etmələri isə şübhə yaradır. **(13, s. 709)**

Hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti daşıya bilməsini nəzərə alaraq, bu cinayətlərə görə də onların məsuliyyəti məsələsi araşdırılmalıdır. Belə ki, leqallaşdırma cinayəti əsasən hüquqi şəxslər vasitəsilə törədilir. Şübhəsiz ki bu hüquqi şəxslər arasında bankların rolu daha böyükdür. Bu səbəbdən də onlar üçün müştərini tanı, şübhəli əməliyyatların təqdim edilməsi, məlumatların saxlanması kimi məsələlər xüsusi ilə tənzimlənilir. Banklar ilə bərabər onların rəhbər şəxslərinin, işçilərinin, habelə maliyyə monitorinqini həyata keçirən əməkdaşların məsuliyyəti nəzərdə tutulmalıdır. Bu səbəbdən də banklar öz daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyi ilə bərabər, əməkdaşlarının cinayət əməllərindən çəkilməsi üçün də işlər həyata keçirməlidir. **(11, s. 5)**

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti institutu Cinayət Məcəlləsinə edilən 2012-ci il 7 mart tarixli Qanun ilə nəzərdə tutulmuşdur. Hüquqi şəxsə cinayət-hüquqi tədbirlər həmin hüquqi şəxsin xeyrinə və ya onun maraqlarının qorunma-

sı üçün hüquqi şəxsi təmsil etmək səlahiyyətinə malik olan vəzifəli şəxs, hüquqi şəxsin adından qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan vəzifəli şəxs, hüquqi şəxsin fəaliyyətinə nəzarət etmək səlahiyyətinə malik olan vəzifəli şəxs tərəfindən, habelə qeyd olunan şəxslər tərəfindən nəzarətin həyata keçirilməməsi nəticəsində hüquqi şəxsin işçisi tərəfindən törədilən cinayətlərə görə tətbiq edilir. **(1, maddə 99-4.1)** Bəzi ölkələrdə hətta hüquqi şəxsin səhmlərinin sahibləri icra orqanının ayrı-ayrı üzvlərinin hərəkətləri nəticəsində onlara vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə nail olmuşdular. Bu da Bazel Komitəsinin və Volsberq prinsiplərinə uyğundur. Hüquqi şəxslərə cərimə, xüsusi müsadirə, hüquqi şəxsi müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, hüquqi şəxsi ləğv etmə cinayət-hüquqi tədbirləri tətbiq edilə bilər. **(1, maddə 99-5.1)** Qeyd edim ki, hüquqi şəxslərin cinayət hüquqi məsuliyyəti Məcəllənin yalnız bir qism maddələrinə əsasən nəzərdə tutulmuşdur ki, 193-1-ci maddə də onların sırasındadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 2000
2. Avropa Şurası "Çirkli pulların yuyulmasına qarşı" Direktivi, 2015
3. Banklar üçün müştərin identifikasiyası prinsipləri, Bazel Komitəsi, Yanvar 2001
4. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2009
5. FATF-ın (Pulların yuyulmasına qarşı maliyyə tədbirləri üzrə işçi qrupu) Təvsiyələri, 20 iyun 2003-cü il
6. Самедова Ш.Т. Уголовное право. Особенная часть: в двух томах. Учебник. Баку:АДИЛЬОГЛЫ, 2020, т.1, 824 с.
7. Korrupsiyaya qarşı Konvensiya, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 27 fevral 2004
8. Enrique Bacigalupo, Sobre el concurso de delito fiscal, 2012
9. Directive (EU) 2018/1673 of The European Parliament and of The Council of 23 October 2018, on combating money laundering by criminal law
10. Guy Stessens, Money Laundering A New International Law Enforcement Model, University of Antwerp, Cambridge University Press, 2004
11. Pierre-Laurent Chatain, John McDowell, Cédric Mousset, Paul Allan Schott, Emile van der Does de Willebois, Preventing Money Laundering and Terrorist Financing A Practical Guide for Bank Supervisors, 2009 The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank
12. Reference Guide to Anti-Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism, Second Edition and Supplement on Special Recommendation IX, January 2006
13. Roberto Durrieu, Rethinking Money Laundering & Financing of Terrorism in International Law Towards a New Global Legal Order, LEIDEN, BOSTON, 2013, Martinus Nijhoff Publishers

Elnur Nuriyev,**Subject of the crime of legalization of criminally
obtained funds and other property**

Main international documents on money laundering do not precisely regulate subjects of the crime of legalization of criminally obtained funds and other property. Therefore, States have different approach on this topic. Liability of politically exposed persons, legal persons, moreover, consideration of dual liability is discussed in the paper.

Эльнур Нуриев,**Субъект преступления легализации денег или иного имущества,
полученных преступным путем**

Основные международные документы по отмыванию денег четко не регулируют субъект преступления легализации денежных средств и другого имущества, полученных преступным путем. Поэтому у государств разный подход к этой теме. В статье обсуждается ответственность политически значимых лиц, юридических лиц, а также учет двойной ответственности.

UOT: 343.97

Məhəmməd İMANLI,
hüquq elmləri doktoru, professor

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUS AZƏRBAYCANIN CANLI TƏBİƏTİNƏ QARŞI DÜŞMƏN ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN TÖRƏDİLƏN "EKOCİNAYƏTLƏR"

Açar sözlər: ekologiya, ətraf mühit, ekologiya hüququ, təbii ehtiyatların tükənməsi, ekoloji münasibətlər, beynəlxalq cinayət məhkəməsi, iqtisadi ziyan, insanın təbiətdən istifadəsi, təbii mühitin dağılması, "cəmiyyət-təbiət" sistemi, ekoloji forma.

Keywords: ecology, environment, environmental law, depletion of natural resources, environmental relations, international criminal court, economic damage, human use of nature, natural environment degradation, "society-nature" system, ecological form.

Ключевые слова: экология, окружающая среда, экологическое право, истощение природных ресурсов, экологические отношения, международный уголовный суд, экономический ущерб, использование человеком природы, разрушение природной среды, система "общество-природа", экологическая форма.

B izi əhatə edən ətraf təbii mühit insanın həyatının şəraiti və vasitəsi, onun yaşadığı ərazi, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirildiyi məkan, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinin, mədəni-məişət əhəmiyyətli digər obyektlərin yerləşdiyi ərazi rolunu oynayır. Beləliklə, mürəkkəb anlayış olan ətraf mühit çərçivəsində tarixi baxımdan təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin iki forması inkişaf etmişdir. Bunlardan birincisi, insanın təbiətdən istifadəsi, yəni insanın öz maddi və mənəvi tələbatını təmin etmək üçün təbiətdən faydalanmasıdır. Bu forma-ya qarşılıqlı təsirin iqtisadi forması da demək olar. Qarşılıqlı təsirin ikinci forması bioloji və sosial varlıq kimi insanın və onun təbii yaşayış mühitinin

qorunub saxlanması məqsədi ilə ətraf təbii mühitin mühafizəsidir. Bu forma təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin ekoloji forması adlanır [3, s.7].

Təbii mühitdən istifadə və onun nəticələri.

İnsanın özünün yaşadığı ətraf mühitə təsir göstərərək nəinki onun ehtiyatlarından istifadə edir, həmçinin təbii mühiti dəyişdirir, onu öz təsərrüfat və praktik ehtiyaclarının ödənilməsinə uyğunlaşdırır. Buna görə də insan fəaliyyəti ətraf mühitə əsaslı təsir edərək onu dəyişdirir, nəticədə yaranan dəyişikliklər insanın özünə əks təsir göstərir. Bəşəriyyətin bütün inkişaf tarixi ərzində Yer kürəsi meşələrinin 2/3 hissəsi qırılmış, insan fəaliyyəti nəticəsində 2000-ə qədər heyvan və bitki növü məhv olmuş, oksigen ehtiyatları 10 milyard ton azalmış, kənd təsərrüfatının düzgün və rəşional həyata keçirilməməsi nəticəsində 200 milyondan artıq hektar torpaq yararsız hala düşmüşdür. Elmi-texniki tərəqqi əsri olan XX əsrin əvvəli ətraf təbii mühitə insanın iqtisadi təsirinin artması ilə əlamətdardır. İnsanların qeyri-rasional fəaliyyəti nəticəsində hər gün 44 hektar torpaq səhraya çevrilir, bir dəqiqə ərzində 20 hektardan çox meşə qırılır, hər gün heyvan və bitki aləminin bir növü məhv olur [1, s.3].

Təbii mühitə qarşı insanın zərərli fəaliyyəti obyektiv cəhətdən bir-birinə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan üç formada təzahür edir: a) ətraf təbii mühitin çirklənməsi; b) təbii ehtiyatların tükənməsi; v) təbii mühitin dağılması.

Yer kürəsinin əhalisi: inkişaf perspektivləri. İstehsalın və insanların ekoloji şüurunun hazırkı səviyyəsi şəraitində əhalinin artması ətraf mühitin çirklənməsinin və təbii ehtiyatların tükənməsinin sürətlə getməsinə şərtləndirir. XX əsrin 2-ci

yarısı özünəməxsus demoqrafik inqilab kimi yadda qalmışdır. Tibb elminin nailiyyətləri və ümumi rifah halının yüksəlməsi sayəsində ölümün azalması və doğumun artması əhalinin sayının çoxalmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, XIX əsrdə Yer kürəsinin əhalisi 100 il müddətində cəmi 1 milyard artmışdırsa, XX əsrin il 20 ilində də artım 1 milyard olmuş, XXI əsrin 1-ci yarısında isə 20 il ərzində də artım 1 milyard olmuşdur. Hazırda dünya üzrə əhali artımı sürəti 1 dəqiqədə 150 nəfərə bərabərdir.

Təbii mühitin çirklənməsinin, tükənməsinin və dağılmasının səbəbləri. İnsanın antropogen fəaliyyətindən irəli gələn təbii mühitin çirklənməsi, tükənməsi və dağılması səbəbləri içərisində obyektiv və subyektiv səbəbləri fərqləndirmək olar. Obyektiv səbəblər aşağıdakılardır:

1. Yerin təbiətinin özünü təmizləmək və özünü tənzimləmək imkanının son həddi. Müəyyən vaxta qədər Yerin təbiəti sanki özünün zərərli təsirlərindən qoruyaraq insanın istehsal fəaliyyətinin tullantılarını yenidən emal edir və təmizləyir. Lakin onun imkanları məhduddur. Təbii mühitin hüdudları insanın təsərrüfat fəaliyyətinin artmaqda olan tullantılarını tam həcmdə emal etməyə imkan vermir, ona görə də həmin tullantıların bir hissəsinin yığılıb qalması ətraf mühitin global çirklənməsi üçün təhlükə yaradır.

2. Torpaq ərazisinin bir planetin hüdudları ilə fiziki məhdudluğu. Bunun nəticəsində insanın istifadə etdiyi faydalı qazıntıların (daş kömürün, neftin və s.) ehtiyatları tədricən tükənir və yox olur. Bəşəriyyət qarşısında alternativ enerji mənbələrinin axtarılıb tapılması üzrə yeni, daha böyük vəzifələr durur.

3. Təbii istehsalın tullantısız, insanın istehsal fəaliyyətinin isə tullantılı olması. Təbiətdə istehsal qapalı dövriyyə üzrə həyata keçirilir və tullantısızdır.

Ekoloji münasibətləri tənzim edən ekologiya hüquq normaları insanın ətraf təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteri və mahiyyətinə dair baxışlar sisteminin əsasında formalaşır. Bu baxışlar sistemi həm cəmiyyətin tarixi inkişafı və cəmiyyətin təbiətlə ünsiyyətinin müsbət təcrübəsinin toplanması ilə əlaqədar, həm də cəmiyyətin istehsal qüvvələrinin vəziyyəti və cəmiyyət qarşısında du-

ran vəzifələrlə bağlı olaraq müəyyən edilir. Bunu nəzərə alaraq cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi sahəsində ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi sisteminin təhlilindən əvvəl həmin hüquqi tənzimləmə sisteminədək mövcud olmuş baxışlar sistemi üzərində dayanmaq məqsədəuyğundur.

Ətraf mühitin keyfiyyətinin təmin edilməsi yolları "Cəmiyyət-təbiət" sistemi ətraf mühitin keyfiyyətinin təmin edilməsinin üç yolunu müəyyən edir.

Birinci yol ekologiyanın iqtisadiyyatdan üstünlüyünü, ekoloji maraqların iqtisadi maraqlar üzərində hökmranlığını nəzərdə tutur. Lakin məsələnin bu cür həlli insanın iqtisadi maraqlarını pozur, yaxud onu sıfıra endirir ki, bu da lazımi həyat keyfiyyətini təmin edə bilmir.

İkinci yol insanın adaptasiyasını və təbiətin özünü tənzimləməsinə nəzərə almaqla iqtisadiyyatın ekologiyadan üstünlüyünü müəyyən edir. Təcrübə göstərir ki, belə yol təbii mühitin aşınmasına gətirib çıxarır, insanın sağlamlığına və genetik proqramına silinməz dərəcədə zərər yetirir və bütövlükdə cəmiyyətin məhvinə aparır.

Üçüncü yol ekoloji və iqtisadi mənafelelərin uyğunlaşdırılmasıdır. Bu tarixin düzgün hesab etdiyi yeganə yoldur, çünki təbiəti mühafizənin iqtisadi inkişafı əlaqələndirilməsi, insanın ekoloji ehtiyaclarının təmin edilməsi ilə cəmiyyətin təsərrüfat inkişafını uyğunlaşdırma bilər.

Birinci yol ekologiyanın iqtisadiyyatdan üstünlüyünü, ekoloji maraqların iqtisadi maraqlar üzərində hökmranlığını nəzərdə tutur. Lakin məsələnin bu cür həlli insanın iqtisadi maraqlarını pozur, yaxud onu sıfıra endirir ki, bu da lazımi həyat keyfiyyətini təmin edə bilmir.

İkinci yol insanın adaptasiyasını və təbiətin özünü tənzimləməsinə nəzərə almaqla iqtisadiyyatın ekologiyadan üstünlüyünü müəyyən edir. Təcrübə göstərir ki, belə yol təbii mühitin aşınmasına gətirib çıxarır, insanın sağlamlığına və genetik proqramına silinməz dərəcədə zərər yetirir və bütövlükdə cəmiyyətin məhvinə aparır.

Üçüncü yol ekoloji və iqtisadi mənafelelərin uyğunlaşdırılmasıdır. Bu tarixin düzgün hesab etdiyi yeganə yoldur, çünki təbiəti mühafizənin iqtisadi inkişafı əlaqələndirilməsi, insanın ekoloji ehtiyaclarının təmin edilməsi ilə cəmiyyə-

yətin təsərrüfat inkişafını uyğunlaşdırı bilər.

Bu istiqamətdə atılmış ən ciddi addımlardan biri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 fevral 2003-cü il tarixli, 1152 sayılı Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram"-ın və "Azərbaycan Respublikasında meşələrin bərpa edilməsi və artırılmasına dair Milli Proqram"-ın təsdiq edilməsi olmuşdur [4, s.38].

Keçən əsrin 80-ci illərində bir qrup tədqiqatçılar, bəşəriyyətin XX əsrin sonu - XXI əsr üçün inkişaf perspektivləri haqqında ABŞ prezidentinə etdikləri məruzədə aşağıdakıları global problemlər kimi göstərirdilər: - Əhali, ölkələrin iqtisadi qeyri bərabərliyi, ərzaq, mineral ehtiyatlar, meşə, su, hava, energetika, genetika. İqtisadi- sosial tərəfləri kənara qoyub, ancaq təbiət haqqında danışsaq, onda iqlimin global dəyişməsi, ozon təbəqəsinin nazilməsi, Yerin meşə örtüyünün qırılması, böyük ərazilərin bərhad hala salınması, faydalı qazıntıların tükənməsi, fauna və floranın azalması XX-XXI əsrlərdə bəşəriyyəti daha çox narahat edən global ekoloji problemlərdir. Yerin ilk yaradılış və geoloji inkişafı tarixində təbiətdə və onun ekoloji sistemlərində çatışmamazlığı olmayan fəvqəl bir tarazlıq mövcud olmuşdur. İnsan və eləcə də bütün canlılar təbiətlə daimi təmasda olduqları üçün bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərirlər. Əsrlər boyu bu təsir təbiətin ekoloji tarazlığını pozmamış və insan həyatı üçün təhlükə yaratmamışdır, çünki təbiəti canlıların istifadəsinə verən Uca Allah təbiətə normal təsirlər qarşısında öz-özünü müalicə edə bilmə qabiliyyəti vermişdir. Lakin, təbiətə amansız müdaxilələr təsirsiz ötürşür [2, s.4].

Hazırda ətraf mühitə antropogen təsirlər elə geniş miqyas almışdır ki, hələ XX əsrin əvvəllərində belə heç kimin düşünə bilməyəcəyi global xarakterli problemlər ortaya çıxmışdır. Ətraf mühit dedikdə, insan fəaliyyətindən asılı olmayaraq onu əhatə edən canlı və cansız təbiətin məcmusu, ekoloji tarazlıq dedikdə isə, ekoloji sistemin vəziyyəti, yaxud da biotik birliklərin (canlı orqanizmlərin birliklərinin) davamlılığı, özünütənzimləmə qabiliyyəti, qaydaların pozul-

masına müqaviməti, tarazlığın pozulmasına qədər mövcud olan ilkin vəziyyətin bərpa edilməsi başa düşülür. Ekoloji tarazlığın pozulması nəinki insan, eləcə də bütün canlıların həyatı üçün böyük təhlükədir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sözləri ilə desək, "Ekologiyanın qorunması xalqımızın sağlamlığının, milli genofondumuzun qorunması deməkdir". Təbiət və təbii sərvətlərə mənfi münasibət XX əsrdə daha da artaraq ən yüksək həddə çatmışdır və bunun nəticəsində ətraf mühitin biotik (canlı) və abiotik (cansız) amilləri güclü antropogen təsirə məruz qalmış, bir çox bitki və heyvan növləri (biotlar) məhv olmuş və ya kökü kəsilmiş, bəziləri isə məhv olmaq ərafında olduğundan "Qırmızı kitab"lara düşmüşdür. Bu proses yenə də davam edir [5, s.25].

Əgər əvvəllər hər 100 ildə yalnız bir növ biot məhv olurdusa, hazırda 1 saat ərzində Yer kürəsində 50 növ məhv olur. XX əsrin sonunda planetimizin təbii quru ekosisteminin 63 faizi dağılıb, meşələrin üçdə iki hissəsi qırılıb, 200 milyon hektardan çox əkin sahəsi 152 kənd təsərrüfatı üçün tamamilə yararsız hala düşüb. Oksigen ehtiyatı 10 milyard ton azalıb, su ekosistemləri, xüsusilə, dəniz planktonları məhv olub. Bunun əsas səbəbi isə biosferin, atmosferin, hidrosferin, litosferin texnogen çirklənməsinin çox sürətlə artması, təbii resurslardan səmərəli istifadə olunmaması, dünya əhalisinin sayının və tələbatının artması, urbanizasiya, demografik partlayışlar, kimyəvi pereparatlar və maddələr istehsal edən fabrik, zavod və emal müəssisələrinin atmosfer havasını, torpaqları və suyu çirkləndirməsi, ekoloji terrorun çox güclənməsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmamasıdır.

XXI əsrin başlanğıcında dünyada bir gün ərzində səhrələşmə və şorlaşma nəticəsində 44 min hektar torpaq sahəsi öz münbitliyini və təsərrüfat əhəmiyyətini itirir, 28 min hektar, son məlumatlara görə isə 50 min hektar, yəni salınan meşə sahələrindən 10 dəfə çox dünyanın ən qiymətli təbii sistemlərindən biri sayılan tropik meşə sahəsi məhv olur. Təxmini hesablamalar göstərir ki, ətraf mühitə dəyən ziyanın 60%-i

atmosferin çirklənməsindən, 30%-i su hövzəsinin çirklənməsindən və 10%-i isə bərk tullantılarla çirklənmədən ibarətdir. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə təbiətdən səmərəsiz istifadəyə görə dəymiş iqtisadi ziyan 4-8% təşkil edir. Dünyada istehsalın intensiv inkişafı və yüksək mənfəət əldə etmək arzusu ekoloji tarazlığı poza əsas amillərdəndir. BMT-nin rəsmi məlumatına görə, ətraf mühitin çirklənməsinin 50%-i ABŞ-ın payına düşür. İri dövlətlər az inkişaf etmiş ölkələrdə sənaye sahələrini yaratmaqla, təbiətə qarşı zor işlədir, onların milli-təbii sərvətlərini məhv edirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə hər vəchlə yüksək məhsuldarlıqlı torpaqlarını zavodların, yaşayış massivlərinin və avtomagistralların tikintisinə qurban verirlər [6, s.44].

1960-cı ildən bəri Yaponiyada, Cənubi Koreyada və Tayvanda taxıl bitkiləri əkilən sahələrin 40 faizi tikinti işləri aparılması hesabına məhv edilmişdir. İndoneziyada təkcə Yava adasında 20 000 hektar əkin sahəsi məhv edilmişdir ki, bu sahə ölkə əhalisinin 360 000 nəfərini yedizdirə bilirdi. Məhz bunların nəticəsidir ki, hər 10 il ərzində dünyada məhsuldar torpaqların 7%-i istifadəyə yararsız hala düşür. Müasir ekoloji problemlərin statistikasına nəzər saldıqda görürük ki, son dövrlərdə yerin təkindən ildə 80 milyard ton filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntıları çıxarılır ki, bunun da yalnız 3-4%-dən səmərəli istifadə olunur və qalan 96-97%-i təbiətə

tə tullanılır və zəhərli maddələrə çevrilir. Həmçinin, hər il dünya okeanına 50 min ton pestisid, 10 milyon ton neft axıdılır. Yer üzərindəki çayların 30%-i çirkləndirilmişdir və bunun nəticəsidir ki, dünya əhalisinin 40%-i içməli su sarıdan əziyyət çəkir, 2 milyard əhalinin çirklənmiş sudan istifadə etməsi ucubatından inkişaf etmiş ölkələrdə xəstəliklərin 80%-i içməli su problemi ilə bağlıdır. Meşələr biosferin bir hissəsini təşkil etməklə onun inkişafı və mühafizəsində mühüm rol oynayır. Bu bir aksiomadır ki, yaşıl bitkilər olmasaydı həyat da mövcud olmazdı.

Ermənistanın təcavüzkarlığı nəticəsində Azərbaycanın ərazilərində törətdiyi vandalizm meşələrin qırılması biosferin davamlılığının və atmosferdə oksigenin azalmasına, quraqlığın, torpaq eroziyasının, deflyasiyasının və sürüşmələrin əmələ gəlməsinə, su daşqınlarına, güclü selə, qasırğalara, torpağın və suyun eroziyasına, iqlimin və relyefin kəskin dəyişilməsinə və s. səbəb olmuşdur. Bu isə beynəlxalq konvensiyalara görə Ermənistan dövlətinin cinayətkar olmasını sübut edir.

Təklif edirik ki, aidiyyəti qurumlar təcili yerli və xarici mütəxəssislərin iştirakı ilə xüsusi tərkibdə komissiya yaradıb-hesablamalara başlamalı, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə müraciət olunmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Петров В.В. Экологическое право России: Учебник. М.: Издательство БЕК, 1995, с.3.
2. Основы экологического права: Учебное пособие/Под ред. И.А.Еремичева, М., 1999, с. 5
3. "Azərbaycan qəzeti", 19 fevral 2003-cü il, № 33.
4. Babayev A.H., Babayev V.A., Ekoloji kənd təsərrüfatının əsasları. (Dərslük). Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 2011, s.38-43
5. Babayev A.H., Babayev V.A., Ekoloji kənd təsərrüfatının əsasları. (Dərslük). Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 2011, s.25-26
6. Azərbaycan meşələrinin davamlı idarə edilməsinin əsasları bioekoloji tələbləri. (Dərslük). Bakı, 2012, s. 44-49.

Muhammad Imanli,

**"Economics" committed by enemy Armenia against the living nature
of Azerbaijan released from occupation**

Environmental law is one of the independent areas of law included in the legal system of the Republic of Azerbaijan. It regulates social (environmental) relations in the field of interaction between society and nature for the benefit of present and future generations. The term "ecology" (derived from the Greek words oikos-house, apartment, place of residence and logos-science) was introduced into scientific circulation in 1866 by the German scientist E. Haeckel. This term was first used in the field of biological science.

Ecological law is a set of legal norms regulating ecological-legal relations in the field of interaction between society and nature for the protection and efficient use of the natural environment.

Мухаммад Иманли,

**«Экологическое преступление», совершенное враговой Арменией
против живой природы Азербайджана, освобожденного от оккупации**

Экологическое право является одной из самостоятельных отраслей права, входящих в правовую систему Азербайджанской Республики. Он регулирует социальные (экологические) отношения в сфере взаимодействия общества и природы на благо настоящего и будущих поколений.

Термин «экология» (от греческих слов ойкос – дом, квартира, место жительства и логос - наука) был введен в научный оборот в 1866 г. немецким ученым Э. Геккелем. Этот термин впервые был использован в области биологических наук. Экологическое право – это совокупность правовых норм, регулирующих эколого-правовые отношения в сфере взаимодействия общества и природы по охране и рациональному использованию природной среды.

Məleykə BAYRAMOVA

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
BDU-nun Cinayət hüququ və
kriminologiya kafedrasının dosenti,
maleyka-bdu@mail.ru
050-316-54-30

XƏSTƏYƏ KÖMƏK GÖSTƏRMƏMƏ CİNAYƏTİNƏ GÖRƏ MƏSULİYYƏT BARƏDƏ

Açar sözlər: kömək göstərməmə, təqsirin qarışıq forması, qəsd, ehtiyatsızlıq, cinayət məsuliyyəti.

Key words: failure to provide assistance, mixed form of guilt, intent, negligence, criminal liability.

Ключевые слова: неоказание помощи, смешанная форма вины, умысел, неосторожность, уголовная ответственность.

Hər hansı bir insana verilmiş ən qiymətli nemət onun həyat və sağlamlığıdır. Həyat və sağlamlığın mühafizəsi həm konstitusiya, həm də cinayət qanunvericiliyi tərəfindən həyata keçirilir. Lakin real həyatda bu nemətlər bəzən konkret həkimin, tibb bacısının və digər tibbi personalın biliyindən, təcrübəsindən, işə vicdanlı münasibətindən, elementar diqqət göstərməsindən, insani, hüquq mədəniyyətindən asılı olmuş olur.

Təbabət insanların həyat və sağlamlığını mühafizə etmək baxımından insan həyatının çox vacib sahəsidir. Son illər tibb elmi böyük nailiyyətlər əldə etmiş, bir çox xəstəliklərin profilaktikası və müalicəsini mənimsəyə bilmişdir. Bununla yanaşı, tibbi fəaliyyətin hüquqi tənziminin əhəmiyyəti də artmış olur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 41-ci maddəsinə əsasən hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır [1,s.16]. “Əhalinin sağlamlığının qorunması” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 59-cu maddəsinə uyğun olaraq, tibb və əczaçılıq işçiləri öz peşə vəzifələrini lazımi səviyyədə yerinə yetirmədikdə, sağlamlığın qorunması sahəsində vətəndaşların hüquqlarının pozul-

ması hallarında qanuna uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi bu qisim əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Bu baxımdan, tibbi fəaliyyət sahəsində professional cinayətlər anlayışına diqqət yetirək: tibbi personal tərəfindən qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan ayrı ayrı şəxslərin sağlamlığına zərər yetirən və ya həyatına təhlükə yaranan hərəkət və ya hərəkətsizlikdir. Məhdud mənada bu cinayətlərə xüsusi subyektə malik olan aşağıdakı cinayətləri aid etmək olar: xəstəyə kömək göstərməmə, qanunsuz abort etmə.

Bu cinayətlərin ictimai təhlükəliliyi onunla xarakterizə olunur ki, tibb işçisi tərəfindən professional olaraq öz vəzifə borcunu yerinə yetirməsi kobud bir şəkildə pozulur ki, nəticədə xəstəyə ağır zərər yetirilə bilər. Başqa sözlə, əhalinin sağlamlığına ziyan vurulur. Yeri gəlmişkən, diqqət edək ki, xəstəyə kömək göstərməmə cinayətinin ictimai təhlükəliliyi müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif cür qiymətləndirilmişdir. Müəlliflərdən V.N.Smitienko yazır ki, bu cinayətin ictimai təhlükəliliyi sovet dövlətinin yarandığı ilk günlərdə daha ağır qiymətləndirilmişdir. O zamanlarda həkimin xəstəyə kömək göstərməməsi əməlləri siyasi bir forma alırdı. Sonrakı dövrlərdə isə bu qisim əməllərin ictimai təhlükəliliyi nisbətən itirilmiş olurdu ki, hətta bəzən belə əməllər üzrə işləri yoldaşlıq məhkəmələrinə verirdilər [12, s.57].

Qeyd edək ki, kömək göstərməmə cinayət əməlləri həyat və sağlamlıq əleyhinə törədilən cinayətlər kimi MDB məkanında, Avstriya, Litva, Monqolustan kimi dövlətlərin cinayət məəcəllələrində nəzərdə tutulur [6,s.25]. Fransanın, Kuba Respublikasının cinayət qanunvericiliyi həm kö-

mək göstərməmə, həm də təhlükədə qoyma əməlinə görə məsuliyyət müəyyən edir. Digər dövlətlərin cinayət qanunvericiliklərini bu cinayətə görə məsuliyyətin differensiasiyası baxımından müxtəlif qruplara bölmək olar. Lakin mövzudan kənar olduğu üçün bu barədə ətraflı bəhs etmirik.

Əgər yaxın xarici ölkələrin qanunvericiliklərinə nəzər salsaq, görürük ki, bu cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinə dair müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif yanaşmalar var. Xəstəyə kömək göstərməmə cinayətinin əsas tərkibi Gürcüstan, Belarusiya, Litva, Moldova, Ukrayna, həmçinin İspaniya, Bolqariya [7, s.21] kimi dövlətlərin qanunvericiliyi ilə formal tərkib kimi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, ictimai təhlükəli nəticədən kənar sadəcə baş vermiş ictimai təhlükəli əmələ görə əsas tərkib olaraq cinayət məsuliyyəti müəyyən edilir. Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Latviya, Estoniya, Tacikistan, Özbəkistan respublikalarının cinayət qanunvericiliyi isə bu cinayəti maddi tərkib kimi, yəni yalnız ictimai təhlükəli nəticə baş verdikdə kriminal əməl kimi qiymətləndirirlər. Yeri gəlmişkən, ictimai təhlükəlilik dərəcəsi baxımından ağırlaşdırıcı tərkib əlaməti (xəstənin ölümünə səbəb olma) olarsa, belə əməl müxtəlif ölkələrin qanunvericiliklərində müxtəlif cür qiymətləndirilir (sanksiyada üç, dörd, yaxud beş ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulur). Azərbaycan Respublikası CM-nin 142-ci maddəsində isə daha ağır cəza qismində müvafiq olaraq 1,2,3 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulur. Hesab edirik ki, xəstəyə kömək göstərməmə əməlinə görə cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsindən məqsəd vətəndaşların həyat və sağlamlığını tibb işçilərinin səhlənkarlığından qorumaq olmasını nəzərə alaraq 142.1, 142.2, 142.3-cü maddələrdəki əməllərə görə müəyyən edilmiş ən ağır cəzanın - azadlıqdan məhrum etmənin həddini müvafiq olaraq iki, üç, beş ilədək müddətə nəzərdə tutulması cəzanın ümumi və xüsusi xəbərdarlığı baxımından daha məqsədmüvafiq olardı. Cəmiyyətin hər bir üzvü həyatının bu və ya digər bir zamanında sağlamlığı ilə əlaqədar tibbi yardıma ehtiyac duyur, bəzən də birbaşa həyatını itirməklə qarşılaşır, tibbi personalın öz işinə laqeyd münasibəti üzündən həyatını da itirə

bilir. Belə bir durumda təklif etdiyimiz cəzanın həddini əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun zənn edirik.

Hüquq ədəbiyyatında bu cinayətə görə məsuliyyətin həlli zamanı az ağır zərər vurmaya səbəb olan xəstəyə kömək göstərməmə əməlinin (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 142.1-ci maddəsi) dekriminallaşdırılması da təklif edilir. Rus müəllifləri bunu 2003-cü ildə Rusiya Federasiyasının CM-dən ehtiyatsızlıqdan sağlamlığa az ağır zərər vurma əməlinin çıxarılması ilə izah edirlər: belə olan halda ehtiyatsızlıqdan sağlamlığa az ağır zərər vurma anlayışı bütün normalardan çıxarılmalıdır. Fikrimizcə, həm Azərbaycan Respublikasının, həm də Rusiya Federasiyasının cinayət qanunvericiliyi adi şəxslər tərəfindən sağlamlığa ehtiyatsızlıqdan yetirilən az ağır zərər vurmaya cinayət əməli kimi baxmasa da, ehtiyatsızlıqdan az ağır zərər vurmaya səbəb olan əməlin məhz həkim tərəfindən törədilməsini düzgün olaraq yolverilməz hesab etmişdir.

Bu cinayət əməlinə görə daha ciddi məsuliyyət nəzərdə tutulmasını təklif edən müəlliflər də vardır. Belə ki, N.V.Pavlova qeyd edir ki, cinayət məsuliyyəti təkcə xəstəyə kömək göstərilməməsi, hərəkətsizlik faktına görə yaranmalıdır. O, hesab edir ki, təhlükədə qoyma cinayəti kimi xəstəyə kömək etməkdən imtina edilməsi əməli də, özünü-özlüyündə baş verəcək nəticədən asılı olmayaraq, ictimai təhlükəlidir [9, s.16].

Məsələnin tədqiqi ilə məşğul olan digər bir müəllif İ.O.Nikitina təhlil olunan maddənin yeni redaksiyasını təklif edir. Mahiyyət etibarilə o, da nəticədən asılı olmayaraq həkimin yalnız kömək göstərməməsi faktına görə məsuliyyətə alınması tərəfdarı kimi çıxış edir [8, s.23-24].

Hər iki müəllif bu cinayət tərkibinin, belə çıxır ki, maddi deyil, formal tərkib kimi nəzərdə tutulmasını təklif edirlər. Əlbəttə, həkimin üzürsüz səbəbdən kömək göstərməkdən imtina etməsi onun professional fəaliyyətinə birbaşa ziddir. Lakin təkcə belə əməlin törədilmə faktını cinayət məsuliyyətinin əsası hesab edə bilmərik. Bununla əlaqədar qanunvericinin mövqeyini düzgün sayırıq. Başqa sözlə, məhz sağlamlığa az ağır, ağır xəsarət yetirmə, yaxud da ehtiyatsızlıqdan baş verən ölümdən ibarət nəticələrin baş verməsi tibb

işçisinin əməlini ictimai təhlükəli edir və cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Bu zaman onu diqqətə almaq lazımdır ki, həkim xəstənin sağlamlığına birbaşa xəsarət yetirmir, baş vermiş nəticələr onun kömək göstərməkdən imtina etməsindən ibarət olan əməlinin nəticəsi olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, xəstəyə kömək göstərməmə cinayəti latent xarakterli cinayətlərdən olduğundan məhkəmə təcrübəsində az rast gəlinir. Rast gəldiyi halda isə, bu əməlin həm obyektiv, həm də subyektiv əlamətlərinə görə cinayət məsuliyyəti, tövsifi məsələləri müəyyən çətinlik törədir. Lakin bu məqalədə digər əlamətlərə deyil, məhz subyektiv əlamətlərə diqqəti cəlb etmək istəyirik. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Cinayət Məcəlləsinin 142-ci maddəsinin həmin Məcəllənin 56-cı maddəsinin tətbiqi baxımından şərh olunmasına dair 07 aprel 2021-ci il tarixli qərarında da bu cinayət tərkibinin məhz subyektiv əlamətlərinin, təqsirin qəsd, yaxud ehtiyatsızlıq formasının aydınlaşdırılmasına diqqət yetirilməsi məsələnin aktuallığına dəlalət edir. Başqa sözlə, xəstəyə kömək göstərməmə əməlinin təqsirin hansı formasında törədilməsinin aydınlaşdırılmasının həm də CM-nin 56-cı maddəsinə əsasən bu əmələ görə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslər üçün cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün müəyyən edilməsi üçün də əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar aşağıdakıları bildirmək istərdik.

Azərbaycan Respublikası (AR) Cinayət Məcəlləsinin (CM) 142-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş xəstəyə kömək göstərməmə cinayəti maddi tərkibli cinayət qismində qiymətləndirildiyindən hər bir halda həm ictimai təhlükəli əmələ, həm də ictimai təhlükəli nəticəyə münasibətdə təqsirin forması müəyyənləşdirilməlidir. İlk öncə qeyd edək ki, ədəbiyyatda tibb işçisinin xəstəyə kömək göstərməmə cinayətinin subyektiv cəhəti şərh edilərkən təqsirin qarışıq formasının olması qeyd edilir. Əslində, yeni bir forma olaraq təqsirin “qarışıq forması” ifadəsinin işlədilməsi qüsurlu hesab edilməlidir. Belə ki, belə hallarda təqsirin qarışıq deyil, hər iki forması ilə törədilən əməllər mövcud olur. Başqa sözlə, tibb işçisinin xəstəyə kömək göstərməmədən ibarət olan hərəkətsizliyə

psixi münasibəti bir başa qəsdlə, baş vermiş nəticəyə, yəni CM-nin 142.1-ci maddəsinə əsasən sağlamlığa az ağır zərər vurmaya, CM-nin 142.2-ci maddəsinə əsasən sağlamlığa ağır zərər vurmaya, CM-nin 142.3-cü maddəsinə əsasən zərərçəkmiş şəxsin ölümünə münasibətdə psixi münasibəti isə ehtiyatsızlıqla ifadə olunur. Baş verəcək nəticəyə qarşı münasibət bu halda yalnız və yalnız ehtiyatsızlıqla xarakterizə oluna bilər. Belə ki, əks halda, yəni nəticəyə münasibət qəsdlə ifadə olunarsa, əməl CM-nin şəxsiyyət əleyhinə olan digər müvafiq maddələri ilə məsuliyyətə səbəb olardı. Hesab edirik ki, AR CM-nin 142-ci maddəsində nəticəyə qarşı münasibətin ehtiyatsızlıq kimi qeyd olunmaması isə texniki bir qüsurlu olaraq qiymətləndirmək lazımdır.

Onu da qeyd edək ki, nəzəri ədəbiyyatda qeyd edilsə də, bəhs etdiyimiz təqsirin qarışıq formasını (təqsirin hər iki forması ilə törədilən cinayətlər) Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi nəzərdə tutmur. Fikrimizcə, təqsirin qarışıq deyilən formasına qanunda aydınlıq gətirilməlidir. Qanun nə qədər dəqiq olarsa, məhkəmə, istintaq orqanlarının subyektiv mülahizəsinə bir o qədər az yer verilir ki, bu da insanların taleyini ədalətli həll etməyə imkan verir.

Digər dövlətlərdə, məsələn, Rusiya Federasiyasının CM-nin 27-ci maddəsində, həmçinin Qazaxıstan Respublikasının CM-nin 22-ci maddəsində isə təqsirin iki forması ilə törədilən cinayətlərə eyni aydınlıq gətirilir: “Qəsdən edilən cinayətdən törəyən, lakin qəsdlə əhatə olunmayan, qanunla barəsində daha sərt cəza müəyyən edilən baş verən ağır nəticəyə görə o halda cinayət məsuliyyəti yaranır ki, şəxs belə nəticənin baş verəcəyi ehtimalını dərk edir, lakin kifayət qədər əsas olmadan onun qarşısını alacağını güman edir, yaxud da belə nəticələrin baş verəcəyini görməli olduğu və görə biləcəyi halda görmür”. Rusiya cinayət qanunvericiliyinin mövqeyinə əsasən bütövlükdə belə cinayət qəsdən törədilən cinayət sayılır. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının CM-də də belə normanın nəzərdə tutulması məqsədamüvafiq olardı. Belə hallarda əməlin bütövlükdə qəsdən törədilən əməl kimi qiymətləndirilməsi baş verəcək nəticədən kənar əməlin ayrılıqda bir ci-

nayət olmasına əsasən nəzərdə tutulur. AR CM-nin 142-ci maddəsində nəzərdə tutulan xəstəyə kömək göstərməmə əməli isə özü-özlüyündə müstəqil cinayət əməli kimi qiymətləndirilmir.

Bir qrup müəlliflər bu cinayətdə təqsirin hər iki formasının mövcudluğunu vurğulayan müəlliflərin [3, s.109] fikri ilə razılaşmayaraq, CM-nin 142-ci maddəsində təqsirin formasının göstərilməməsini əsas götürərək bu cinayətdə təqsirin yanakı qəsd formasının mövcudluğunu iddia edərək qeyd edirlər ki, əgər nəticəyə münasibət qəsdin birbaşa növü olarsa, onda əməl müvafiq olaraq CM-nin 120, 126, 127-ci maddələri ilə tövsiyə edilməlidir [11, s.327].

Hesab edirik ki, xəstəyə kömək göstərməmə cinayətinin qəsdən törədilməsini iddia edən müəlliflər AR CM-nin 25 və 26-cı maddələrindəki əsas fərqli bir məqamı nəzərdən qaçırlar: ehtiyatsızlıq zamanı şəxs qəsdə olduğu kimi bilavasitə nəticənin baş verməsini deyil, məhz nəticənin baş vermə imkanını görür, başqa sözlə, ictimai təhlükəli nəticələr verə biləcəyi imkanını qabaqcadan görmüş, lakin kifayət qədər əsas olmadan onların qarşısını alacağını güman etmişdirsə, bu əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayətkarcasına özünəgüvənmə nəticəsində törədilmiş cinayət, şəxs öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) ictimai təhlükəli nəticələr verə biləcəyi imkanını lazımi diqqət və ehtiyatlılıq göstərərək qabaqcadan görməli olduğu və görə biləcəyi halda, onları görməmişdirsə, bu əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayətkarcasına etinasızlıq nəticəsində törədilmiş cinayət hesab olunur. Yəni təhlil etdiyimiz cinayət əməlinə bilavasitə nəticənin baş verməsinin dərk edilməsi, görülməsi deyil, belə nəticənin baş vermə imkanı, yəni ehtimalı dərk edilir. Bundan əlavə, əgər bu cinayətin qəsdən törədilməsini qəbul etmiş olsaq, onda belə əməllərə hazırlıq və cəhd mərhələləri və s. aid edilməlidir ki, bu da bu qisim cinayətlərdə mahiyyət etibarilə mümkün deyil.

Müəlliflərdən P.S.Daqel başqa bir maraqlı mövqedən çıxış edərək qeyd etmişdir ki, xəstəyə kömək göstərməmə cinayəti törədilərkən əmələ münasibətdə ehtiyatsızlıq da mövcud ola bilər. Belə hal yalnız bir halda mümkündür: tibb işçisi xəstəyə olan çağırışı yadımdan çıxarmışdırsa.

[5,s.36-40] Bu zaman hərəkətsizlik tibb işçisinin iradəsindən asılı olmayaraq baş verir, həkimin köməkdən imtina etməsi qəsdən olmur. Hesab edirik ki, təqsirlilik nöqtəyi-nəzərindən belə əməlin məhz CM-nin 142-ci maddəsi ilə qiymətləndirilməsi çətinlik törədirdi.

Qeyd olunanlara əsasən, onu da deyə bilərik ki, təqsirin qarışıq forması ilə törədilən cinayətlərdə əmələ psixi münasibət qəsd, nəticəyə psixi münasibət isə ehtiyatsızlıq formasında mövcud olmuş olsa da, bu zaman əməl ictimai təhlükəlilik əlamətinə malik ola da bilər, olmaya da bilər, yəni əməl özü-özlüyündə cinayət ola da bilər (məsələn CM-nin 126 -Qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, 141-ci maddələrdə olduğu kimi -Qanunsuz abort etmə), olmaya da (məsələn, 142-ci maddədəki kimi – xəstəyə kömək göstərməmə hərəkətsizliyi) bilər.

Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün müəlliflərdən F.Səməndərov bu qisim cinayətləri iki qrupa ayırmağı tövsiyə edir: 1-cisi, ictimai təhlükə doğuran xüsusi təhlükəsizlik qaydalarının pozulması ilə bağlı əməllərdir ki, qanunverici bunları nəticədən ayrı götürdükdə kriminal əməl saymır: CM-nin 222, 223, 224 və s. maddələri; 2-cisi isə o əməllərdir ki, onlar nəticədən asılı olmayaraq kriminal xarakterli, yəni ictimai təhlükəlilik xarakterinə malik olur: CM-nin 126.3; 141.3 və s. maddələri. Buna görə də əgər qəsdən pozulan təhlükəsizlik qaydaları ehtiyatsızlıqla əlaqədar ictimai təhlükəli nəticə doğurarsa və qanunverici cinayət məsuliyyətini yalnız belə nəticə ilə əlaqələndirərsə, belə əməllər bütövlükdə ehtiyatsızlıqla törədilən əməllər hesab edilməlidir [4,s.223]. Yox əgər qəsdən törədilən əməldən doğan ictimai təhlükəli nəticəyə psixi münasibət ehtiyatsızlıqla əlaqədardırsa və əməlin özü ilə müqayisədə baş verən nəticə onun daha ağır növünə görə məsuliyyət yaradırsa, belə əməl bütövlükdə qəsdən törədilən əməl sayılmalıdır.

Müəllifin fikrinə əsasən, xəstəyə kömək göstərməmə cinayətini 1-ci qrupa, başqa sözlə, əməli baş verəcək nəticədən ayrı götürdükdə kriminal əməl hesab edilməyən əməllər qrupuna aid etmək lazımdır. Hesab edirik ki, belə

yanaşma məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Beləliklə, nəticəyə izah etdiyimiz ehtiyatsızlıq kimi psixi münasibətdən, həmçinin əməlin, yəni xəstəyə kömək göstərməmə əməlinin özü-özlüyündə cinayət olmamasını nəzərə alaraq, xəstəyə kömək göstərməmə cinayətini bütövlükdə ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayət kimi xarakterizə etmək lazımdır.

Hətta bir qrup müəlliflər çox konkret olaraq iddia edirlər ki, təqsirin forması təqsirkarın yalnız ictimai təhlükəli nəticəyə olan psixi münasibəti ilə müəyyən edilməlidir. Buna görə təqsirin qarışıq formasından danışmaq yersizdir. Yəni nəticəyə münasibət ehtiyatsızlıqdır, sa, onda bütövlükdə əməl ehtiyatsızlıqdan törədilmiş əməl hesab edilməlidir. Qeyd olunan məsələlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin 07 aprel 2021-ci il tarixli qərarı ilə konkretləşdirilmişdir: Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 142-ci maddəsinin mənasına görə zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına az ağır, ağır zərər vurulmasına, habelə ölümünə səbəb olan tibb işçisi tərəfindən üzrlü səbəblər olmadan xəstəyə tibbi yardım göstərilməməsi təqsirin ehtiyatsızlıq formasında törədilir (<http://www.constco->

[urt.gov.az/az/decision/1220](http://www.constco-urt.gov.az/az/decision/1220)).

Qeyd olunanları, həmçinin xarici ölkələrin (Rusiya Federasiyası, Belarusiya və s.) təcrübəsini nəzərə alaraq, hesab edirik ki, CM-nin 142.1, 142.2, 142.3-cü maddələrində müvafiq olaraq “sağlamlığına az ağır zərər vurma”, yaxud “sağlamlığa ağır zərər vurma”, həmçinin “zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olduqda” ifadələrindən əvvəl “ehtiyatsızlıqdan” ifadəsi əlavə edilməlidir.

Beləliklə, subyektiv cəhətinə görə xəstəyə kömək göstərməmə cinayətini təqsirin qarışıq forması ilə törədilən cinayət kimi qiymətləndirərək bütövlükdə isə ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayət kimi xarakterizə etmək lazımdır. Belə olan halda, Məcəllənin 142.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan əmələ görə azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilərkən cəzaçəkmə müəssisəsinin növü CM-nin 56.1.1.-ci maddəsinə uyğun olaraq ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərə görə beş ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslər üçün - məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrində müəyyən edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009. - 68 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası, I hissə, Bakı:Hüquq Yayın Evi, 2021. - 712 s.
3. Ağayev İ.B. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Bakı: “Nurlar”, 2018. - 488 s.
4. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ (ümumi h.), Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018. - 724 s.
5. Дагель П.С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы. Москва: юр. лит.,1977. - 144 с.
6. Додонов В.Н., Капинус О.С., Щерба С.П. Сравнительное уголовное право (Особенная часть), Москва: “Юрлитинформ», 2010. -544 с
7. Мамонтов Д.Ю. Сравнительный анализ особенностей норм, устанавливающих уголовную ответственность за неоказание помощи больному, в законодательстве зарубежных стран и уголовном законодательстве России // Научный вестник Омской академии МВД России № 1 (56), 2015, с.19-23.
8. Никитина И.О. Преступление в сфере здравоохранения (законодательство, юридический анализ, квалификация, причины и меры предупреждения) Автореф.дисс.канд. юрид.наук, Нижний Новгород, 2007. - 26 с.
9. ПавловаН.В. Уголовно-правовое регулирование медицинской деятельности, Автореф. дисс. канд. юрид.наук, Москва, 2006. - 20 с.

10. Пискун А.И. Уголовная ответственность за неоказание помощи больному в зарубежном законодательстве// Пробелы в российском законодательстве, 2013, №1, с. 147-150.
11. Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Учебник. Баку: Адильоглы, 2020, том 1. - 824 с.
12. Смитиенко В.Н. Уголовно-правовая охрана здоровья населения в СССР, Киев: Вища шк., 1989. - 243 с.

Maleyka Bayramova

On responsibility for repeated theft of foreign property

The components of the crime of failure to provide assistance to a patient under Article 142 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, provided by law, were investigated in comparison with the legislation of a foreign country. It was noted that, from a subjective point of view, the crime of not helping a patient should be assessed as a crime committed with a mixed form of guilt and characterized as a crime of negligence as a whole.

Малейка Байрамова

Об уголовной ответственности за неоказание помощи больному

Состав преступления, связанного с не предоставлением помощи пациенту в соответствии со статьей 142 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики, предусмотренной законом, исследован в сравнении с законодательством иностранных государств. Было отмечено, что с субъективной точки зрения преступление, связанное с не оказанием помощи пациенту, должно оцениваться как преступление, совершенное со смешанной формой вины.

Fuad BABAŞOV

Azərbaycan Respublikasının
Vəkillər Kollegiyasının üzvü,
Milli Aviasiya Akademiyasının doktorantı
babashov.f@mail.ru
Mob.: (050) 433-77-53

AİLƏ MƏİŞƏT ZORAKILIĞINI YARADAN SƏBƏBLƏR VƏ ONA QARŞI MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ

Açar sözlər: ailə məişət zorakılığı, ailədaxili konfliktlər, rehabilitasiya mərkəzləri, sosial sığınacaqlar, ailə psixologiyası, psixoloji yardım.

Ключевые слова: насилие в семье, внутрисемейные конфликты, реабилитационные центры, социальные приюты, семейная психология, психологическая помощь.

Keywords: domestic violence, domestic conflicts, rehabilitation centers, social shelters, family psychology, psychological assistance.

Sivilizasiya yarandığı vaxtdan hazırkı günədək onun tərkib hissəsini təşkil edən insan müəyyən sosial mühitdə formalaşaraq cəmiyyətə adaptasiya olunur. İnsanın formalaşmasının əsas sosial mühiti ailədir. İnsan məhz “kiçik dövlət” adlandırılan və cəmiyyətin əsas elementi olan ailə mühitində boya-başa çatır, inkişaf edir, ona vətən və yurd sevgisi, milli-mənəvi dəyərlər və mentalitet aşılır. Təbii ki, cəmiyyətinə və xalqına layiq, ailəsinə sadıq, vətənpərvər və sağlam insanın yetişməsi əsasən sağlam ailə mühitindən asılıdır. Çünki, məhz həmin mühitdə o, göstərilən xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Sağlam olmayan mühitdə inkişaf edən, ailə-məişət zorakılığı şəraitində formalaşan insan sosial-psixoloji problemlərə malik olur, cinayət törətməyə meyilli olur və cəmiyyətdən təcrid olunur. Ailə-məişət zorakılığı halları əsasən uşaqların gözü qarşısında baş verir və onların yaddaşında dərin izlər buraxır. Qeyd olunan məqam və ailələrdə baş verən məişət zorakılığı faktları gələcəkdə daha ağır cinayətlərin törədilməsinə, cəmiyyətin mühüm dayaqlarının sarsılmasına və digər sosial bəlalara səbəb olur.

Hal-hazırda qloballaşan dünya cəmiyyətində cinayətlərin və digər hüquqpozmalarmın sayı artmaqdadır. Azərbaycan Respublikasına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, sovetlər imperiyasının tərkibində olduğu müddətdə ölkəmizdə baş vermiş ailə-məişət zorakılığı halları cəmiyyətdən və xalqdan gizlədilir, ictimaiyyətə bu haqda heç bir məlumat verilmirdi və sovet cəmiyyətinin sağlam dayaqlara malik olduğu əhaliyə təbliğ edilirdi. Halbuki, məişət zorakılığı zəminində bu növ cinayətlər baş verirdi. Respublikamızın 1991-ci ildə müstəqillik əldə etməsindən sonra Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ölkədə aparıldığı sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi islahatlar nəticəsində ailə-məişət zorakılığına qarşı dövlətimiz tərəfindən daha ciddi və sərt şəkildə mübarizə aparılmağa başlandı. Bu prosesə Ulu öndər tərəfindən 1994-cü ildə qəbul edilmiş cinayətkarlığa və digər hüquqpozmalara qarşı mübarizə haqqında fərman da təkən verdi. Çünki, ailə-məişət zorakılığı da cinayət xarakterli hüquqpozmalardan biridir. 1998-ci ildə senzura aradan qaldırıldı. Artıq bu hallar barədə KİV-lərdə geniş məlumatlar verilir. Qanunvericilikdə aparılan islahatlar nəticəsində Cinayət, Cinayət-Prosessual Məcəllələrin qəbul edilməsi və qanunvericiliyə edilən digər bir sıra dəyişikliklər, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi amilləri də ailə-məişət zorakılığının qarşısının alınması istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri oldu.

Hazırda həm ölkəmizdə, həm də digər region ölkələrində ailə-məişət zorakılığı hallarına rast gəlinir. Bu hallar əsasən qadınlara və uşaqlara qarşı ailədə məişət zəminində zorakılıq faktlarının törədilməsi ilə müşahidə olunur. Baş vermiş

ailə-məişət zorakılığı hallarını tədqiq etdikdə aydın olur ki, uşaqlar yetkinlik yaşına çatmadığına görə, qadınların isə ictimai qınaqdan çəkinməsi və bu hallarla bağlı hüquq-mühafizə orqanlarına, müvafiq dövlət orqanlarına müraciət etməməsi də həmin halların meydana gəlməsinin əsas faktorlarından biridir. Ailə daxilində zorakılıq faktorlarına yol vermiş şəxslər (ər, qardaş, ata və s.) çox vaxt günahı qadının üzərinə yıxmağa çalışır. Ailə-məişət zorakılığını doğuran hallar sırasına gender bərabərliyinin qorunmaması və pozulması faktları, ailədə ər və arvad arasında sosial və iqtisadi bərabərsizlik, işsizlik, ailələrdə yoxsulluq və ya maddi imkanların zəif olması, erkən nigahlar, ailədə xəstə uşaqların doğulması, ailə üzvlərindən birinin əmək qabiliyyətinin olmaması, ailə daxilində və qohumlar arasında qarşılıqlı hörmət və ehtiramın olmaması, nikahdankənar münasibətlərin mövcudluğu, qadınların təhsil almaması və onların sosial dünya görüşünün azlığı, ailə başçılarının keçmiş psixoloji təfəkkürlərə malik olması və nəsilərdə mühafizəkarlıq psixologiyasının yaşaması, qadınların iş adı ilə evdən çıxması və geri qayıtmaması, bir sıra xanımların insan alverinin qurbanına çevrilməsi, cinsi ayrışdırıcılıq, ailə-məişət zorakılığına yol verilməməsi və həmin halların qarşısının alınması ilə əlaqədar ictimaiyyət arasında kütləvi maarifləndirmə və sosial təbliğat işinin aparılmaması da daxildir. Hesab edirik ki, qeyd edilən faktorlar ailə-məişət zorakılığını doğuran səbəblərdir. Bir sıra ekspertlər isə hesab edirlər ki, hazırki cəmiyyətdə ailədaxili zorakılığa cinayət kimi yox, məhz tərəflər arasında münasibətlərdə yaranmış öləri problem kimi baxılır. Məhz bu səbəbdən adıçəkilən problemin həlli çətinləşir. Bunun qarşısının alınması məqsədilə ictimai rəyin düzgün formalaşdırılmasının zəruriliyi qeyd olunur. Onu da vurğulayaq ki, ailə daxili konfliktlər, məişət zəminində baş vermiş zorakılıqlar fiziki, cinsi və psixoloji zorakılıq şəklində baş verir. [3] [4] [5]

Təbii ki, müasir bəşər cəmiyyətinin üzvü olaraq Azərbaycan Respublikasında da ailə-məişət zorakılığı hallarının qarşısının alınması dövlət qarşısında duran prioritet məsələlərdən biridir. Bununla bağlı Respublikanın daxili işlər və prokurorluq orqanları tərəfindən müvafiq tədbirlər

görlür, məişət zorakılığı halları qeydə alınan ailələr daim diqqət mərkəzində saxlanılır, müvafiq monitorinq qrupları yaradılır və monitorinqlər keçirilir, mütəmadi olaraq aidiyyəti dövlət qurumlarının (Heydər Əliyev Fondu; Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi; İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil; Milli Məclis) səlahiyyətli nümayəndələrinin iştirakı ilə şəhər və rayon icra hakimiyyətlərində, regionlarda və yerlərdə görüşlər təşkil edilir, iclaslar və dinləmələr, təlim-seminarlar və dəyirmi masalar keçirilir, əhali arasında maarifləndirmə işləri aparılır, ailə-məişət zorakılığının cəmiyyətdə mənfi təzahürlərdən biri olduğu, qeyd edilən hallara qarşı mübarizə tədbirlərinin nəinki dövlət tərəfindən görülməsi, həmçinin bununla bağlı sosial birlik nümayiş etdirilməsinin və cəmiyyət miqyasında aparılmasının vacibliyi vurğulanır. İclaslarda həmçinin məişət zorakılığı problemlərində sosial işin təşkili, riskli ailələrlə sosial iş, uşaqların yerləşdirilməsində qərar qəbul etmə, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların xidmətlərə yönəldilməsi, cinsi zorakılıq haqqında geniş məlumatlar təqdim edilir. Hazırki zamanda bir sıra ictimai birliklər tərəfindən sığınacaqlar da təşkil edilmişdir. Dövlət tərəfindən ailə-məişət zorakılığına qarşı qanunvericilik səviyyəsində müvafiq tədbirlərin görülməsi və sosial tədbirlərin aparılması müsbət məqamlardan biridir. Bu sahədə dövlət orqanları arasında əsas aparıcı rol Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin üzərinə düşür. Belə ki, Komitənin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 9 avqust tarixli 444 nömrəli Fərmanı təsdiq edilmiş Əsasnaməsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi ailə, qadın və uşaq problemləri ilə iş sahəsində dövlət siyasətini və tənظيمlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Komitənin vəzifələri sırasına öz səlahiyyətləri daxilində insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, xüsusilə uşaq və qadın hüquqlarının həyata keçirilməsini təmin etmək və onların pozulmasının qarşısını almaq; gender bərabərliyinin təmin edilməsinə nəzarəti həyata keçirmək və s. daxildir. [1] [5] [8] [10] [13] [14]

Ailə-məişət zorakılığına qarşı mübarizənin dövlət tərəfindən aktiv şəkildə aparılmasının ba-

riz nümunəsi də Milli Məclis tərəfindən qəbul edilən və ölkə başçısı, prezident İlham Əliyev tərəfindən 22 iyun 2010-cu il tarixdə “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun imzalanması oldu. Məhz bu qanunun qəbulu həmin halın normativ-hüquqi cəhətdən tənzimlənməsində əhəmiyyətli hadisədir və cəmiyyətimiz tərəfindən müsbət qiymətləndirildi. Qanun bir sıra anlayışları, məişət zəminində fiziki zorakılıq, məişət zəminində psixi zorakılıq, məişət zəminində iqtisadi xarakterli qanunsuz məhdudiyətlərin tətbiqi və məişət zəminində cinsi zorakılıq anlayışlarını fərqləndirir. Məişət zorakılığının qarşısının alınmasının əsas prinsipləri insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi, hər kəsin şəxsi və ailə həyatına müdaxilənin yolverilməzliyi, şəxsi və ailə həyatı sirlərinin qorunması məqsədi ilə konfidensiallığa riayət edilməsi, zərər çəkmiş şəxslərin pozulmuş hüquqlarının bərpası və məişət zorakılığının qarşısının alınması sahəsində dövlət orqanlarının və qeyri-dövlət qurumlarının qarşılıqlı əməkdaşlığıdır. Onu da qeyd edək ki, sözügedən qanunda zərərçəkmiş şəxsə qısamüddətli (30 gün) və uzunmüddətli (180 gün) mühafizə orderinin verilməsi nəzərdə tutulur. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müraciət edilən vaxtdan 24 saat keçənədək zorakılığı törədən şəxsə xəbərdarlıq edir və dərhal zərərçəkmiş şəxsə 30 gün müddətində qısamüddətli mühafizə orderi verilir. Uzunmüddətli mühafizə orderi 30 gündən 180 gün müddətinə verilir. [3] [6] [7] [9] [15]

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 24 fevral 2012-ci il tarixli 46 sayılı qərarı ilə məişət zorakılığı barədə şikayətdə cinayət tərkibinin əlamətləri olmadıqda, şikayətlərə baxılma qaydası təsdiq edilmişdir. Qərarla əsasən məişət zorakılığı üzrə araşdırmanın aparılmasının səbəbləri, müvafiq dövlət orqanları tərəfindən məişət zorakılığı ilə bağlı şikayətə baxılma qaydası, şikayətə baxılmasının nəticələrinə dair qərar, məişət zorakılığının təkrarlanmaması barədə xəbərdarlıq edilməsi, bununla bağlı qısamüddətli mühafizə orderinin verilməsi və məişət zorakılığı barədə şikayətə baxılarkən konfidensiallığın təmin edilməsinə dair müddəalar yer almışdır. [11]

Respublikamızda mütəmadi olaraq məişət zo-

rakılığı ilə mübarizəyə dair qanunvericilik təkmilləşdirilir, proqram, plan və digər hüquqi sənədlər qəbul edilərək icraya yönəldilir. Sonuncu belə hüquqi əhəmiyyətli sənəd qismində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 noyabr 2020-ci il tarixli 2307 sayılı Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında məişət zorakılığı ilə mübarizəyə dair 2020–2023-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq edilmişdir. Sözügedən Milli Fəaliyyət Planı giriş, planın məqsədi, istiqamətləri və əsas prinsipləri, bu sahədə normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, məişət zorakılığının qarşısının alınması və zorakılığa yol verilməməsinin təşviqi istiqamətində görülməli müvafiq tədbirlər, məişət zorakılığına məruz qalan şəxslərin aşkarlanması və erkən identifikasiyası, belə şəxslərin yardım mərkəzləri və sığınacaqlarla təmin edilməsi, həmin şəxslərin səmərəli müdafiə sisteminin formalaşdırılması və digər zəruri müddələrin cəmləşdiyi hissələrdən ibarətdir. [16]

Müşahidələrimiz göstərir ki, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən bir başa olmasa da qadın və uşaq hüquqlarına dair konvensiyaların qəbul edilməsini bu hallara qarşı mübarizəyə dair beynəlxalq hüquqi tənzimləməyə aid edə bilərik. Məsələn bunlardan biri də qadınlara qarşı ayrı - seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyanın 1979-cu ildə qəbul edilməsi olmuşdur. Bu sənəd BMT-nin insan hüquqlarına dair 7 əsas müqaviləsindən biridir və dünyada “Qadın Hüquqları Konvensiyası” kimi tanınır. [9]

Fikrimizcə ailə-məişət zorakılığına qarşı mübarizə anlayışına geniş kontekstdən yanaşılmalı, mübarizə tədbirləri sosial, hüquqi və psixoloji aspektdə və ya çərçivədə aparılmalıdır. İlk növbədə qeyd etməliyik ki, qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində ailə-məişət zorakılığı halları ilə bağlı hər hansı norma və sanksiyaya, Cinayət-Prosessual Məcəlləsində isə təhqiqat-istintaq orqanları tərəfindən münafişəli ailələrin qeydiyyatının aparılması və belə ailələrdə monitorinqlərin həyata keçirilməsi proseduru ilə bağlı hər hansı bir müddəaya rast gəlinmir. Təklif edirik ki, Cinayət məəcəlləsinə bununla bağlı norma və sanksiya, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə isə münafişəli ailələrin qeydiyyatı və ailə-məişət zorakılığı ilə mübarizəyə dair cinayət-

prosessual tədbirləri özündə ehtiva edən müddəalar daxil edilsin. Bu fikri bəzi ekspertlər də dəstəkləyir. [1] [2] [3]

Hesab edirik ki, ailə-məişət zorakılığına qarşı dövlət tərəfindən aparılan tədbirlərə əlavə olaraq görülməli sosial və psixoloji tədbirlər sırasına ölkəmizdə ailə psixologiyası institutunun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, maddi imkanları zəif olan ailələrin rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər görülməsi (müavinətlər, sosial yardımlar verilməsi və s.), zorakılıq qurbanlarına psixoloji yardımın göstərilməsi, ailə-məişət zəminində baş vermiş zorakılıq hallarının xəbər verilməsi məqsədilə dövlət qurumları tərəfindən qaynar xəttin yaradılması, qadınların və uşaqların pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə ictimai hüquq klinikalarının fəaliyyətə başlaması və fəaliyyətdə olan pulsuz hüquqi yardım mərkəzlərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, zorakılığa məruz qalmış qadınların, uşaqların sığınması və cəmiyyətə sosial inteqrasiyası məqsədilə dövlət tərəfindən reabilitasiya mərkəzlərinin və sosial sığınacaqların tikintisinin sürətləndirilməsi, özəl sosial sığınacaqlara dövlət və kommersiya təşkilatları tərəfindən müvafiq maddi-texniki dəstəyin göstərilməsi, təhsili olmayan qadınların dövlət hesabına xüsusi peşə təhsili kurslarına cəlb edilməsi və işlə təmin edilməsi, ailə-məişət zorakılığına qarşı mübarizə tədbirlərinə dair əhali arasında geniş maarifləndirmə və təbliğat işlərinin aparılması və rəy sorğularının keçirilməsi, maarifləndirici vəsaitlərin nəşr edilməsi və vətəndaşlar arasında paylanılması, ailə-məişət zorakılığı ilə bağlı orta məktəblərdə təbliğat işinin təşkili və psixoloji söhbətlərin aparıl-

ması, bu sahədə fəaliyyət göstərən mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən mütəmadi olaraq monitorinqlərin aparılması, zorakılıq halları aşkar edildiyi halda yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qısamüddətli mühafizə orderlərinin verilməsi və uzunmüddətli mühafizə orderlərinin verilməsi ilə bağlı məhkəmələrə, pozuntuların qeydiyyatı, profilaktikası və qarşısının alınması üzrə hüquq-mühafizə orqanlarına müraciətlər edilməsi, qeyri-hökumət təşkilatları və ictimai birliklər tərəfindən məişət zorakılığının qarşısının alınması və məişət zorakılığından zərər çəkən şəxslərlə bağlı sosial layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi fəaliyyətinin genişləndirilməsi, beynəlxalq və regional miqyasda dünya birliyi tərəfindən ailə-məişət zorakılığına qarşı mübarizə haqqında konvensiya və sazişlərin müddələrinin təkmilləşdirilməsi və ya ratifikasiya edilmiş sazişlərin icrasına nəzarət, insan hüquqlarının qorunması sahəsində ixtisaslaşmış beynəlxalq qurumlar tərəfindən ölkələrdə ailədaxili münafişələrin səbəbinin və səviyyəsinin araşdırılması, monitorinqlərin aparılması və hesabat məruzələrinin dinlənilməsi, ölkə daxilində ailə-məişət zorakılığını doğuran səbəblərin sosial, psixoloji və hüquqi cəhətdən tədqiq edilməsi məişət zorakılığının qarşısının alınmasında önəmli rol oynayır.

Sonda bir nüansı da qeyd etməliyik ki, ailə daxili münafişələrin, məişət zorakılıqlarının qarşısının alınması işində dövlətlə birgə ictimai birliklər və fraksiyalar, qeyri-hökumət təşkilatları, əhali qrupları və vətəndaş cəmiyyətləri birgə hərəkət etməli, bununla bağlı ümumi tədbirlər planı işlənilib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi haqqında Əsasnamənin, Komitənin strukturunun təsdiq edilməsi və aparatının işçilərinin say həddinin müəyyən edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 9 avqust tarixli 444 nömrəli Fərmanı; <http://www.e-qanun.az/framework/12320>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi; <http://www.e-qanun.az/code/11>
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi; <http://www.e-qanun.az/code/14>;
4. Azərbaycanda qadın zorakılığı - ARAŞDIRMA-(ekskluziv) Mehriban Zeynalova. "Təmiz Dünya" İB sədri, fəlsəfə doktoru; <http://birlik.az/index.php?do=xeber&id=8979>
5. "Azərbaycan Respublikasında məişət zorakılığı ilə mübarizəyə dair 2020–2023-cü illər üçün

Milli Fəaliyyət Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/46358>.

6. Erkən Nigah

<http://www.gencalim.az/index.php/2012-12-23-12-07-07/240-erkaen-nizhah.html>.

7. QHT-də “Məişət zorakılığı və onu doğuran səbəblər” müzakirə olunub; <http://qhtxeber.az/news/a-48893.html>

8. Heydər Əliyev Fondu, BMT-nin Əhali Fondu və Azərbaycanın Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi arasında “XXI əsrdə qadınlara qarşı zorakılıq əleyhinə” birgə layihəyə dair sənədlər imzalanıb;

<http://www.heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/104/492/>

9. Məişət zorakılığı: sığınacaqlar yetərli deyil

<http://www.ayna.az/2012/meiset-zorakiligi-siginacaqlar-yeterli-deyil/>

10. Məişət zorakılığının qarşısını necə almalı? – Hüquqsünas rəyi; <http://ann.az/az/meiset-zorakiliinin-qarsisini-nece-almali-huquqsunas-reyi/#.Vq4yutKLRdj>

11. “Məişət zorakılığı daha çox kasıb ailələrdə yaşanır”;

<http://www.bizimyol.info/news/17109.html>

12. Məişət zorakılığı sosial problem kimi. Maxsudova Lalə.; <http://kivdf.gov.az/menu/244/Maxsudova+Lal%C9%99+/>

13. "Məişət zorakılığı barədə şikayətdə cinayət tərkibinin əlamətləri olmadıqda, şikayətlərə baxılma Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 24 fevral 2012-ci il tarixli 46 sayılı qərarı; <http://www.cabmin.gov.az/?/az/pressreliz/view/627/>

14. Məişət zorakılıqları... Problemlər və səbəblər. Şəmsəddin Əliyev. “Polisə Dəstək” İB-nin sədri; <http://az.strategiya.az/index.php?do=xeber&id=19122>

15. Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. <http://www.president.az/articles/825>.

16. Parlament məişət zorakılığı haqqında qanun layihəsini qəbul etdi <http://news.milli.az/society/12202.html>

Fuad Babashov

Causes of family domestic violence and measures to fight against it

The article deals with domestic violence, causes of its occurrence, measures to be taken in connection with the Prevention of violence and legislative norms related to it.

Фуад Бабашов

Причины, порождающие семейное насилие в семье, и меры борьбы с ним

В статье говорится о семейном бытовом насилии, причинах его возникновения, мерах, которые необходимо предпринять для предотвращения насилия, и законодательных нормах, связанных с ним.

Günay HACIYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
 “İnsan hüquqları və informasiya hüququ”
 UNESCO kafedrasının müəllimi
 agamirova-gadjieva@mail.ru

MƏHKUM QADINLARIN SOSIAL-DEMOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: azadlıqdan məhrum etmə; məhkum qadınlar; penitensiar qanunvericilik; cəzaçəkmə müəssisələri; məhkum qadınların xarakteristikası; sosial-demoqrafik xüsusiyyətlər.

Key words: deprivation of liberty; convicted women; penitentiary legislation; penitentiary institutions; characteristics of convicted women; socio-demographic features.

Ключевые слова: лишение свободы; осужденные женщины; пенитенциарное законодательство; пенитенциарные учреждения; характеристика осужденных женщин; социально-демографические особенности.

Əgər sosial-demoqrafik xüsusiyyətlər üzərində dayanmasaq, azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadınların hüquqi statusunun təhlili tam olmayacaq. Aydın ki, bunun təkcə nəzəri deyil, həm də praktiki əhəmiyyəti var. Şəxs haqqında əldə edilən məlumatlar gələcəkdə cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq üçün ona ən uyğun təsir üsul və vasitələrini seçməyə imkan verir. Cinayətkarın şəxsiyyətinin öyrənilməsi cinayətkar davranışın elmi cəhətdən əsaslandırılmış profilaktikası üçün vacib və zəruri ilkin şərtidir. Şəxsiyyət ailə və məişət, istehsal və digər münasibət və əlaqələrin - onun yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi və formalaşdığı sosial mikromühitin konkret məzmunu ilə şərtlənən insanın həyat yolunu, varlığını əks etdirən fərdi unikal əlamətlərin və xüsusiyyətlərin təcəssümüdür”. Cəza məqsədlərinə yalnız həbsxanada cəza çəkən qadınlar haqqında etibarlı məlumat olduqda nail olmaq olar.

Bu işdə ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan məhkum qadınlarla bağlı təqdim

olunan bəzi məlumatlar tədqiqat yolu ilə əldə edilmişdir. Yalnız tədqiqatların nəticələrini ümumi rejimli islah müəssisələrində cəza çəkən məhkumların sosioloji və kriminoloji xüsusiyyətlərinə dair məlumatlar ilə müqayisə etməklə son illərdə kontingentdə baş verən dəyişikliyin etibarlı təhlilini aparmaq mümkündür. Ümumi rejimli islah müəssisələrində cəza çəkən məhkum qadınlar üzərində araşdırma yaş, ailə vəziyyəti, uşaqlarının olması, təhsil, əmək fəaliyyəti, məhkum olunan qədər yaşayış yeri kimi xarakterizə edilən göstəricilər əsasında aparılır. Şəxsiyyətin mühüm xüsusiyyəti yaşdır, insanın təşəkkülü və formalaşması onunla bağlıdır. Yaş, əsasən, insanın fiziki vəziyyətini, onun ən yaxın ətrafını, maraqlarını müəyyən edir. Məlumdur ki, yaş xüsusiyyətləri təhsil ehtiyacına, ixtisasa yiyələnməyə, ailə yaratmaq imkanlarına təsir göstərir. Cəza çəkən yaş da mühüm əhəmiyyət kəsb edir: bu, təhsil məsələlərinin həllində, məhkumun işlə təmin olunmasında, tərbiyə işinin təşkilində və azadlığa hazırlaşma prosesində nəzərə alınmalıdır. Cəzaçəkmə müəssisəsində məhkum qadınların yaşı, ilk növbədə, məhkum qadının sağlamlıq vəziyyətinə, əmək qabiliyyətinə, ictimai faydalı əlaqələrinin olmasına təsir göstərir. Orta və yuxarı yaşda olan məhkum qadınlar gənclərdən fərqli olaraq böyük həyat təcrübəsinə, formalaşmış xarakterə malikdirlər, onların əməlləri çox vaxt düşünülmüş qərarların nəticəsidir. Gənclər impulsivlik, aqressivlik ilə xarakterizə olunur, həmişə öz hərəkətlərinin nəticələri haqqında aydın təsəvvürə malik deyillər. Yaşla şəxsiyyətin, maraqların, insanın ehtiyaclarının sosial formalaşması baş verir ki, bu da onun fəaliyyət formalarını bioloji yaşa bağlı dəyişikliklərdən daha çox müəyyən edir.

Cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən məhkum qadınların yaş həddinin öyrənilməsi zamanı əldə edilən nəticələrin təhlili bu kateqoriyadan olan azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin əksəriyyətinin 25 yaşına çatmamış şəxslər qrupuna aid olduğunu təsdiq edir. Tədqiq olunan dövrdə gənclərin sayı 35,3% təşkil edir. Yaşı əlli beşdən yuxarı qadınlar ümumi rejimli islah müəssisələrində məhkumların ümumi sayının yalnız 1,9 faizini təşkil edir [6, s. 323]. Hələ 1923-cü ildə kriminoloq-tədqiqatçı H.H. Gedeonov qeyd edirdi: “Kişilər üçün ən təhlükəli yaş onun psixofiziki çiçəklənmə illəridir, o, maksimum güc və qətiyyətə çatır... Qadınlar üçün isə əksinə, ən təhlükəli ya onların tam təcrübəsiz olub başqasının təsirinə məruz qaldığı, ya da kriminal keçmişlə zəngin olan yetkin yaşıdır...” [9, s. 19].

Ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində məhkum olunmuş qadınlar arasında üstünlük təşkil edən yaş qrupu 18-29 yaş arasındadır. Bu, orta yaş fərqi də özünü göstərir: qadınlar üçün 35,1 yaş, kişilər üçün 31,2 yaş. Məhkum qadınların orta yaşı çoxdan məhkum kişilərin orta yaşından xeyli yüksək olmuşdur. Məhkum qadınların bütün kontingentini götürsək, orta yaş göstəricisinin müqayisəli təhlili göstərir ki, o, nəinki azalmayıb, əksinə, 35,7-dən 36,9-a yüksəlib.

Araşdırmalar göstərir ki, qadınların cinayətkar fəaliyyətinin intensivliyi xüsusilə 30 yaşa qədər yüksək olur. Bu yaş şəxsiyyətin formalaşmasının başa çatması, insanın cəmiyyətdəki sosial rolunun müəyyənləşdirilməsi, ən mühüm həyat məsələlərinin həlli dövrünə uyğundur. 30 yaşdan sonra kriminal fəaliyyətin intensivliyi azalmağa başlayır, cinayətlər daha az baş verir. Bu tendensiya ümumilikdə sabitdir və məhkumların yaşının kifayət qədər sabit göstəricilərdən biri olması ilə izah olunur. Lakin digərlərindən daha çox əhalinin yaş strukturundan asılıdır.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadınların “cavanlaşması” tendensiyası ilə əlaqədar olaraq, islah müəssisələrinin fəaliyyəti onların təhsil və ixtisas əldə etməsinə yönəldilməlidir. Məhkumların qohumları ilə ictimai faydalı əlaqələrinin bərpası və saxlanması, ictimaiyyətin, dini qurumların nümayəndələrinin tərbiyə prosesinə cəlb edilməsi, məhkum qadın-

ların azadlığa buraxılmasına hazırlıq və gələcək sosial reabilitasiya proqramlarının işlənilib hazırlanması istiqamətində görülən işlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhkum qadınların sosial-demografik xüsusiyyətlərinin mühüm komponenti ailə vəziyyəti haqqında məlumatdır. Ailə insan üçün ənənəvi dəyərdir və məhkum qadınların ailəsinin və uşaqlarının olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkdiyi müddətdə həm mənəvi, həm də maddi dəstəkdir. cəza çəkəndən sonra sosial uyğunlaşmanı tezləşdirir. Hüquq ədəbiyyatında ailənin məhkumların islahında xüsusi rolu dəfələrlə qeyd edilmişdir, çünki ailə əksər hallarda kindirici, antikriminogen amil kimi çıxış edə bilər [8, s. 12]. Beləliklə, məhkum qadınların ailə vəziyyəti onların şəxsiyyətini öyrənmək üçün maraq doğurur.

Onlarla fərdi tərbiyə işləri apararkən ictimai faydalı əlaqələrin qorunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir qayda olaraq, ailəsi olan məhkum qadınlar öz davranışları ilə əlavə görüş, gələcəkdə isə vaxtından əvvəl cəzadan azad olmaq hüququ qazanmağa çalışırlar. Qadın islah müəssisələrində aparılan araşdırmanın nəticələri göstərdi ki, işlə təmin olunan qadınlar vicdanla işləyir, ailəni mümkün qədər maddi təmin etməyə çalışır, cəza çəkmənin müəyyən edilmiş qaydasına əməl edir, özfəaliyyət təşkilatlarının işində fəal iştirak edir. Məhkum qadınların azadlığa hazırlanmasında və onların sosial reabilitasiyası zamanı ailənin olması xüsusilə vacibdir, çünki ailə cəza çəkəndən sonra təcridin mövcud mənfi nəticələrini yumşalda bilər. Ailə vəziyyəti, ailənin dağılması və ya saxlanması tendensiyası haqqında mövcud məlumatlar məhkum qadınlarla tərbiyə işinin, o cümlədən konkret şəxslə fərdi tərbiyə işinin forma və üsullarının seçilməsində əhəmiyyətli ola bilər. Beləliklə, psixoloqlar qeyd edirlər ki, əksər hallarda qadınlar ailədən ayrılmağı daha güclü yaşayır və qadınların psixi vəziyyətləri kompleksi daha zəngin və özünəməxsusdur, daxili həyəcan kişilərə nisbətən onlara daha dərin təsir göstərir.

Ailəsi cəza çəkdiyi müddətdə qalan məhkumun azadlıqda həyatının təşkili ilə bağlı çətinlikləri daha az olur. Cəzasını çəkəndən sonra ailə-

sinə qayıtmaq imkanı olan qadınların cinayət törətmə ehtimalı azdır, onlar vicdanla işləyir, ailələrinə kömək edir, qazanclarının bir hissəsini göndərirlər.

Praktik psixoloqların ailələrin dağılmasının qarşısını almaq üçün islah müəssisələrinin rəhbərliyinə ailələri olan məhkum qadınlara daha çox sayda uzunmüddətli görüşlərə icazə vermək hüququnun verilməsinin məqsədəuyğun olması ilə bağlı fikirləri diqqətəlayiqdir. Bu, ailə münasibətlərinin möhkəmlənməsinə və ailələrin dağılmasını müəyyən dərəcədə daha da azaltmağa kömək edəcək nümunəvi davranışa görə kifayət qədər əhəmiyyətli mükafatdır. Bu məsələ ilə bağlı həm ilk dəfə məhkum olunmuş, həm də dəfələrlə məhkum olunmuş qadınların şəxsi işlərini öyrənərək, sorğu keçirərək ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində araşdırma apardıq.

Azadlıqdan məhrum etmə faktı ilə məhkum ailəsindən ayrılır ki, bu da təyin olunan cəzanın uzun olması halında xüsusilə nəzərə çarpır. Lakin buna baxmayaraq, ailə məhkumun həyatında mühüm rol oynamaqda davam edir. Üstəlik, cəza çəkənlərin çoxu ailənin onlar üçün nə qədər vacib olduğunu islah müəssisəsində hiss etdiklərini izah etmişdir.

Ailələri saxlanmış qadınları xarakterizə edən göstəricilərin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ən böyük nisbət 30-49 yaş arasındadır. Müsbət haldır ki, demək olar ki, bütün yaş qruplarında nikahda olan və ailəsini saxlayan məhkum qadınların nisbəti ailələri dağılmış qadınlardan üstündür.

Gənc qadınların ailə vəziyyətinin təhlilində onların uşaqlarının olması faktının əhəmiyyəti az deyil. İki və ya daha çox uşağı olan gənc qadınların, demək olar ki, yarısının (48%) cəza çəkdiyi müddətdə ailələrinin dağılması faktı həyəcan doğurur. Bir uşağı olan qadınların 32,8%-i üçün ailənin dağılması həm də onların cəmiyyətdən təcrid olunması ilə əlaqədardır, bu müddət ərzində uşaqların əksəriyyəti uşaq evlərində və internat məktəblərində olur və ya qohumlarının himayəsində böyüyür. Nəticədə bu uşaqlar ailədən uzaqlaşır, anaları ilə emosional təmasdan məhrum edilir və bütün bunlar onlarda inamsızlıq vəziyyətinin, sonradan cinayətkar davranışda ifadə

oluna bilən sosial müəyyənliklə bağlı narahatlığın formalaşmasına təkan verə bilər. Beləliklə, sosial təcrid təkcə gənc qadınların özlərinə deyil, uşaqlarına da mənfi təsir göstərir.

Ailə vəziyyəti məsələsinin tədqiqi ilə qadınların məhkum olunmazdan əvvəl daimi yaşayış yeri məsələsi bir-biri ilə bağlıdır. L.İ. Razbirinin fikrincə, Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən məhkumların yaşayış sahəsi hüququnun tanınması bu kateqoriyadan olan şəxslər üçün mənzilin qorunmasına müsbət təsir göstərmişdir [10, s. 122]. Məhkum qadınların daimi yaşayış yerinin olması faktı qadınların cəzasını çəkəndən sonra yenidən sosiallaşması üçün çox vacibdir, çünki azadlığa çıxdıqdan sonra yaranan çətinliklərin əksəriyyəti mənzil çatışmazlığı və sosial faydalı əlaqələrin itirilməsi ilə bağlıdır.

Sorğunun məlumatlarından göründüyü kimi, ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan məhkum qadınların əksəriyyətinin daimi yaşayış yeri və orada yaşamaq hüququ var. Məhkumlar üçün daimi yaşayış yerinin olması onların azadlığa hazırlaşdıqları dövrdə yaşayış yerinin olmaması və sosial faydalı əlaqələrin itirilməsi zamanı mütləq yaranan məişət problemlərini vaxtında həll etməyə imkan verir.

Qeyd edək ki, məhkumun yaşayış sahəsini qorumaq hüququ ilə bağlı qanunvericilikdə dəyişikliklərin həyata keçirilməsi residiv problemini aradan qaldırmayacaq, çünki bu dəyişikliklər məhkumların, o cümlədən məhkum qadınların yalnız kiçik bir hissəsinə təsir edəcək. Məhkumların daimi yaşayış yerinin olmaması kimi kriminogen faktorun zərərsizləşdirilməsinə yönəlmiş təsirli tədbirlərin görülməsi məsələsi daha aktualdır, xüsusən də məhkum qadınlar arasında belə şəxslərin xüsusi çəkisi artmaqdadır.

Məhkumların daimi yaşayış yerinin olmaması mənfi haldır və çox vaxt avaralıq, dilənçilik və digər qanunsuz hərəkətlərə səbəb olur. Belə məhkumların azadlığa hazırlanması, habelə onların iş və məişət şəraiti xeyli çətinliklər yaradır və islah müəssisələrinin rəhbərliyindən böyük səylər tələb edir. Bu baxımdan, fikrimizcə, bəzi kateqoriyalardan olan məhkum qadınların yaşayış məntəqəsindəki islah müəssisəsinə köçürülməsi, habelə məcburi əməyə cəlb olunmaqla cəza çək-

məkdən şərti olaraq azad edilməsi faydalıdır, onlar bu yolla lazımi həyati vərdişlər, özünə inam əldə edə bilirlər.

Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, təhsil səviyyəsi ümumən insanın, xüsusən də məhkumun şəxsiyyətinin vacib xüsusiyyətidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (maddə 42) hər kəsin pulsuz ümumi və orta təhsil hüququnu təsbit edir. Əsas ümumi təhsilin icbari olması haqqında konstitusiya müddəası da prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, AR Konstitusiyasının 42-ci maddəsində hüquq və vəzifə münasibətləri ilə bağlı klassik tezis aydın şəkildə göstərilir. Hər kəsin əsas ümumi təhsil almaq hüququ deyil, həm də vəzifəsi mövcuddur. Təhsil sahəsində əsas münasibətlər iki qanunvericilik aktı – “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 19 iyun tarixli 833-III Q nömrəli Qanunu və “Ümumi təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 29 mart tarixi 1532-VQ nömrəli Qanunu ilə tənzimlənir [2],[3].

Yüksək təhsil səviyyəsi davranışa təsir edir, antikriminogen faktor kimi çıxış edir və insanın təhsili nə qədər yüksək olarsa, cinayət törətmək ehtimalı da bir o qədər az olur.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, təhsilin səviyyəsi ilə cəmiyyətdəki kriminal vəziyyət arasında sıx əlaqə var. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin məlumatları göstərir ki, islah müəssisəsində məhkum qadınların 1,9%-dən az hissəsi ali təhsillidir. Yüksək səviyyəli təhsil insana hərəkətlərinin nəticələrini qiymətləndirməyə, sosial cəhətdən təsdiqlənmiş ehtiyacları inkişaf etdirməyə və onları təmin etmək üçün qanuna tabe olan yolları tapmağa kömək edir [12].

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, ali təhsilli şəxslər daha az cinayət törədir və buna görə də ümumi rejimli islah müəssisələrində cəza çəkən belə məhkumların kateqoriyası azdır. Cəzaçəkmə müəssisələrində təhsil imkanlarının təmin edilməsi Məhbuslarla rəftarın Standart Minimum Qaydalarında öz əksini tapmışdır [4, s. 257]. Mövcud cinayət qanunvericiliyi (Cəzaların İcrası Haqqında Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 14 iyul tarixli Məcəlləsinin 100-cü maddəsi) hər bir vətəndaşın Azərbaycan Respublikası

Konstitusiyasının 42-ci maddəsi ilə təsbit olunmuş təhsil hüququnu müəyyən edir [1]. Penitensiar qanunvericiliklə məhkumların islah edilməsinin əsas vasitələrinə ümumi təhsilin alınması aid edilir.

Peşə məhkumların xüsusiyyətlərinin mühüm göstəricisidir. Məlumdur ki, məhkum qadının hələ azad ikən seçdiyi əmək vərdişinin böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Həbsdən əvvəl keçirilən məşğələlər həm də məhkumların maraqları ilə yanaşı, onların bacarıqlarını öyrənmək imkanı verir. Belə ki, İ.V. Şmarov məhkumun əməyə münasibəti ilə cəza çəkmə prosesində davranışı, iş təcrübəsi və peşə hazırlığının səviyyəsi arasında kifayət qədər aydın əlaqəni qeyd edir. İş stajı nə qədər uzun olarsa və peşə hazırlığının səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, o, özünü bir o qədər yaxşı aparır, iş daha vicdanla yanaşır. Məlumatların təhlili məhkumların əməyindən istifadənin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığını göstərir, halbuki cəza çəkən şəxslərə islahedici təsirin təmin edilməsində əməyin böyük əhəmiyyəti var. Digər tərəfdən, işsizlik, işləmək istəməmək, qanuni gəlir mənbələrinin olmaması həmişə kriminogen faktor kimi çıxış edir.

2019-cu il üzrə məhkumların sayı, yerdəyişməsi və tərkibinə dair statistik hesabatla əsasən məlum olur ki, məhkumların ümumi sayının 60,7 faizi məhkum olunana qədər işləməyib və oxumayıb, məhkum qadınlar arasında isə bu kateqoriya 79 faiz təşkil edir. Bu rəqəm əvvəlki illərlə müqayisədə kifayət qədər yüksəkdir. Bundan başqa, yaş və fəaliyyət növünün nisbətini xarakterizə edən məlumatları təhlil edərkən qeyd etmək olar ki, konkret peşəsi olmayan insanlar arasında ən böyük qrup 20-49 yaş arası qadınlardır (bütün qadınların 87,7%-i həbsdən əvvəl konkret peşəyə malik olmayıb).

Ümumi rejimli islah müəssisələrində cəza çəkən məhkum qadınların sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar cəmiyyətdə gedən prosesləri əks etdirir. Məhkumların təhsil səviyyəsinin aşağı düşməsi, onlar arasında cinayət törətdiyi vaxt işləməyən və oxumayanların xüsusi çəkisinin xeyli artması, məhkumların “cavanlaşması” cəmiyyətimizdəki həyat həqiqətləri, cinayətlərin qarşısının alınması sahəsində

dövlətin rolunun aşağı olmasının fəsadlarıdır. Fikrimizcə, cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti məhkumlarla, o cümlədən ayrı-ayrı şəxslərlə tərbiyə işlərini daha səmərəli həyata keçirməli, onları məktəbə cəlb etməklə, o cümlədən distant təhsil vasitəsilə onların təhsil səviyyəsini yüksəltməli, islah müəssisələrində peşə hazırlığını inkişaf etdirməlidir ki, hər bir məhkum öz ixtisasına malik olsun. Sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri bilmək bu kateqoriyadan olan məhkumlarla, o cümlədən fərdi qaydada daha səmərəli tərbiyə işinə imkan verir.

Ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərin növlərinin təhlili təkcə müəyyən cinayətlərin yayılması və ağırlığı baxımından məhkumların tərkibini qiymətləndirməyə deyil, həm də ötən illərin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə edərək, müəyyən cinayətlərin azalması və ya artması istiqamətində mövcud tendensiyaları müəyyən etməyə imkan verir. Bu məlumatların öyrənilməsi qadın islah müəssisələrində penitensiar siyasət, maarifləndirmə və profilaktik işlərin aparılmasını tənzimləməyə imkan yaradır.

Adam öldürməyə görə cəza çəkən qadınların nisbətində ardıcıl artması artıq davamlı və çox əlverişsiz tendensiyanın sübutudur. Adam öldürmə təhlükəli zorakı cinayət olduğundan, onun qadınlar tərəfindən törədilməsinin sayının artması qadın cinayətlərinin strukturunda ən mənfi dəyişikliklərdən biri, zorakılığın üstünlük təşkil etmədiyi ənənəvi "qadın" cinayətlərindən uzaqlaşma kimi qəbul edilməlidir.

Xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasının müqayisəli təhlili göstərdi ki, burada əsas hissəni daha yetkin yaşda olan 30 yaşdan 49 yaşa qədər qadınlar təşkil edir, halbuki az ağır cinayətlərdə bundan fərqli olaraq 20 yaşdan 39 yaşa qədər olan qadınlar üstünlük təşkil edir. Üstəlik, yaş 55-60 və yuxarı olan qadınlar ümumiyyətlə ağır cinayət törətmirlər. Məlumatlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, yaş artdıqca ağır və orta ağır cinayətlərin nisbəti azalır.

Məhkum qadınların xarakteristikası üçün residiv – təkrar cinayət məsələsi çox əhəmiyyətli görünür. Bu göstəricinin əhəmiyyəti təkcə məhkumun ictimai təhlükəliliyini qiymətləndirməyə

deyil, həm də islah müəssisəsinin növünü müəyyən etməyə imkan verir. Profilaktik işin təşkili üçün məhkumların keçmişdə törətdikləri cinayət əməlləri haqqında daha ətraflı məlumatların verilməsi prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Ümumi rejimli islah müəssisələrində cəza çəkən qadınlar arasında residiv cinayətlərinin vəziyyəti ilə bağlı dolğun təsəvvür əldə etmək üçün əvvəllər azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadınların şəxsi işlərini öyrəndik. Diqqət, ilk növbədə, əvvəlki tədqiqatların nəticələri ilə müqayisədə həm ilk dəfə cinayət törədənlərin, həm də residivistlərin nisbətində dəyişməyə yönəldildi. Təkrar cinayət törədənlərin nisbəti 3,9% təşkil edir. Üç dəfə məhkum olunmuş qadınların göstəriciləri demək olar ki, dəyişməz qalıb. Təbii ki, dörd və ya daha çox məhkumluğu olan residivistlərin nisbətində kəskin şəkildə azalması müsbət haldır.

Tədqiqat məlumatlarının müqayisəli təhlili nəticəsində müxtəlif cəza müddətləri üzrə məhkum olunmuş qadınların qrupları arasında fərqlər müəyyən edilmişdir. Cəzaçəkmə müəssisəsində cəza çəkən demək olar ki, hər dördüncü qadın üç ilə qədər həbs cəzasına məhkum edilib, on il əvvəl isə, demək olar ki, hər ikinci qadın bu müddətə məhkum edilmişdi. Üç ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadınların xüsusi çəkisi 30,7 faizdən 36,1 faizə yüksəlib.

Bir ildən beş ilə qədər həbs cəzası çəkən qadınların nisbəti azalsa da, daha uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilənlərin sayı xeyli çoxdur. Belə ki, 5 ildən 10 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslərin xüsusi çəkisi 23,1%-dən 37,9%-ə, yəni 14,7% yüksəlib, 10 ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum edilənlərin xüsusi çəkisi isə 3%-dən 2,6%-ə qədər azalmaqla demək olar ki, eyni səviyyədə qalıb.

Azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum edilmiş məhkumların şəxsiyyətinin təhlilinə onların sağlamlıq vəziyyətinin öyrənilməsi də daxil edilməlidir. İlk növbədə, yoluxucu xəstəliklərdən əziyyət çəkən və ya stasionar müalicəyə ehtiyacı olan məhkumların xüsusi tibb müəssisələrinə göndərilməsi zəruridir.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadının cəza çəkdiyi müddətdə psixi stereotiplər, sosial əlaqələr kişilərə nisbətən daha tez məhv olur. Araşdırmalar göstərir ki, törədilmiş cinayətlər kişidən daha çox qadına təsir edir. O, cinayət fəaliyyətinin ətalətini daha ləng aradan qaldırır, yenidən sosiallaşma prosesinə qoşulmaq daha çətin və mürəkkəbdir [11, s. 72]. Son illər azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən qadınlarda psixi pozuntularla bağlı araşdırmalar gender amili nəzərə alınmaqla aparılır, qadınlar tərəfindən törədilən hüquqpozmaların klinik, bioloji və sosial prediktorlarının axtarışı aparılır. Qadınlar şəxsi, intim, ailə xarakterli hisslərlə əlaqəli psixogen amillərə xüsusi həssaslıqla xarakterizə olunur. Eyni zamanda, bu günə qədər ədəbiyyatda psixi patologiyanın təbiəti, yayılması və şiddəti, qadınların azadlıqdan məhrum etmə yerlərində qalmasının sosial, psixoloji və psixiatrik aspektləri haqqında elmi tədqiqatlara dair kifayət qədər dərc edilmiş məlumat yoxdur.

Qadınların əsas psixofizioloji xüsusiyyəti həssaslıq, təəssürat və emosional ləbillikdə özünü göstərən sinir sisteminin təşkilinin incəliyi və plastikliyidir. Eyni zamanda, qadınların sinir sisteminin təşkilinin incəliyi də, məsələn, alkoqolun təsiri altında şəxsiyyətin daha intensiv parçalanmasına səbəb olan daha güclü məhvə kömək edir (M.X. Qonopolski - 1981). Bu, təkcə qadınların sosial dəyərlərə münasibətində deyil, həm də azadlıqdan məhrum etmə yerlərində islah tədbirlərinin səmərəliliyində özünü göstərir [7, s. 379]. Mövcud cəza qanunvericiliyində cəzaçəkmənin mütərəqqi sistemi onun şərtlərinin tədricən yüngülləşdirilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Məsələn, indi bütün kateqoriyalardan olan məhkumlar üçün şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmə və cəzanın bir hissəsinin daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi imkanı var. Fikrimizcə, bu, cəzanın icrası və tərbiyə işinin təşkili təcrübəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məhkumların islah prosesini və onların qanuna tabe olan davranışını stimullaşdırır. İslah müəssisələrində güzəştlər sistemi mövcuddur və onların qanuna tabe olan davranışlarını təşviq etmək, onlarda məsuliyyət hissi, islahə maraq və rəhbər-

liklə əməkdaşlıq etmək, şərti azad olmaq arzusu formalaşdırmaq üçün cəzaçəkmə müəssisələrində müxtəlif kateqoriyalardan olan məhkumlarla rəftarın müxtəlif üsulları hazırlanır.

Məhkumların cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi institutundan istifadə cəzaçəkmə qanunvericiliyinin azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum edilmiş məhkumlara cəza çəkmə şəraitinin dəyişdirilməsi ilə bağlı müddələrdən praktikada səmərəli istifadə etməyə, məhkumları ictimai faydalı əməyə daha fəal cəlb etməyə, təhsil almaq və özfəaliyyət təşkilatlarının işində iştirak etməyə imkan yaradır.

Məhkumların şəxsiyyətinin öyrənilməsi prosesi çox mürəkkəbdir və bununla bağlı qruplaşdırılmış əlamətlərə görə xarakteristikasını təqdim edirik. Belə ki, cəzaların icrasının xarakteristikası məhkumların cəzanın çəkilməsi prosesinə, əsas islah vasitələrinə: cəzanın çəkilməsinin müəyyən edilmiş qaydasına; əməyə; təlimə; həvəskar təşkilatların işində iştiraka münasibətini səciyyələndirən əlamətlər qrupudur:

Azərbaycan Respublikası Cəzaların icrası Məcəlləsinin ümumi rejimli islah müəssisələrinə dair 100-cü maddəsinə əsasən, məhkumların əhəmiyyətli hissəsi əsas ümumi təhsil almağa borcludurlar. Bu vəzifə məhkumlara tərbiyəvi təsir göstərməklə sıx bağlıdır. Deməli, məktəbdə təhsil almaq şəxsiyyətin müsbət yönümlülüyünün mühüm göstəricisi hesab olunur ki, bu da həvəsləndirmə tədbirləri tətbiq edilərkən, cəzanın çəkilməsi üçün daha yüngül şəraitə keçirilərkən, cəza çəkməkdən şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmə və ya cəzanın çəkilməmiş hissəsinin daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi barədə qərar qəbul edilərkən nəzərə alınır. Araşdırmamızın məlumatları əsasında məlum olur ki, qadın islah müəssisələrində məhkum qadınların 12,6 faizi məktəbdə, 6,8 faizi isə peşə təhsili sisteminə təhsil alır. Belə ki, cəza çəkən qadınların 19,4 faizi təhsil səviyyəsini artırır [5, s. 115]. Məhkumların ictimai fəallığı, kollektivin həyatında iştirak etmək istəyi islah müəssisələrində cəza çəkən şəxslərin tərbiyə işinin təşkilində müsbət məqamdır. Məhkumların özfəaliyyət təşkilatlarının işində iştirakı islah müəssisəsində tərbiyə işinin vəziyyətini müəyyən edən kateqoriyadır.

Cəzaların icrası qanunvericiliyi iki prinsipial mühüm müddəadan ibarətdir. Birincisi, həvəsləndirmə tədbirləri, cəzalar tətbiq edilərkən, onların islah dərəcəsi müəyyən edilərkən məhkumların tərbiyə işlərində iştirakı nəzərə alınır. Bu prinsip azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsləri davamlı tərbiyə işində fəal iştirak etməyə sövq edir. İkincisi, şəxsin fərdi xüsusiyyətlərini, törədilmiş cinayətlərin xarakteri və şəraitini nəzərə almaqla tərbiyə işlərini həyata keçirməyə sövq edir. Beləliklə, təhsil fəaliyyətinin fərdiləşdirilməsi prinsipi möhkəmlənir ki, bu da onların səmərəliliyini artırır. Yeni penitensiar qanunvericiliyin tətbiqi ilə özfəaliyyət təşkilatlarının işində fəal iştirak edən məhkum qadınların xüsusi çəkisi artmışdır.

Beləliklə, cəzaların icrasının xarakteristikası məhkum qadının cəzanın çəkilməsi prosesinə və əsas islah vasitələrinə münasibətini əks etdirir. Özfəaliyyət təşkilatlarının işində iştirak xarakteristikasının digər müsbət göstəriciləri ilə birlikdə məhkumların cəza çəkmə şəraitinin yaxşılaşdırılmasında, şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsində və hüquqi statusunu genişləndirən digər növ güzəştlərdə qanuni maraqlarını həyata keçirməyə imkan verir.

Cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən məhkum qadınların əksəriyyəti 25 yaşa qədər olan yaş qrupuna aiddir. Məhkum qadınların “cavanlaşması” tendensiyası ilə əlaqədar olaraq islah müəssisələrinin fəaliyyəti onların təhsil və ixtisas əldə etməsinə yönəldilməlidir. Qadınların ailə vəziyyəti uzun illərdir ki, demək olar ki, dəyişməz qalıb. Onların 70%-dən çoxu subaydır, yəni islah müəssisəsində cəza çəkdiyi müddətdə

hər ikinci ailə dağılır. Beləliklə, məhkum qadınlar arasında ailələrin dağılmasının sayının artması tendensiyası müşahidə olunur. Praktiki psixoloqların ailələrin dağılmasının qarşısını almaq üçün islah müəssisələrinin rəhbərliyinə ailəli və azyaşlı uşaqları olan məhkum qadınlara daha çox görüşə icazə vermək hüququnun verilməsinin məqsədəuyğun olması ilə bağlı fikirləri diqqətəlayiqdir. Nümunəvi davranışa görə verilən bu mükafat ailə münasibətlərinin möhkəmlənməsinə və ailənin dağılmasını müəyyən dərəcədə azaltmağa kömək edəcək.

Adam öldürməyə görə cəza çəkən qadınların nisbətində ardıcıl artması artıq davamlı və çox əlverişsiz tendensiyadan xəbər verir və onların qadınlar tərəfindən törədilmiş bütün cinayətlər arasında artımı qadın cinayətlərinin strukturunda ən mənfi dəyişikliklərdən biri kimi qəbul edilməlidir. Xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasının müqayisəli təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, qadınların yaşının artması ilə ağır cinayətlərin və orta ağır cinayətlərin nisbəti azalır.

Tərbiyə işində differensial yanaşmanın həyata keçirilməsi yalnız məhkumların həm elmi, həm də praktiki işçiləri maraqlandıran sosioloji və kriminoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və dərinlən təhlili ilə mümkündür. Əldə edilən məlumatlar məhkumların islah vasitələrindən daha səmərəli istifadə edilməsinə dair tövsiyələr hazırlamağa, qadın islah müəssisələrində azadlıqdan məhrum etmə cəzalarının icrasını və çəkilməsini tənzimləyən qanunvericiliyin dəyişdirilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi” (Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixli 908-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir), (19.05.2020-ci il tarixindəki dəyişikliklər və əlavələr ilə).
2. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 19 iyun tarixli 833-III Q nömrəli Qanunu.
3. “Ümumi təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 29 mart tarixi 1532-VQ nömrəli Qanunu.
4. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları: Dərslük. Bakı: Nurlar, 2019, 257 s.
5. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi üzrə Komitənin Ümumi Tövsiyələrinin Seçmə Topplusu. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı, Bakı, 2018, 115 s.

6. Human Rights in the Global Information Society (Information Revolution and Global Politics). Edited by Rikke Frank Jorgensen, London: The MIT Press Cambridge, Massachusetts, 2006, 323 p.
7. J.S.Peters, Andrea Wolper. Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives. 1st Edition, Routledge, 1994, 379 p.
8. Бородин С.В. Осужденные за преступления против личности. - М., 1973. - С. 12;
9. Волкова Т. Изучение личности осужденного // Преступление и наказание. - 2005. - № 12. - С. 19.
10. Разбирин Л.И. Исполнение наказания в отношении осужденных женщин в исправительных учреждениях общего режима (правовой и криминологический аспекты): дис. канд. юрид. наук. - Рязань: РИПЭ МВД РФ, 1999. - С. 122.
11. Сундуrow Ф.Р. Социально-психологические и правовые аспекты исправления и перевоспитания правонарушителей. - Казань, 1976. - С. 72.
12. Тюгаева Н.А. Система воспитательной работы педагогического коллектива общеобразовательной школы при ИТУ // Система воспитательной работы с осужденными к лишению свободы. Сборник научных трудов. - Рязань: РВИИ МВД

Gunay Hajiyeva

Socio-demographic characteristics of convicted women

The analysis of the legal status of women sentenced to imprisonment will not be complete if we do not focus on socio-demographic features. Obviously, this has not only theoretical, but also practical significance. The information obtained about a person allows you to choose the most appropriate methods and means of influencing him to prevent the commission of crimes in the future. The study of the criminal's identity is an important and necessary prerequisite for the scientifically based prevention of criminal behavior. Personality is the embodiment of personal unique features and properties that reflect a person's life path, his being conditioned by the specific content of family, household, industrial and other relationships and relationships- the social microenvironment in which he lives, functions and is formed." The goals of punishment can be achieved only if there is reliable information about women serving sentences in prison.

Гюнай Гаджиева

Социально-демографические особенности женщин-заклученных

Анализ правового статуса женщин, осужденных к лишению свободы, не будет полным, если мы не остановимся на социально-демографических особенностях. Очевидно, что это имеет не только теоретическое, но и практическое значение. Полученные сведения о человеке позволяют выбрать наиболее подходящие методы и средства воздействия на него для предотвращения совершения преступлений в будущем. Изучение личности преступника является важной и необходимой предпосылкой научно обоснованной профилактики преступного поведения. Личность - это воплощение личностных уникальных признаков и свойств, отражающих жизненный путь человека, его бытие, обусловленное конкретным содержанием семейно-бытовых, производственных и других отношений и отношений-социальной микросреды, в которой он живет, функционирует и формируется". Цели наказания могут быть достигнуты только при наличии достоверной информации о женщинах, отбывающих наказание в местах лишения свободы.

UOT 349.3
UOT 364.3-3

Ata VƏLİYEV

Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının
“Mülki hüquq” kafedrasının baş müəllimi, Bakı
Dövlət Universitetinin “Əmək və ekologiya hüqu-
qu” kafedrasının doktorantı, polis baş leytenantı
e-mail: valiyevala@gmail.com
+994(50)800-22-44

MƏİŞƏT ZORAKILIĞI VƏ SOSIAL XİDMƏT

Açar sözlər: sosial xidmət, məişət zorakılığı, yardım, zərərçəkmiş şəxs

Keywords : social service, domestic violence, help, victim

Ключевые слова: социальная служба, насилие в семье, помощь, жертва

Fundamental insan hüquqları və azadlıqlarının əsas prioritet kimi qəbul edildiyi müasir cəmiyyətimizdə məişət zorakılığının qarşısının alınması və məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərə yardım göstərilməsi bir sıra dövlət orqanlarının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının pozulmasının ən geniş yayılmış formalarından biri də məişət zorakılığının törədilməsidir. Məişət zorakılığının qarşısı alınmaq, bu istiqamətdə görülən işlərin səmərəliliyini artırmaq, zorakılıqdan zərər çəkmiş şəxslərə təxirəsalınmaz və hərtərəfli yardım göstərilməsi və bu məqsədlə beynəlxalq standartlara cavab verən yardım mərkəzlərinin yaradılması digər dünya dövlətləri kimi dövlətimiz də qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri hesab edilir. Bunun nəticəsidir ki, bu sahədə hüquqi tənzimləməni həyata keçirmək və bu cür hüquqpozmalara qarşısının alınması məqsədilə ölkəmizdə “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” 22 iyun 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Statistik göstəricilərə əsasən, 2020-ci ildə ölkəmizdə 1300 nəfər məişət zorakılığından zərər

çəkmişdir ki, onlardan 987 nəfəri qadınlar, 313 nəfəri isə kişilər olmuşdur. Bu da həmin sahədə hüquqpozmaların kifayət qədər çox olduğunu sübut etməklə bu sahədə müvafiq səlahiyyət verilmiş dövlət orqanlarının öz üzərlərinə düşən vəzifələrin lazımi qaydada icrasını zəruri edir (8).

Məişət zorakılığının leqal anlayış “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Qanunda öz əksini tapmışdır. Qanunun 1.0.1-ci maddəsində göstərilir ki, məişət zorakılığı dedikdə - yaxın qohumluq münasibətlərindən, birgə və ya əvvəllər birgə yaşamaqlarından sui-istifadə etməklə, bu Qanunun şamil edildiyi şəxslərin birinin digərinə qəsdən fiziki və ya mənəvi zərər vurmaya başa düşülür. Qanunun şamil edildiyi şəxslərin dairəsi isə 4-cü maddədə təsbit edilmişdir (1). Həmin maddəyə əsasən:

- yaxın qohum olan ailə üzvləri (ər, arvad, valideynlər, uşaqlar, nənələr, babalar, nəvələr, doğma və ögey qardaşlar və bacılar, övladlığa götürmüş və övladlığa götürülmüş şəxslər), habelə birgə yaşadığı hallarda digər qohumlar;
- nikah pozulduqdan sonra birgə və ya ayrılıqda yaşayan keçmiş ər-arvad;
- qəyyum və ya himayəçi təyin olunmuş fiziki şəxslər, habelə üzərində qəyyumluq və ya himayəçilik təyin edilmiş şəxslər;
- qanuni nikahda olmadan birgə yaşayan kişi və qadın, habelə onlarla birgə yaşayan yaxın qohumlar qanunun şamil edildiyi şəxslər hesab edirlər.

Hər iki maddənin qarşılıqlı hüquqi təhlili əsasında belə qənaətə gələ bilərik ki, məişət zorakılı-

ğını törədən şəxs öz hərəkətləri ilə bir yerdə yaşadığı ailə üzvünə, yaxın qohumuna, qanuni nikahda olmadığı və ya əvvəllər birgə yaşadığı şəxsə (şəxslərə) və s. qarşı qəsdən hüquqazidd zorakılıq əməlləri törədir. Nəticədə hüquqazidd təsirlərə məruz qalmış həmin şəxs məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxsə statusu alır.

Məişət zorakılığının törədilməsi üsulları (formasını) da qanunda təsbit edilmişdir. Qanuna əsasən, məişət zorakılığı fiziki, psixi, iqtisadi və ya cinsi zorakılıq formasında törədilə bilər ki, bunun da nəticəsində zərərçəkmiş şəxsə fiziki və ya mənəvi zərər vurulur. Fiziki zorakılıq dedikdə, zərərçəkmiş şəxsə qəsdən fiziki təzyiq göstərilməsi, yəni zor tətbiq etməklə təhlükəsizliyinin pozulması, döyülməsi, sağlamlığına zərər vurulması, işgəncə verilməsi, azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması kimi hərəkətlər başa düşülür. Bundan fərqli olaraq, psixi zorakılıq qəsdən psixi təzyiq göstərməsində və ya dözülməz psixi şərait yaradılmasına yönəlmiş hərəkətlərdə, cinsi zorakılıq isə zərərçəkmişin iradəsi əleyhinə onun seksual xarakterli hərəkətlərə məcbur edilməsində ifadə olunur. Gündəlik həyatımızda məişət zorakılığının zərərçəkmiş şəxsə qarşı əsasən aşağıdakı hüquqazidd hərəkətlərlə müşayiət olunmasına şahidi oluruq:

- dostlarının və ailə üzvlərinin yanında zərərçəkmiş utandırılması və ya şəxsə lağ etmək;
- zərərçəkmişə müəyyən bir məsələ ilə bağlı qərar qəbul edə bilməyəcəyini ona hiss etdirmək;
- zərərçəkmişə təhqir etmək və ya onu incidəcək sözlər demək üçün ilə spirtli içkidən və ya narkotik vasitədə istifadə etmək;
- zərərçəkmişə qarşı kobud davranmaq - tutmaq, itələmək, çimdikləmək, itələmək və ya vurmaq;
- zərərçəkmişə hansısa bir situasiyadan çıxış yolu olmadığını hiss etdirmək və onu çarəsiz vəziyyətdə qoymaq;
- zərərçəkmişin dostları və ya ailəsi ilə birlikdə vaxt keçirməsinə mane olmaq;
- zərərçəkmişin razılığını əldə etmək üçün hədə-qorxu vasitələrindən istifadə etmək və s.

Məişət zorakılığının qarşısının alınması, eləcə də məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərə yardım göstərilməsi sahəsində bir sıra qanunlar qəbul edilmiş və normativ tənzimləmə həyata ke-

çirilmişdir. Bu normativ hüquqi aktlar içərisində əsas yeri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası tutur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin I hissəsində hər kəsin sosial təminat hüququ təsbit edilmişdir. Həmin maddənin III hissəsinə əsasən hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir. 38-ci maddədə nəzərdə tutulmuş digər şəxslər dedikdə, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslər başa düşülür (2).

Məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərə yardım göstərilməsi və onların reabilitasiyasının həyata keçirilməsi sahəsində tədbirlər "Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında" Qanunda, həmçinin "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2011-ci il tarixli Qanununda təsbit edilmişdir. Belə ki, "Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında" Qanunun 1.0.7-ci maddəsinə əsasən, məişət zorakılığının qarşısının alınması - məişət zorakılığının təhlükəsinin aradan qaldırılması məqsədi ilə həyata keçirilən hüquqi, sosial və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsindən ibarətdir (1).

Qanunun 13.1.2-ci maddəsinə nəzər yetirsək görərik ki, sosial xarakterli tədbirlər dedikdə - zərər çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsi üzrə, o cümlədən müvəqqəti sığınacaqda təmin edilməsi, onlara dövlət hesabına hüquqi və tibbi yardımın göstərilməsi, habelə digər sosial yönümlü tədbirlərin həyata keçirilməsini özündə ehtiva edən tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur. Həmin sosial xarakterli tədbirlərin dairəsinə aşağıdakılar aid edilir:

- zərər çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsinin təşkili, onlara müvafiq sənədlərin və ya qanunvericiliklə müəyyən edilmiş sosial müavinətlərin alınmasında kömək göstərilməsi;
- zərər çəkmiş şəxslərə təhsilin davam etdirilməsində kömək göstərilməsi;
- zərər çəkmiş şəxslərin işlə təmin edilməsində, yeni peşələrə yiyələnməsində kömək göstərilməsi;
- zərər çəkmiş şəxslərə dövlət vəsaiti hesabına tibbi yardımın göstərilməsi;

- zərər çəkmiş şəxslər üçün psixoloji reabilitasiya və psixoloji korreksiya kurslarının təşkili;

- zərər çəkmiş şəxslər üçün yardım mərkəzlərinin yaradılması;

- zərər çəkmiş uşaqların sosial qayğı ilə təmin edilməsi üçün tədbirlərin görülməsi;

- zərər çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsi istiqamətində digər tədbirlərin həyata keçirilməsi (2).

Zərərçəkmiş şəxslərlə həyata keçirilən sosial xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi qaydasını tənzimləyən əsas normativ hüquqi aktlardan biri də yuxarıda da adı qeyd edilmiş "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Qanunun 1.0.1-ci maddəsində göstərilir ki, sosial xidmət dedikdə - çətin həyat şəraitində yaşayan şəxsin (ailənin) sosial problemlərinin aradan qaldırılması və ictimai həyatda digər insanlarla bərabər iştirak imkanlarının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər başa düşülür (4).

Anlayışdan da göründüyü kimi sosial xidmət hamıya yox, məhz çətin həyat şəraitində olan şəxslərə göstərilən və əsasən natura formasında təqdim edilən sosial təminat tədbiridir. "Sosial xidmət haqqında" Qanuna əsasən, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslər də çətin həyat şəraitində olan şəxslərin dairəsinə aid olmaqla sosial xidmət göstərilən subyektlərə aid edilirlər.

"Məişət zorakılığı barədə şikayətdə cinayət tərkibinin əlamətləri olmadıqda, şikayətlərə baxılma Qaydası"nın təsdiq olunması barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci il 24 fevral tarixli 46 nömrəli Qərarında göstərilir ki, məişət zorakılığı ilə bağlı araşdırma zərər çəkmiş şəxsin özünün və ya onun ailə üzvlərinin şikayəti, həmçinin fiziki və ya hüquqi şəxslərdən, dövlət və yerli özünüidarə orqanlarından, o cümlədən təhsil və ya tibb müəssisələrindən, qeyri-hökumət təşkilatlarından, kütləvi informasiya vasitələrindən daxil olmuş müraciətlər əsasında aparılır. Araşdırma aparmaq səlahiyyəti isə zərər çəkmiş şəxsin yaşadığı (olduğu) yerin yerli icra hakimiyyəti orqana verilmişdir (7).

Araşdırma nəticəsindən asılı olaraq, yerli icra hakimiyyəti orqanı məişət zorakılığı ilə bağlı hərəkətlər törətmiş şəxsin barəsində aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edir:

- məişət zorakılığı ilə bağlı hərəkətlər törətmiş şəxsə cinayət və inzibati məsuliyyət izah edilməklə, məişət zorakılığının təkrarlanmaması barədə xəbərdarlıq edilməsi və zərər çəkmiş şəxsə qısamüddətli mühafizə orderinin verilməsi;

- məişət zorakılığı ilə bağlı hərəkətlər törətmiş şəxsin valideynlik hüququndan məhrum edilməsi və ya valideynlik hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı məhkəməyə müraciət edilməsi;

- əməllərində cinayət tərkibi və ya inzibati xəta olan şəxsin cinayət və ya inzibati məsuliyyətə cəlb edilməsi barədə səlahiyyətli dövlət orqanlarına müraciət edilməsi;

- zərər çəkmiş şəxsə uzunmüddətli mühafizə orderinin verilməsi ilə əlaqədar məhkəməyə müraciət edilməsi;

- zərər çəkmiş şəxsin yardım mərkəzində sığınacaq təmin edilməsi.

Beləliklə, müvafiq araşdırmadan yerli icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən zərər çəkmiş şəxsin yardım mərkəzində sığınacaq təmin edilməsi barədə qəbul edilə bilər.

Lakin, bundan fərqli olaraq, "Sosial xidmət haqqında" Qanunun 10.1-ci maddəsində göstərilir ki, çətin həyat şəraitində olan şəxs sosial xidmət göstərilməsi üçün yaşayış yeri üzrə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin müvafiq yerli şöbəsinə ərizə və digər təsdiqedicilərlə müraciət edir. Sosial xidmətin göstərilməsi çətin həyat şəraitində yaşayan şəxsin (ailənin) sosial xidmətlərə olan tələbatının sosial işçi tərəfindən qiymətləndirilməsi və müəyyən edilməsi əsasında həyata keçirilir. Qiymətləndirmə əsasında Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin müvafiq yerli şöbəsi tərəfindən ya şəxsin sosial xidmətə götürülməsi, ya da sosial xidmətə götürülməsindən imtina edilməsi barədə qərar qəbul edilir.

Göründüyü kimi, "Sosial xidmət haqqında" Qanunda məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxsin sosial xidmətə götürülməsi və sosial xidmət müəssisəsinə, yəni yardım mərkəzlərinə yerləşdirilməsi barədə qərar qəbul etmək səlahiyyəti Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin müvafiq yerli şöbəsinə verilsə də "Məişət zorakılığı barədə şikayətdə cinayət tərkibinin əlamətləri olmadıqda, şikayətlərə baxılma Qaydası"nın

təsdiq olunması barədə Nazirlər Kabinetinin Qərarında bu səlahiyyət yerli icra hakimiyyəti orqanına verilmişdir.

Hesab edirik ki, normativ hüquqi aktların iyerarxiyasına əsasən, qanunun hüquqi qüvvəsi Nazirlər Kabinetinin Qərarından yüksək hüquqi qüvvəyə malik olduğundan, “Sosial xidmət haqqında” Qanunun tələbləri əsas götürülməlidir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 5 noyabr tarixli 320 nömrəli Qərarı ilə təsdiq olunmuş “Çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) dövlət sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi Qaydası”na əsasən, məişət zorakılığından zərər çəkən şəxslər, habelə həmin şəxsin razılığı ilə qohumları, qanuni nümayəndəsi (qəyyumu, himayəçisi), bələdiyyələr, qeyri-hökumət təşkilatları və ya digər şəxslər bu barədə yerli icra hakimiyyəti orqanlarına və ya şəhər, rayon polis orqanlarına müraciət etməlidirlər. Məişət zorakılığından zərər çəkənlərə yardım mərkəzinin (bundan sonra - yardım mərkəzi) sosial işçisi (psixoloqu) yerli icra hakimiyyəti orqanına və ya polis orqanına dəvət edilir, şəxslə söhbət nəticəsində onun məişət zorakılığına məruz qalması faktı təsdiqlənərək müvafiq akt tərtib edilir və şəxs yardım mərkəzinə müşayiət edilir. Məişət zorakılığından zərər çəkən şəxslər yardım mərkəzlərinə birbaşa müraciət etdikdə yerli icra hakimiyyəti orqanının və ya şəhər, rayon polis orqanının əməkdaşı yardım mərkəzinə dəvət edilir (3).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin

2012-ci il 25 aprel tarixli 89 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərə yardım mərkəzlərinin fəaliyyəti Qaydası”-da göstərilir ki, yardım mərkəzləri hüquqi şəxs statusuna malik olmaqla məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərə hüquqi, tibbi, psixoloji, sosial və digər yardımın göstərilməsi məqsədi ilə yaradılan dövlət və qeyri-dövlət qurumlarıdır. Bu mərkəzlərdə zərər çəkmiş şəxslərə zəruri yardım göstərilir, həmin şəxslər müvəqqəti sığınacaqla, geyim və qida məhsulları ilə təmin edirlər.

Dövlət yardım mərkəzləri Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən təşkil olunur və bu mərkəzlər tərəfindən zərərçəkmiş şəxslərə göstərilən xidmətlər tam ödənişsiz olmaqla həyata keçirilir. Hesab edirik ki, gələcək illərdə qeyri-dövlət yardım mərkəzlərinin yaradılması, habelə bu sahədə digər fiziki və hüquqi şəxslərin, həmçinin ictimai əhəmiyyətli fəaliyyətlə məşğul olan təşkilatlarının məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərin sosial xarakterli tədbirlərlə təmin olunması işində daha aktiv iştirakı, bu subyektlər tərəfindən ölkənin müxtəlif bölgələrində yardım mərkəzlərinin yaradılması məişət zorakılığına qarşı mübarizənin səmərəliliyinin artmasına, eləcə də dövlətin üzərinə qoyulmuş öhdəliklərin tədricən vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən realizinə imkan yaratmış olar.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” 22.06.2010-cu il tarixli Qanunu - <http://www.e-qanun.az/framework/20131>
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – <http://www.e-qanun.az/framework/897>
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) dövlət sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi Qaydası”nın təsdiq olunması barədə 05.11.2013-cü il 320 nömrəli Qərarı
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2011-ci il 30 dekabr tarixli 275-IVQ nömrəli Qanununun tətbiqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 29 noyabr 2012-ci il tarixli Fərmanı
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərə yardım mərkəzlərinin fəaliyyəti Qaydası”nın təsdiq olunması haqqında 25.04.2012-ci il tarixli 89 nömrəli Qərarı
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 27 noyabr tarixli 2307 nömrəli Sərəncamı ilə

təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında məişət zorakılığı ilə mübarizəyə dair 2020–2023-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”

7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Məişət zorakılığı barədə şikayətdə cinayət tərkibinin əlamətləri olmadıqda, şikayətlərə baxılma Qaydası”nın təsdiq olunması barədə 24.02.2012-ci il tarixli 46 nömrəli Qərarı
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatı – https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/WM_2021.zip
9. Azərbaycan Respublikasının “Sosial xidmət haqqında” 30.12.2011-ci il tarixli Qanunu – <http://www.e-qanun.az/framework/23195>

Ata Valiyev

Domestic violence and social service

In our modern times, cases of domestic violence are observed intensively, either in family relationships or between people in other close relatives. Of course, since such situations pose a threat to the reliable protection of human and civil rights and freedoms in the civil society, targeted activities are carried out in the field of prevention of domestic violence and assistance to victims by relevant state structures. The research work is devoted to the implementation of social actions in this field, relevant legislative acts within the topic are analyzed in a related manner. Also, relevant proposals have been put forward in the direction of elimination of conflicting norms in the legislation.

Ата Велиев

Насилие в семье и социальная работа

В наше современное время интенсивно наблюдаются случаи домашнего насилия, как в семейных отношениях, так и между людьми в других близких родственниках. Безусловно, поскольку подобные ситуации создают угрозу надежной защите прав и свобод человека и гражданина в гражданском обществе, проводятся целенаправленные мероприятия в сфере профилактики домашнего насилия и оказания помощи пострадавшим соответствующими государственными органами. Исследовательская работа посвящена реализации социальных действий в данной сфере, попутно анализируются соответствующие законодательные акты в рамках темы. Также выдвинуты соответствующие предложения в сторону устранения противоречащих норм в законодательстве.

UOT 34:349.2

Kamran AĞAMOĞLANOV

Bakı Dövlət Universitetinin Əmək

və ekologiya hüququ kafedrasının

qiyabi doktorantı

e-mail: kmrnkmrn300@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MƏCBURİ SOSIAL SİĞORTANIN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: hüquq, sosial, dövlət, sığorta, məcburi, inkişaf, mərhələ.

Ключевые слова: право, социальное, государство, страхование, обязательное, развитие, этап.

Keywords: law, social, state, insurance, compulsory, development, stage.

Tarixən müsəlman dünyasının tərkib hissəsi olan Azərbaycanda dövlət və sosial həyatın digər sahələrində olduğu kimi sosial müdafiə ilə bağlı məsələlər də əsasən şəriət qanunları ilə nizamlanmış və bu qanunlar müsəlmanın xüms, zəkat, fitrə kimi ictimai əhəmiyyətli yardım öhdəliyini müəyyənləşdirmişdi.

Digər tərəfdən qeyd olunmalıdır ki, hazırda qərbi Avropa ölkələrində sosial sığortanın formalaşmasının əsaslandığı Bismark, Beveridge və ya Skandinav sosial təminat sistemi modellərindən fərqli olaraq, Müstəqil Dövlətlər Birliyi (“MDB”) təşkilatı ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda sosial sığortanın inkişafında tarixi baxımdan çar rusiyası və daha sonra sovetlər Rusiyası dönmində mövcud olan sosial sığorta sisteminin (“sovet modeli”nin) təsirinin mühüm olduğu qeyd olunmalıdır. Sovetlər dövrü sosial təminat qanunvericiliyi üçün xas olan müsbət, eləcə də problemlə məqamlar (müəyyən hallarda qüsurlu hallar deyə biləcəyimiz məsələlər) SSRİ-yə daxil olan respublikanın sosial sığorta qanunvericiliklərinə öz təsirini göstərmişdir. Odur ki, Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla MDB təşkilatının bərabər hüquqlu üzvləri olan ölkələrin sosial sığorta

sisteminin tarixi inkişafı eyni və oxşar xüsusiyyət və cəhətləri özündə birləşdirməkdədir.

Məqalə çərçivəsində Azərbaycanda tarixən sosial sığortanın inkişafının tarixi mərhələləri və müvafiq dövrlər üzrə hüquqi tənzi mi məsələləri araşdıracaqdır. Lakin, Azərbaycanda dövlət icbari sosial sığorta sisteminin inkişafı ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasına keçməzdən öncə “sosial sığorta” anlayışı və yaranması zərurəti ilə bağlı məsələlərə qısa olaraq toxunmaq istərdik.

İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, sosial təminat sistemi, o cümlədən sosial sığorta sisteminin inkişafı tarixi və zərurətləri ilə bağlı aparılan elmi araşdırmalarda bir qayda olaraq gəlinən ümumi nəticə ondan ibarətdir ki, qeyd olunan hüquq sahəsi və onun institutlarının formalaşması əsasında insanın obyektiv səbəblərdən dolayı müstəqil olaraq özünü həyatı vasitə və vəsaitlərlə təmin edə bilmək imkanından məhrum olması ilə əlaqədar yardıma ehtiyacının yaranması zərurəti ilə əlaqədar olmuşdur. Bu baxımdan, genetik olaraq sosial sığortanın formalaşmasının əsasında müxtəlif dövrlərdə bu və ya digər formada həyata keçirilən və hazırda “sosial risklər (hadisələr)” qəbul edilən həyatı hallardan müdafiə olunmaq üçün apardığı xeyriyyəçilik fəaliyyətləri dayanmaqdadır. Lakin, tarixən belə xeyriyyəçilik fəaliyyətlərinin müəyyən hallarda systemsiz xarakterli olması, idarəçiliyi və əhatəli olması baxımından çatışmazlıqları tədricən “sosial sığorta” və ya “dövlət təminatlı sosial sığorta”nın yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Sosial sığortanın əsaslarının araşdırılmasında

mühüm rolu olan rus müəlliflərdən V.A.Haqenin fikrincə sosial təminat hüququ sahəsinin, o cümlədən sosial sığortanın da mahiyyət etibarilə əsasında duran çətin həyatı hallarda yardım göstərilməsi zərurəti özlüyündə iki formada – fərdi, ictimai və ya qanuni əsaslarla həyata keçirilən xeyriyyəçilik olaraq təsnifləşdirilə bilər. İlkindən fərqli olaraq ictimai (qanuni) xeyriyyəçilik müəllif tərəfindən fakültativ və məcburi olaraq fərqləndirilirdi. Belə ki, fakültativ forma əsasən vətəndaşların xeyriyyəçilik məqsədilə verdiyi vəsaitlərin dövlət tərəfindən yardıma ehtiyacı olanlar arasında bölünməsi ilə xarakterizə olunursa, icbari forma dövlət sosial sığortasının mahiyyətinə uyğun olmaqla toplanılan sığorta vəsaitləri hesabına qanunla müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən ehtiyacı olan şəxslərə təminat verilməsini nəzərdə tutur [4, s. 20-21].

Cəmiyyətin əksər təbəqəsini əhatə edən sosial təminat hüququ institutu olması səbəbi ilə sosial sığortanın tarixi inkişafı və formalaşması məsələləri hüquqşünaslarla yanaşı, iqtisadçı və sosioloqların da araşdırma predmeti olmuşdur. Əgər hüquq, iqtisadi ədəbiyyatlarda sosial təminatın inkişafının insan cəmiyyətinin yaranması ilə eyni zamanda baş verməsi fikri irəli sürülürsə [1, s. 16, 2, s.35], onun mühüm institutu kimi sosial (icbari) sığortanın isə əsasən kapitalizmin (bazar iqtisadiyyatının) inkişafı ilə əlaqədar yaranan sosial risklərlə bağlı formalaşdığına dair mövqelər mövcuddur [3, s. 5].

Aparılan araşdırmalar “sosial sığorta”nın mühüm elementləri kimi çıxış edən sığorta risklərinin (hadisələri) dairəsinin müəyyənləşdirilməsi, sığortanın formalaşması üzrə maliyyə mənbələri, sosial sığortanın könüllü yaxud icbari olması məsələsi, onun hüquqi-normativ bazasının yaradılması və s. önəm kəsb etdiyini göstərməkdədir [4, s. 31].

M.N.Əliyevə görə insanların sosial xarakterli risklərdən (hadisələrdən) maddi baxımdan müdafiəsinə olan obyektiv zərurət ictimai münasibətlərin xüsusi növü kimi sosial təminat münasibətlərinin mövcudluğu üçün ilkin şərt rolunu oynayır. Həmçinin, müəllifin fikrincə dövlət sosial sığortası işçilərin məcburi sosial təminatı sistemi kimi çıxış edir və bu mənada sosial sığortanın mahiyyəti obyektiv hallara görə işçinin gəlirinin azal-

ması və ya itirilməsinə səbəb olan sosial sığorta hadisəsinin (riskinin) icbari qaydada sosial sığorta fonduna sığorta ödəmələri edən işçi və işəgötürən arasında bölüşdürülməsində ifadə olunur [6, s.19]. Müəllifin fikri ilə razılaşaraq, həmçinin hesab edirik ki, sosial təminat münasibətlərinin növlərindən biri kimi sosial sığorta ilə bağlı münasibətlərin də yaranmasını zəruri edən əsas faktor məhz insanların həyatında sosial sığorta risklərinin baş verməsi çıxış edir.

Sosial risklərin mühüm şərt olduğunu qəbul etməklə yanaşı icbari sosial sığortadan danışarkən onun inkişafının demək olar ki, bütün mərhələlərində bu və ya digər şəkildə rol almış “dövlət faktoru” və onun müxtəlif sosial sığortanın sistemlərinin (modellərinin) tətbiqindəki siyasi, iqtisadi və hüquqi rolu da qeyd edilməlidir.

E.E. Maçulskaya sosial sığortanın həyata keçirilməsində hər bir halda təminatçı kimi çıxış etməli olduğunu hesab etdiyi dövlətin, sosial sığorta münasibətlərində iştirakının zəruriliyini aşağıda qeyd olunan xüsusiyyətlərdə görürdü. Birincisi, dövlətin təminatçısı olduğu məcburi sosial sığorta sistemi fərdi sığortalara münasibətdə daha etibarlıdır. İkincisi, icbari sosial sığorta dövlətin gəlir əldə etmək kimi bir məqsədinin ola bilməməsi səbəbindən daha az maliyyə hesabına başa gəlir. Üçüncüsü, bu sığorta forması fərdi sığortadan fərqli olaraq kapital qoyuluşu tələb etməyən və müəyyən hallarda fərdi sığortanın sığortalanmasında maraqlı olmayacağı təhlükəli sığorta risklərini əhatə etməsi ilə səciyyələnir. Dördüncüsü, yaşayış üçün zəruri vəsaitlər təqdim etməklə yanaşı, dövlət təminatlı sosial sığorta eyni zamanda qeyri-dövlət təşkilatlarının təmin etmədiyi digər profilaktik məqsədlərə də xidmət edir [3, s. 25].

Digər müəllif, V.Q.Yaroçkiy dövlətin icbari sosial sığortanın tərəfləri olan işçi və işəgötürən arasındakı münasibətlərə təsirini üç mühüm məsələnin həllində görürdü və bunlara, müvafiq olaraq, dövlətin həmin münasibətlərə müdaxilə imkanını, belə müdaxilənin faktiki mümkünlüyü və həyata keçirilməsi və dövlətin belə müdaxiləyə hüququnun olmasını aid edirdi. Müəllifə görə bəhs olunan “müdaxilə”, mahiyyət etibarilə dövlət hakimiyyətinin bu cür müdaxilə vəzifəsini öz üzərinə götürməsi, eləcə də maraqlı subyektlərin

özlərində ədalət hissini inkişaf etməsi zərurəti ilə bağlı olmalıdır. Müəllifin fikrincə, sosial sığorta icbari xarakter daşmalı və əmək münasibətlərində işçi “sığortaolunan” statusunda, dövlət isə gəlir əldə etməkdə maraqlı olmayan və sığorta ödənişlərinin ödənilməsinə cavabdehlik daşıyan müvafiq orqanın timsalında “sığortaçı” qismində çıxış etməli idi. “Sığorta edən” qismində isə, öz növbəsində, cəmiyyətdən fərqli olaraq işçilərin əməyindən daha çox xeyir əldə edən sahibkarların çıxış etməsinin daha ədalətli olduğunu hesab edirdi [4, s.38].

Qərb ölkələri üzrə sosial sığorta sistemlərini araşdıran müəlliflər D.M.Katler və R.Conson, öz növbələrində, sosial sığortanın yaranmasına dair çoxsaylı iqtisadi və siyasi nəzəriyyələrin olmasını qeyd edirlər. Müəlliflərə görə belə nəzəriyyələrə misal olaraq, kapitalizmin inkişafı ilə iqtisadi həyatın qeyri-stabil olması və nəticə etibarilə sosial sığorta formasına ehtiyac duyulan sosial təminat (təhlükəsizlik) həlqəsinin yaranmasına əsaslanan nəzəriyyə, yaxud siyasi legitimliyin qazanılması məqsədilə seçilməmiş hökumətlərin sosial təminat yönümlü fəaliyyətlərində əhaliyə müəyyən rolun verilməsinə əsaslanan nəzəriyyə və s. göstərilə bilər [8, s.88].

Yuxarıda istinad olunan müəlliflər tərəfindən sosial sığorta və onun icbari xarakteri ilə bağlı yanaşmalar Azərbaycan da daxil olmaqla hazırda qüvvədə olan əksər dövlət icbari sosial sığorta sistemlərində bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Odur ki, məqalə çərçivəsində Azərbaycanda sosial sığortanın inkişafı və dövlətin pozitiv anlamda bu prosesə etdiyi “hüquqi müdaxilə”nin araşdırılması icbari sosial sığorta sisteminin (modelinin) və onun özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətliyədir.

Araşdırma məqsədləri baxımından hesab edirik ki, Azərbaycanda sosial sığortanın yaranması və tarixi inkişafını aşağıda qeyd olunan dörd ümumi mərhələdə nəzərdən keçirmək mümkündür. Bu mərhələlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilə bilər: **1) Azərbaycanın müsəlman dünyasının tərkib hissəsi kimi orta əsrlər, eləcə də xanlıqlar və çar Rusiyası dövrü (1918-ci ilədək); 2) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918-1920); 3) Azərbaycan SSR dövrü (1920-1991);**

4) Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpa edildiyi 1991-ci ildən sonrakı dövr.

Məqalənin girişində də qeyd olunduğu üzrə tarixən müsəlman şərqində İslam dinin təsiri ilə ictimai münasibətlər əsas etibarilə şəriət qanunları əsasında tənzimlənmişdir. Odur ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan dövlətlərdə hüquqi sistem məhz şəriət prinsipləri və dini normalar əsasında qurulmuşdu. Belə ki, İslam dini xeyriyyəçiliyin mütəşəkkil təşkilini təbliğ edən ilk din olmaq özəlliyinə sahib olmaqla özündə *xeyriyyə, zəkat və sədəqəni* əhatə etməkdədir. Əgər xeyriyyə hər hansı bir yaxşılıq edilməsinə yönələn əməl, o cümlədən şəxsin öz mülkiyyətindən müəyyən hissələrin könüllü sərf edilməsi ilə başqasına yardımını nəzərdə tutursa, sədəqə hərfi mənada düzgünlüyü ifadə etməklə müxtəlif hallarda (bəzən yol verilən pis bir əməlin bağışlanması niyyətilə) maddi dəstək göstərilməsini, zəkat isə daha geniş anlamda ehtiyacı olanların çətin vəziyyətdən çıxması və ya vəziyyətlərinin yüngülləşdirilməsi məqsədilə edilən yardımını ifadə etməkdədir [9, s.11].

İslam şərqində müasir hüquq elminin müxtəlif sahələrinə aid normalarla yanaşı, ümumilikdə orta əsrlər şərq dövlətlərində, o cümlədən Azərbaycanda sosial təminat münasibətlərinin mənbələri kimi qəbul edilə biləcək tənzimləyici normaların (qanunların, fərmanların) mövcudluğu barədə dəqiq fikir söyləmək çətinidir. Bununla belə, dövlətçilik tariximizdə ayrı-ayrı hökmdarlar və dövlət xadimləri tərəfindən yoxsullara və ehtiyacı olanlara maddi yardımların edilməsinə dair tarixi faktlar mövcuddur. Odur ki, nə xanlıqlar dövründə, nə də ki ondan öncəki dövlətçilik tariximizdə sosial təminata dair qanunvericilik olmamış, ayrı-ayrı şəxslərə edilən yardım və təminatlar isə əsasən xanların, sultanların və digər hökm sahiblərinin fərmanlarına əsaslanmaqla fərdi xarakter daşmışdır [7, s.35].

Müasir anlamda sığortanın, o cümlədən sosial sığortanın Azərbaycanda tətbiqi və formalaşması əsasən XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində neft sənayesinin və xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsi ilə əlaqədar sahibkarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur.

Kapitalist istehsalının genişlənməsi şəraitində

insan əməyinin əsas yaşayış vasitəsinə çevrilməsi və mövcud, eləcə də yeni yaranan sənaye sahələrində tətbiqinə başlanılması bədbəxt hadisə və peşə xəstəlikləri nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsi, işsizlik, ailə başçısının vəfatı halında ailənin saxlanılması kimi vacib həyatı hallarda işçilərin maddi təminatının həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. İlk dövrlərdə vəsaitlərinin işəgötürənlərin nəzarəti və mülahizəsi əsasında sərf edildiyi, işçi və işəgötürənlərin sığorta haqları hesabına formalaşan qarşılıqlı yardım kassaları, sonradan bu sahədə idarəetmə və işçilərin sosial risklərdən təminatını daha mütəşəkkil və əhatəli olaraq təmin edən qanunvericilik aktlarının qəbulu ilə müşayiət olunmuşdur.

Beləliklə, əvvəllər işçi və işəgötürənin “daxili işi” olaraq qəbul edilərək sosial risklərə qarşı maddi baxımdan hazır olmaq məqsədilə formalaşdırılan və dövlətin, onun hakim təbəqəsinin üzərindən işçi sinfinin sosial təminatı ilə bağlı böyük bir yükü götürməyə xidmət edən yardım kassalarının mövcudluğu, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən əməkçilərin əmək və sosial təminat hüquqlarının müdafiəsinə yönələn sosial hərəkatların artması ilə tədricən öz əhəmiyyətini itirir və ya əməkçilərin sosial hüquq və maraqlarının təmini çərçivəsində mahiyyətini dəyişirdi.

Kapitalizmin formalaşması fonunda çar rusiyasında 1918-ci ilədək qəbul edilən əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı qərar və dekretlər Cənubi Qafqazın digər müstəmləkə bölgələrində olduğu kimi Azərbaycana da müəyyən formada şamil olunmuşdur. Lakin, qəbul olunan aktların Azərbaycanda yaşayan əhaliyə tətbiqi dərhal baş vermişdir. Belə ki, çarizm dövründə hələ 1901-1903-cü illərdə əməkçilərin sosial müdafiəsi sahəsində ilkin qanunların qəbuluna baxmayaraq, Azərbaycanda ağır əmək şəraitində çalışan fəhlələrin sosial təminatı ilə bağlı çar hökumətinin və sahibkarların əməli fəaliyyəti yalnız 1903-1914-cü illər ərzində baş verən Bakı fəhlələrinin tətillərinin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır.

1903-cü il iyul və 1904-cü il dekabrda baş verən tətillərinin işçilərin əmək və sosial təminat hüquqlarının təminində xüsusi yeri olmuşdur. 1903-cü iyul ayında başlayan tətillər Bakının Qara və Ağ şəhərlərini, Bibiheybəti, Balaxa-

nı-Sabunçu neft sənaye rayonunu əhatə etməklə kütləvi xarakter ala bilmişdi. Azərbaycanlı və o cümlədən müxtəlif millətlərdən olan fəhlələrin iştirak etdiyi bu tətildə əvvəlki tətillərdən fərqli olaraq tətillər, mətbuat və yığıncaq azadlıqları kimi siyasi tələblər də irəli sürülmüşdü. İyulun 22-nə qədər davam edən tətillər irəli sürdüyü tələblərin cüzi hissəsinin yerinə yetirilməsi ilə nəticələnmişdir.

İrəli sürülən tələblərin təmini baxımından önəmli tətillər hərəkatları kimi 1904-cü il dekabr ayının əvvəllərində “Balaxanı və Bibiheybət fəhlələri təşkilatının” və 12 dekabr tarixində «Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti» fəhlələrinin tətillərini xüsusilə qeyd edilməlidir. Tətillər komitəsi tərəfindən neft sahibkarlarına təqdim olunması məqsədilə əsasən iqtisadi olmaqla, eyni zamanda əmək, sosial-məişət şəraiti ilə bağlı tələblərin daxil olduğu 34 maddədən ibarət tələbnamə hazırlanmış və tətillər hərəkatının mütəşəkkilliyi və qətiyyətini görən neft sahibkarları verilən tələblər əsasında danışıqlara getməyə məcbur olmuşdu. Aparılan danışıqlar 30 dekabr 1904-cü il tarixində uğurla başa çatmış və tərəflərin nümayəndələri arasında çarizm dövründəki ilk kollektiv müqavilə sayılan və tarixə «Mazut Konstitusiyası» adı ilə daxil olan müqavilə imzalanmışdır.

Əsas etibarilə fəhlələrin əmək şəraitinin mühüm şərtləri olaraq iş vaxtı, əmək haqqı, sosial-məişət, sanitariya-gigiyenik şəraitin, eləcə də əməyin təşkili ilə bağlı digər önəmli dəyişikliklərin edilməsinə dair hüquqi tənzimləmələri əhatə etmiş olsa da, qeyd olunan müqavilənin 14-cü bəndi özündə sosial sığorta riski ilə bağlı olan yalnız bir müddə – *işçinin xəstəliyi ilə əlaqədar əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi halında işçinin əmək haqqının yarısının yarım ay müddətində saxlanılmasını və işçinin müalicəsinin müəssisə hesabına aparılmasını nəzərdə tuturdu.*

Mazut Konstitusiyasının bağlanması ilə əldə edilən uğur 1906-cı ilin ortalarında yaradılan “Bakı neft sənayesi fəhlələrinin İttifaqı” ilə yeni bir dönəmə qədəm qoymuş oldu. Sonradan müxtəlif adlar altında fəaliyyətini davam etdirən itti-faq işçilərin sosial təminatı, tibbi müalicə və müayinəsinin təşkili və təmini məsələlərində mühüm rol oyanmışdır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakı da daxil olmaqla imperiyanın bir çox yerlərində baş tutan və icbari sığortanın tətbiqi ilə bağlı tələbləri əhatə edən fəhlə tətilləri işçilərin maraqları nəzərə alınmaqla müəyyən müsbət dəyişikliklərə gətirib çıxara bilmişdi.

Ümumilikdə, bəhs olunan dövrdə imperiya miqyasında mövcud olan sığorta imkanları fərdi və kollektiv olması ilə fərqlənirdi. Birincidən fərqli olaraq, ikinci halda sığorta cəmiyyətləri sahibkarlara birbaşa müqavilə bağlayır və istehsalatda baş verə biləcək bədbəxt hadisələrə görə işçilərə müəyyənləşdirilmiş sığorta ödənişlərini ödəməyi öhdələrinə götürürdülər. Bu isə öz növbəsində, işəgötürənləri işçilər qarşısında baş vermiş bədbəxt hadisələrə görə 15 may 1901-ci il tarixli «İşəgötürənlərin təqsiri ucbatından istehsalat zədəsi almış dağ-mədən sənayesi işçilərinin pensiyaları haqqında» qanunvericilik aktı və sonradan 2 iyun 1903-cü ildə qəbul olunan «Bədbəxt hadisələr nəticəsində zərərçəkmiş şəxslərə vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi» haqqında qanunu ilə müəyyən olunan mülki məsuliyyətdən və eləcə də zərərçəkən işçinin xəsarətlə bağlı məruz qaldığı maddi itkilərdən mühüm dərəcədə azad etmiş olurdu [10, s. 24]. 2 iyun 1903-cü il tarixli Qanun işçiləri baş vermiş bədbəxt hadisənin işəgötürənin təqsiri ucbatından baş verməsini sübuta yetirmək öhdəliyindən azad edirdi, lakin digər tərəfdən işəgötürənə hadisənin baş verməsinin işçinin istehsalat şərtləri və şəraiti bağlı olmayan qəddi və ya kobud ehtiyatsızlığı ilə bağlı olduğunu sübut etmək hüququ verirdi.

Eyni zamanda, sosial sığortanın əsasları hesab edilən aktlar arasında, həmçinin 1912-ci il tarixli Üçüncü Dövlət Duması tərəfindən təsdiq edilən «Xəstəlik hallarında işçilərin təminatı», «İşçilərin istehsalatda bədbəxt hadisələrdən sığortası» və «İşçilərin sığortası məsələləri üzrə Şuranın yaradılması haqqında» və «İşçilərin sığorta məsələlərində iştirakın təsdiqi ilə bağlı» qanunvericilik aktlarını qeyd etmək olar.

Qeyd olunan 1912-ci il tarixli qanunlar özündə sosial sığortanın həmin dövrdə digər ölkələrdə olan bir sıra ümumi prinsiplərini əks etdirməsi baxımından qəbul edildiyi dövr üçün mütərəqqi qanunvericilik aktları hesab edilirdi. Belə ki, bəhs

olunan qanunlar çar Rusiyasının mövcudluğu şəraitində siyasi rejimin liberallaşdırılması baxımından mühüm addım hesab olunmaqla, sosial sığorta vəsaitlərinin formalaşdırılmasında dövlət, sahibkar və işçilər arasında kompromisin əldə olunması ilə nəticələnən sosial tərəfdaşlıq prinsipinin təmin olunması hesab edilirdi [11, s.352]. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, qanunlar əhatəlilik və universallıq baxımından yetkin deyildi və yalnız iki növ – bədbəxt hadisələrdən və xəstəlikdən sığortanı nəzərdə tuturdu. Belə ki, özündə bütün mümkün sosial sığorta risklərini əks etdirməyən həmin aktlar sənayenin müəyyən sahələrinə və müəyyən ərazilər üzrə işçilərə şamil olunmurdu¹. Mövcud sığorta sistemi isə işəgötürənlər və işçilərin ödədiyi sığorta haqları hesabına fəaliyyət göstərir, bədbəxt hadisələrdən sığorta isə yalnız işəgötürənin vəsaiti hesabına təmin edilirdi.

Ümumiyyətlə, 1917-ci il oktyabr inqilabına qədər olan dövrdə sosial sığorta qanunvericiliyi sahəsində aparılan liberallaşdırma siyasəti, çar və sovet hakimiyyətinin qurulması arasındakı müddətdə fəaliyyət göstərən müvəqqəti hökumət tərəfindən 25 iyul 1917-ci il tarixli «xəstəlik halında sığorta təminatı» və 17 oktyabr 1919-cü il tarixli «analığın müdafiəsinə dair» qərarların qəbulu ilə davam etdirildi. Qeyd olunan qərarlarla sığortalanların, həmçinin mövcud qanunvericiliyin tətbiq olunduğu ərazi vahidlərinin (Sibir və Mərkəzi Asiya) dairəsi daha da genişləndirildi.

Sovet hakimiyyətinin sosial sığorta sahəsində bilavasitə əməli fəaliyyəti isə Xalq Əmək Komissarlığının bütöv sosial sığortanın tətbiqinə dair 30 oktyabr 1917-ci il tarixli bəyanatı ilə başlandı. Belə ki, bəyanat görə istisnasız olaraq bütün muzzdlu işçilərin sığorta ilə əhatə olunması, əmək

¹Qəbul olunan qanunlar işçilərin təxminən 1/6 hissəsini əhatə edirdi və dəmiryolu, dənizçilik, ticarət, tikinti və bir sıra digər sahələr üzrə işçilərin sığortalanmasını istisna edirdi. Həmçinin, sığorta sisteminin fəaliyyəti əsasən işçilərin ödədiyi və qazanclarının 3%-i həddində olan icbari sığorta haqları (işəgötürənlər işçilərin ödədiyi sığorta haqqının 2/3 hissəsi həcmində sığorta haqqı ödəyirdi) hesabına formalaşdırdı. Odur ki, sığorta xəcləri ilə bağlı yükün böyük hissəsi işçilərə aid edilmişdi. Qanunlar yalnız Rusiyanın Avropa hissəsi və Qafqaz bölgəsinə şamil olunurdu.

qabiliyyətinin itirilməsinin bütün növləri üzrə sığorta təminatı və bu zaman tam əmək haqqının ödənilməsi, sığortaolunanlardan sığorta haqlarının tutulmasının dayandırılması və sığorta üzrə bütün xərclərin sahibkarlara aid edilməsi kimi məsələləri nəzərdə tuturdu.

Qısa bir müddət sonra, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 11 dekabr 1917-ci il tarixli “İşsizlikdən sığorta haqqında” qərarı və 22 dekabr 1917-ci il tarixli “xəstəlik hallarında sığorta haqqında” dekreti qəbul edildi. Hər iki aktın 1-ci hissəsinə əsasən onların Rusiya respublikasının bütün ərazisində qüvvədə olması və milliyyətindən, dinindən və sair mənsubiyyətindən asılı olmayaraq əməyin bütün sahələri üzrə işləyən əməkçilərə² tətbiq edilməsi müəyyən olunurdu.

İşsizliklə bağlı qərar əsasən işsizliyin başlaması və onun davam etməsi əmək birjaları və peşə ittifaqları vasitəsilə yerli işsizlik kassaları tərəfindən müəyyən edilir və işsizliyin başlamasının dördüncü günündən etibarən sığorta ödənişi hesablanırdı. Qərarın 6-9-cu hissələrinə əsasən işsizlik ödənişlərinin maliyyə mənbəyi olaraq gəlirdən, əmlak və vərəsəlikdən hesablanmalı progressiv verginin tətbiqi göstərilirdi. Lakin, belə verginin tətbiq edildiyi 1922-ci ilədək olan müddət ərzində sığorta ödənişləri sahibkarların yerli işsizlik kassalarına ödəməli olduğu əmək haqqı fondundan faiz (3%-dən az olmayaraq və mövsümi işlərdə işləyənlərə münasibətdə isə əmək haqqının 5% nisbətində olmaqla) şəklində müəyyən olunan sığorta haqları hesabına vahid ümumrusiya işsizlik fonduna toplanılan vəsaitlər hesabına təmin edilirdi. Yerli işsizlik kassalarının idarəçiliyi üzvlərinin 3/4-ü yerli peşə ittifaqları şurası və 1/4-i yerli xəstəliklər üzrə kassasının nümayəndə-

²11 dekabr 1917-ci il tarixli Qərarın 2-ci hissəsinə əsasən, onun qüvvəsi müvafiq ərazi üzrə yerli və sahə peşə ittifaqları tərəfindən müəyyən edilən orta əmək haqqının müvafiq ərazidə çalışan işçilərin orta əməkhaqqının üç mislindən artıq daimi qazancı olan şəxslərə şamil edilmirdi. Öz növbəsində, 22 dekabr 1917-ci il tarixli dekretə görə isə müəssisələrdə yüksək vəzifələrdə çalışan şəxslər (idarəçilər, ustalar, mühəndis, hüquqşünas və s.), eyni zamanda müstəqil vəzifə sahiblərinə, müvafiq ərazidə çalışan işçilərin orta əməkhaqqının üç mislindən artıq daimi qazanclarının olması halında dekretin qüvvəsinin şamil olunmadığı müəyyən olunurdu.

lərindən ibarət olan komitə həyata keçirirdi.

Xəstəliklərdən sığorta haqqında ikinci qərara əsasən isə xəstəlik halında sığorta işçiyə tibbi yardım və xəstəliklə bağlı müavinət ödənişlərini nəzərdə tuturdu və müavinət yardımı xəstəliklə əlaqədar əmək qabiliyyətinin itirilməsi halında (buraxılan iş günlərinə görə əmək haqqının tam məbləğdə ödənilməsi formasında), sığortaolunan hamiləlik və doğumu halında (doğumdan əvvəl və sonra 8 həftə müddətində tam əmək haqqı məbləğində ödənilməklə) və ölməsi ilə əlaqədar dəfn xərclərinə görə edilirdi. Xəstəlik üzrə sığorta kassaların sığorta ödənişləri üzrə maliyyə mənbəyi kimi isə əsasən sahibkarların iştirakçıların əmək haqlarının 10% miqdarında ödədiyi sığorta haqları hesabına formalaşırdı.

Qeyd olunmalıdır ki, 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra bolşevik hökuməti Üçüncü Dövlət Dumasının qəbul etdiyi qanunların mahiyyət etibarilə əməkçilərin maraqlarına xidmət etmədiyini iddia edərək alternativ sosial sığorta proqramının yaradılmasını zəruri hesab edirdi. Belə olan təqdirdə isə sosial sığortanın bir təminat forması olaraq mövcudluğu ilə bağlı iki yanaşmadan biri qəbul edilməli idi. Belə ki, əgər daha sərt mövqe ümumilikdə sosial sığorta institutunun aradan qaldırılması və əvvəlki qəbul edilən qərar və dekretlərin ləğvi idisə, nisbətən daha məqbul seçim sosial sığortanın “tam dövlət nəzarəti” altında fəaliyyət göstərəcək təminat sistemə çevrilməsi idi, hansı ki, sonradan bu yanaşma əsas götürüldü.

Həmçinin, qeyd olunmalıdır ki, 1917-ci ilin ortalarından başlanılan liberal siyasət nəticəsində qəbul edilən qanunvericilik aktları sığorta risklərinin dairəsinin və təminatı şərtlərinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda Azərbaycanın da daxil olduğu ümumrusiya miqyasında qüvvədə olması və tətbiqinin müəyyən edilməsi ilə də səciyyəli idi.

Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra da Azərbaycanda sosial təminat (sığorta) ilə bağlı problemlərinin həlli məsələləri yeni yaranmış dövlətin daxili siyasətinin əsas prioritetlərdən biri olaraq müəyyən edilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Gəncədən Bakıya

köçdükdən sonra, 1 oktyabrın 1918-ci ildə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqındakı dekret və sərəncamlarını ləğv edilmiş və bütün neft sənayesi müəssisələri və onların hazır məhsulları keçmiş sahiblərinə qaytarılmışdı. Neft sənayesi müəssisələrinin milliləşdirilməsi ilkin mərhələdə dövlət siyasətinin əsas mərkəzi sayılan Bakıda fəhlələr arasında narazılığa səbəb olduğundan, fəhlələrin əmək və sosial təminatı ilə bağlı əhatəli tədbirlərin görülməsi zəruri idi.

Bu baxımdan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 7 dekabr 1919-cu ildə keçirilən ikinci qurultayında Müsavat Partiyasının Bəyannaməsinin "Əməliyyə və yaxın məqsədlər" adlanan ikinci hissəsinin geniş və ətraflı müzakirə olunan 5-ci bölməsi məhz fəhlələrin əmək şəraiti və sosial hüquqları ilə bağlı olmuşdur. Həmin bölməyə əsasən fəhlələrin aşağıdakı göstərilən məsələlər üzrə əmək şərtlərinin yaxşılaşdırılması və sosial müdafiəsi təmin edilməsinə önəm verildiyi görülməkdədir:

1. Fəhlələri ağır, məşəqqətli zəhmətdən qurtarmaq üçün, hər bir muzdur, qulluqçu, əmələ və fəhlənin iş günü 8 saatdan artıq olmamalı, onlara kişi və qadın olmasından asılı olmayaraq həftədə 24 saatlıq istirahət günü müəyyənləşdirilməlidir;

2. 16 yaşına qədər uşaqların işləməsi qadağan olunmalı, 16–18 yaşında uşaqlar gündə yalnız 6 saat işləməlidirlər;

3. Qadınların onların sağlamlığı üçün zərərli olan işlərdə çalışması qadağan edilməli, hamilə qadınlar doğuşdan 4 həftə qabaq və 6 həftə sonra, əmək haqları saxlanılmaqla, işdən azad olunmalıdırlar. Qadınların işlədiyini fabrik və zavodların yanında südəmər uşaqlar üçün körpələr evi yaradılmalı, uşaq əmizdirən ana hər 3 saatdan bir yarım saat işdən azad edilməlidir;

4. İş qabiliyyətini tamamilə və ya qismən itirmiş fəhlələr üçün sərmayədarlardan alınan vergi hesabına dövlət tərəfindən xüsusi sığorta fondu yaradılmalı və əmək haqqı nağd pulla ödənilməlidir;

5. Sahibkarlar tərəfindən fəhlələrin yaşayışı üçün ayrılmış evlərin və iş yerlərinin fəhlələrin sağlamlığına müvafiq olmasına iş verənlərin nüfuzundan asılı olmayan səhiyyə orqanlarının nəzarəti təmin edilməli, əmək qanunlarını pozan iş

sahibləri cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır;

6. Hər bir emalatxana, fabrik və zavodlarda yarısı iş sahibləri, yarısı isə fəhlələrdən ibarət xüsusi komissiyalar yaradılmalıdır. Emalatxanalarda, fabrik və zavodlarda fəhlə əməyindən istifadəyə nəzarət məqsədilə müfəttişlər təyin edilməlidir [5, s. 406].

"Müsavat" partiyasının Bəyannaməsində də müəyyən edildiyi üzrə hər bir muzdur, qulluqçu, əmələ və fəhlənin ağır və məşəqqətli zəhmətdən qurtarmaq üçün yuxarıda qeyd olunan məsələlərin təmini vacib hesab edilir və bu Cümhuriyyətin müvafiq sahə üzrə aparmaq niyyət və əzmində olduğu islahatın başlanğıc müddəaları, prinsipləri rolunu oynayırdı. Hesab edirik ki, işçilərin əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından sığortalanmasının təşkili və sığorta fondlarının yaradılması, habelə işçilərin tibbi sığortasının təmini üzrə irəli sürülən proqram müddəaları çar Rusiyasının 1912-ci il tarixli qanunları ilə tətbiq edilməyə başlanılan sosial sığorta qaydalarının daha da təkmilləşdirilməklə həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdi.

Lakin, təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bolşeviklərin təsiri ilə parlamentin sosial fraksiyaları bir çox hallarda fəhlə tətillərindən məhz Cümhuriyyət hakimiyyətinə qarşı sui-istifadə etməklə siyasi məqsədlər güdür, geniş təbliğatla fəhlələrin tətillə və nümayişlərini təşkil edirdilər. Bu isə yeni yaranmış bir dövlət olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətdə fəhlə məsələsinin həlli ilə bağlı ardıcıl islahatlar aparmasını əlavə olaraq çətinləşdirir və bu yolda süni maneələr yaradırdı³.

27 aprel 1920-ci il tarixində rus-bolşevik isti-

³1919-cu il mayın 6-da keçirilən Parlament iclasında gündəlikdə duran məsələlər təxirə salınaraq həmin gün Bakıda keçirilən ümumbakı fəhlə tətillə barədə məsələ müzakirə olunmuşdur. Tətillə əlaqədar ilk olaraq çıxış edən Məhəmməd Əmir Rəsulzadə öz çıxışında "Bu tətillə elan edən fəhlə konfransı adından sui-istifadə edən təşkilatdır. Onlar bu tətillənin məqsədinin iqtisadi tətillə olduğunu deyirlərsə də, fəqət onların məqsədlərinin nədən ibarət olduğu kimsədən ötrü gizli deyil" fikrini səsləndirmiş, hökumət adından çıxış edən baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli tətillərin iqtisadi deyil, hökumətə qarşı yönəldilmiş sifət siyasi addım olması və tətillənin təşkilatçıların "hər vasitə ilə Azərbaycanı Rusiyaya ilhaq etmək" istədikləri fikrini bildirmişdi [5, s. 406].

lası nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin hakimiyyətinə *de-fakto* son qoyulması ilə əlaqədar digər sahələrlə yanaşı sosial sahədə, o cümlədən sosial sığorta məsələlərində aparılması planlaşdırılan islahatların tam olaraq həyata keçirməsi mümkün olmadı. Lakin, mövcud olduğu qısa dövr ərzində Cümhuriyyət hökuməti tərəfindən əməkçilərin pensiya və sığorta məsələləri üzrə bir sıra normativ sənədlər, o cümlədən 28 avqust 1918-ci il tarixli “Pensiya haqqında qanun layihəsinin tərtib olunması üçün komissiya yaradılması haqqında” və 27 avqust 1919-cu il tarixli “Pensiya nizamnaməsinin hazırlanması üzrə komissiyanın yaradılması haqqında” qərarlar⁴ qəbul etmiş, “Azərbaycan Respublikası Dəmir Yol Nazirliyinin xətti üzrə dəmir yollarında xidmət etmiş şəxslərin xidmət illərindən sonra təminatı haqqında Əsasnamə” təsdiq edilmişdi. Xidmət illərinə, yaşa və əlilliyə görə pensiya sığortasının nəzərdə tutulduğu Əsasnaməyə görə qeyd olunan təminatlar işçilərin sığorta kassasına ödədikləri sığorta haqları hesabına icbari pensiya sığortası qaydasında həyata keçirilirdi [9, s.27].

Azərbaycanın növbəti dəfə rus istilasına məruz qalması ilə bağlı olaraq əmək və sosial sığorta ilə bağlı hüquqi tənzimləmənin də aid olduğu fəhlələrin sosial təminatı artıq müstəqil dövlətçilik adı altında deyil, ümumittifaq qanunvericiliyinin tərkib hissəsi kimi formalaşmağa davam etmiş, SSRİ əmək və sosial təminat qanunvericiliyi Azərbaycan SSR-in müvafiq qanunvericilik aktlarının qəbulu ilə tətbiq edilmişdir.

Mərkəzləşdirilmiş idarəetməyə nail olunması üzrə dövlət siyasətin tərkib hissəsi kimi SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (MİK) 12 noyabr 1923-cü il tarixli qərarı ilə əmək və sosial müdafiə sahəsində idarəçiliyi həyata keçirən qurum kimi SSRİ-nin Xalq Əmək Komissarlığı (XƏK) yaradıldı.

Daha sonra isə SSRİ MİK-in 13 fevral 1925-ci il tarixli qərarı ilə SSRİ XƏK-in nəzdində Sosial Sığorta üzrə İttifaq Şurası təsis edildi. İttifaqa daxil olan ölkələr kimi Azərbaycan SSR Xalq

Əmək Komissarlığının nəzdində də fəaliyyət göstərən eyni adlı şuranın əsas fəaliyyət istiqamətləri sosial sığorta sahəsində olan münasibətlərin faktiki və hüquqi tənzimi məsələləri ilə bağlı idi və müvafiq sahədə qəbul edilən normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması və tətbiqini təmin edirdi. Şura tərəfindən müxtəlif illərdə qəbul edilən qərarlarla sosial sığorta üzrə tariflərin, dövlət müəssisə və təşkilatlarında sosial sığorta tariflərinin müvəqqəti güzəştli rejiminə dair, uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət, dəfn müavinəti ilə bağlı qaydalar, qısamüddətli, təsadüfi işlərdə çalışanların sosial sığortası və s. sosial sığorta ilə bağlı normaların dəqiqləşdirilməsi və tətbiqi üzrə hüquqi tənzimləmə işləri aparılırdı.

SSRİ XKS-in işçilərin sosial təminatı sahəsində qəbul etdiyi mühüm qərarlardan biri kimi 14 mart 1928-ci il tarixli “Əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə sosial sığorta qaydasında təminatın dair Əsasnamə” qeyd olunmalıdır. Sonradan həmin normativ aktın müddəaları XKS-in 13 fevral 1930-cu il tarixli qərarı ilə qəbul edilən “Sosial sığorta üzrə pensiya və müavinətlər haqqında Əsasnamə” adı altında vahid bir sənəddə ümumiləşdirildi.

1928-ci il tarixli Əsasnamədən fərqli olaraq, ikinci normativ akt sosial sığorta ilə əhatə olunan əlillər və ailə başçısını itirən şəxslərlə yanaşı, həmçinin yaşa görə pensiya hüququna malik şəxsləri də əhatə edirdi. Azərbaycan SSR və digər ittifaq respublikalarının öz qanunvericiliklərini də uyğunlaşdırılmalı olduğu 1930-cu il tarixli Əsasnamənin II bölməsi əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik ödəniş, dəfn və işsizlik hallarında müavinətlərin verilməsi məsələlərini də tənzimləyirdi. Qeyd olunan Əsasnamə 1 oktyabr 1956-cı ilədək qüvvədə oldu və həmin ildə qüvvəyə minən “Dövlət pensiyaları haqqında” Qanunun qəbulu ilə öz qüvvəsini itirdi.

Azərbaycan SSR və eləcə də digər ittifaq respublikalarında sosial sığortanın inkişafında mühüm mərhələ olaraq qiymətləndirilə biləcək hadisə 23 iyun 1933-cü ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, XKS və Həmkarlar İttifaqlarının Ümummilli Mərkəzi Şurasının (HİÜMŞ) qərarı ilə sosial sığorta institutunun həmkarlar ittifaqının tabeliyinə

⁴Bu qərarlar, müvafiq olaraq, pensiya qanunvericiliyinin layihəsinin hazırlanması ilə bağlı məsələlərin həlli, o cümlədən mülki və hərbi idarələrin pensiya nizamnamələrinin hazırlanması üçün komissiyaların yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

verilməsi ilə bağlı olmuşdur. Qərara əsasən həmin tarixədək sosial sığorta ilə bağlı idarəetməni həyata keçirən SSRİ Milli Əmək Komissarlığının nəzdində Sosial Sığortanın İdarə Olunması Mərkəzinin bütün bazası və vəsaitləri HİÜMŞ-nin tabeliyinə verilmiş oldu. Müəssisələrdə sığorta vəsaitləri üzrə sığorta ödənişlərinin, sanatoriya-kurort yollayışlarının verilməsi və ümumilikdə sığorta vəsaitlərinin sərflənməsinə nəzarət müəssisədaxili həmkarlar ittifaqları komitələri tərəfindən həyata keçirilməyə başlandı.

Eyni zamanda, ilk dəfə 1936-cı ilin dekabrında qəbul edilən SSRİ Konstitusiyasının 120-ci maddəsi SSRİ vətəndaşlarının yaşlılıqla əlaqədar, həmçinin xəstəlik və əmək qabiliyyətinin itirilməsi zamanı maddi təminat hüququnun olmasını müəyyən etdi. Qeyd olunan maddəyə əsasən bu hüququn işçilərin və qulluqçuların sosial sığortasının dövlət hesabına hərtərəfli inkişafı ilə təmin edilməsi nəzərdə tutulurdu. 7 oktyabr 1977-ci il tarixli SSRİ Konstitusiyasının 43-cü maddəsi ilə isə vətəndaşların sosial təminat hüququnun istər sosial risklərin və sığorta olunanların dairəsi, həmçinin maliyyə əsasları baxımından daha geniş təminatlar nəzərdə tutmaqla ailə başçısının itirilməsi halında ailə üzvlərinin maddi təminatı, həmçinin sosial təminata olan hüququn kolxozçulara aid edilməsi və buna müvafiq olaraq sığorta ödəmələrinin dövlət büdcəsi ilə yanaşı kolxozlar hesabına da təmin olunması müəyyən olundu.

Öz növbəsində, Azərbaycan SSR-in 19 may 1921-ci il tarixli (eləcə də 1927-ci il tarixli) Konstitusiyası birbaşa olaraq vətəndaşların sosial təminata olan hüquqlarını təsbit etməsə də, Konstitusiyanın 17-ci maddəsinə əsasən SSRİ qanunlarının eynilə Azərbaycan SSR-də məcburi hüquqi qüvvəyə malik olması müəyyən edilirdi. Bu isə əmək və sosial təminat qanunvericiliyi sahəsində ümumittifaq səviyyəsində qəbul edilən aktların Azərbaycan SSR ərazisində də yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla tətbiq edildiyini göstərirdi.

21 aprelin 1978-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 4-cü maddəsi dövlət təşkilatları və ictimai təşkilatlar, vəzifəli şəxslərin SSRİ Konstitusiyasına, Azərbaycan SSR Konstitusiyasına və sovet qanunlarına əməl etməyə borclu olmasını müəyyən etməklə yanaşı, Konstitusiyanın 41-ci

maddəsində ilk dəfə olaraq birbaşa hüquq kimi Azərbaycan SSR vətəndaşlarının qocaldıqda, xəstələndikdə, əmək qabiliyyətini tamamilə və ya qismən itirdikdə, habelə ailə başçısını itirdikdə maddi təminat hüququna malik olmaları müəyyən edilmiş oldu. Həmin maddəyə görə bu hüquq fəhlələrin, qulluqçuların və kolxozçuların sosial sığortası ilə; əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinətlərlə; yaşa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə dövlət və kolxozlar hesabına pensiyalar verilməsi ilə; əmək qabiliyyətini qismən itirmiş vətəndaşların işə düzəldilməsi ilə; qocalara və əlillərə qayğı göstərilməsi ilə, sosial təminatın başqa formaları ilə təmin olunurdu.

14 iyul 1956-cı il tarixli "Dövlət pensiyaları haqqında" Qanunun qəbulu ilə SSRİ vətəndaşlarının yaşlılıq, əmək qabiliyyətinin itirilməsi xəstəlik kimi sığorta hadisələri üzrə sosial təminatın pensiya və müavinət kimi formalarına olan hüquqlar ümumi olaraq vahid bir sənəddə öz əksini tapmış oldu. Həmin Qanunun 1-ci maddəsinə görə artıq dövlət pensiyası hüququna fəhlə və qulluqçular, hərbiçilər, ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində, peşə məktəblərində, ümumtəhsil məktəblərində və kadr hazırlığı üzrə kurslarda təhsil alan şəxslər, dövlət və ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi zamanı əlil olmuş digər şəxslər, ailə başçısının itirilməsi hallarında isə yuxarıda qeyd olunan vətəndaşların ailə üzvləri malik idilər. Həmçinin, Qanuna əsasən, dövlət pensiyaları qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə təyin olunurdu. Qocalığa görə pensiyalar kişilər üçün 60 yaşına çatdıqda və azı 25 il iş stajı, qadınlar üçün isə 55 yaşına çatdıqda və azı 20 il iş stajı olduqda təyin olunurdu.

Həmçinin, Qanunun 53-cü maddəsinə əsasən pensiya ödənişləri əvvəlki on iki ay üzrə (və ya əvvəlki on il ərzində istənilən beş illik müddət ərzindəki) qazanca əsasən müəyyən olunan faktiki orta aylıq əmək haqqı məbləğindən hesablanırdı və qeyd olunan əmək haqqının tərkibinə sosial sığorta haqqı hesablanan gəlir növlərinin daxil edilməsi olduğu müəyyən edilirdi.

SSRİ-nin dağılmasından əvvəl pensiya da daxil olmaqla sosial sığorta qanunvericiliyinin yenilənməsi üzrə işlər həyata keçirilməyə başlanmış və artıq sığorta ödənişlərinə əsaslanan SSRİ və

təndaşlarının pensiya təminatı haqqında qanun layihəsi hazırlanmaqda idi. 20 noyabr 1990-cı ildə “RSFSR-də dövlət pensiyaları haqqında” adı altında qəbul edilən Qanun digər dünya ölkələrində mövcud olan pensiya sığortası sistemləri üçün xarakterik sığorta prinsiplərinə əsaslanırdı. Bu Qanunla sığorta əsaslı vahid pensiya təminatı sistemi tətbiq edilməklə pensiya təminatına differensial yanaşma təmin olundu və pensiyanın işləyən, eləcə də əmək qabiliyyəti olmayan cəmiyyət üzvünə verilməsi məsələsi dəqiqləşdirildi. Birinci halda, pensiya ödənişi şəxsin xeyrinə ödənilən sığorta haqlarına əsaslanırdı ki, bu da öz növbəsində 22 dekabr 1990-cı ildə müstəqil büdcədənkənar Pensiya Fondunun yaradılması ilə müşayiət olundu [1, s. 28, 85].

SSRİ Nazirlər Sovetinin və HİÜMŞ-nin 25 dekabr 1990-cı il tarixli “RSFSR-də əməkçilərin sosial sığortası xərclərinin maliyyələşdirilməsi qaydası və idarə edilməsinin təminatına dair” birgə qərarına əsasən 1 yanvar 1991-ci ildən Sosial Sığorta Fondu yaradıldı. Bundan sonra digər post-sovet respublikalarında olduğu kimi “Azərbaycan SSR-də sosial sığorta üzrə idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi və maliyyələşdirmə qaydası haqqında” Azərbaycan SSR Nazirlər Kabinetinin və Həmkarlar İttifaqlarının Azərbaycan Respublikası Şurasının 8 may 1991-ci il tarixli qərarı ilə Həmkarlar İttifaqlarının Azərbaycan Respublikası Şurasının nəzdində Azərbaycan SSR Sosial Sığorta Fondu yaradıldı.

Rusiya FSSR-də olduğu kimi Azərbaycan SSR-də əhalinin sosial təminatı və sosial sığorta münasibətləri “pulsuz (haqq ödəmədən) sığorta və ya dövlət hesabına təminat” adı altında dövlətin sosial baxımdan vətəndaşlarının qayğısına qalması adı altında aparılırdı. Sosial sığorta ödənişlərinin maliyyə bazası isə əsasən müəssisə və təşkilatların ödədikləri sığorta haqları və dövlətin ayırdığı vəsaitlər hesabına təmin olunurdu. Qeyd olunmalıdır ki, SSRİ-nin dövlət sosial sığorta sistemi nəzəri və təcrübi baxımdan “əməkçilərin müəyyən həyati hadisələrin baş verməsi ilə əlaqədar maddi təminatı üzrə dövlət sistemi” olaraq çıxış edirdi. Mövcud sosial təminat modeli dövlət və kolxozların maliyyələşdirməsi hesabına fəaliyyət göstərir və digər sahələrdə olduğu kimi dövlət

sosial sığorta vəsaitləri üzərində də sosialist (dövlət) mülkiyyəti mövcud idi [1, s. 25]. Odur ki, SSRİ dönəmində mövcud olan sosial sığortanın “icbari” əvəzinə “dövlət sosial sığortası” adlandırılması elə əslində məsələnin mahiyyətini özlüyündə açıqlamaqla, həmin dövrdə qərbi Avropada mövcud olan və azad bazar iqtisadiyyatına əsaslanan icbari sosial sığorta sisteminin SSRİ-də tətbiqinin qeyri-mümkün olduğu göstərdi.

18 oktyabr 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktının qəbulundan sonra aparılan dövlət quruculuğu işlərinin mühüm tərkib hissəsi kimi isə müstəqil və dünyanın qabaqcıl dövlətlərinin müsbət təcrübələrinin nəzərə alındığı sosial təminat sistemi və təsisatlarının formalaşdırılmasına başlandı.

Bu istiqamətdə atılan ilk addım olaraq, müəssisə və təşkilatların sosial sığorta ayırmalarına və onların məqsədyönlü xərclənməsinə nəzarəti gücləndirmək, eləcə də əhalinin sosial müdafiəsi və təminatı sahəsində hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 sentyabr 1992-ci il tarixli 233 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fondu” və “Azərbaycan Respublikasının Sosial Sığorta Fondu” bazasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu yaradıldı və beləliklə, müstəqil Azərbaycan Respublikasının icbari dövlət sosial sığorta sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsinin əsası qoyulmuş oldu.

Həmçinin, 18 fevral 1997-ci il tarixli “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun, eləcə də sosial müdafiə hüquqlarının təminatı üçün zəruri məlumatların fərdi uçotunun təşkilinin hüquqi əsaslarını və prinsiplərini müəyyən edən 27 fevral 2001-ci il tarixli “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qüvvəyə minməsi ilə məcburi dövlət sosial sığortası sisteminin və məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ilə sosial sığorta ödənişləri, o cümlədən əmək pensiyalarının məbləği arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi üzrə hüquqi bazanın yara-

dilmasını təmin etdi. Bu isə öz növbəsində, mövcud sosial sığorta sisteminin sosial sığorta subyektləri tərəfindən sığorta haqlarının ödənilməsinə əsaslanan və sığorta stajının önəm kəsb etdiyi bir özülə və ya başqa sözlə “işlədiyin (qazandığın) qədər ödəniş” məzmunu və mahiyyətinə əsaslanmasına gətirib çıxarmışdır.

Beləliklə, Azərbaycanda sosial sığortanın tarixi inkişafı mərhələlərinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, hazırda Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan məcburi dövlət sosial sığortası özündə sovetlər dövrü üçün xarakterik olan dövlətin birbaşa (və müəyyən hallarda dola-

yı olaraq) sığorta sığortanın idarəçiliyində iştirak etməsi kimi səciyyəvi cəhəti ilə yanaşı, həmçinin qərbi Avropada tarixən inkişaf etmiş sosial sığorta modelləri üçün xarakterik olan elementləri (sosial sığortanın sığortaolunan və sığorta edənlərdən toplanılan icbari sığorta haqları hesabına həyata keçirilməsi, dövlətin maddi və idarəçilik dəstəyi, sosial sığortanın universallığı baxımından hər bir ehtiyacı olan şəxsin bu və ya digər şəkildə minimal və ya sabit məbləği sığorta ödənişlərinə hüququnun təmini və.s) özündə əks etdirən hibrid bir sistem olaraq çıxış etməkdədir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Захаров М.Л. Социальное страхование в России: прошлое, настоящее и перспективы развития (трудовые пенсии, пособия, выплаты пострадавшим на производстве) Монография. – Москва. Проспект, 2013. – 312 с.
2. Федорова М.Ю. Понятие социальное страхование. Журнал российское право. 2001. №1.
3. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Перспективы развития. М., 2000. 144 с.
4. Лушников А.М., Лушникова М.В., Барышникова Т.Ю. Теория право социального обеспечения: прошлое и настоящее. Учебное пособия. Ярославл: ЯРГУ. 2008 – 288 с.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I. Bakı: "Lider". 2004 - 406 səh.
6. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ: Dərslik. Bakı: “Adiloğlu” Nəşr. 2007. 464 səh.
7. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər). Bakı. Bakı Dövlət Universiteti, 2003. 432 s.
8. Cutler David M., Johnson Richard. The birth and growth of the social insurance state: Explaining old age and medical insurance across countries. Public Choice 120:, 2004. Kluwer Academic Publishers. pages 87–121.
9. Najmul Hasan. Social Security System of Islam with Special Reference to Zakah. International Centre for Research in Islamic Economics. King Abdulaziz University. Jeddah - Saudi Arabia. 1984. 47 pages.
10. Бурдыгина Е.А. Развитие социального страхования в России. Вестник ОГУ № 8. Август 2006. С 22-29.
11. Морозов А.В. Эволюция социального страхования в России в первой трети XX века. УДК 947.083/84+369. <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-sotsialnogo-stahovaniya-rossii-v-pervoy-treti-20-veka/viewer>
12. “Sosial sığorta haqqında” AR Qanunu (18 fevral 1997-ci il, № 250-IQ)
13. “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” AR Qanunu (27 fevral 2001-ci il № 221-IIQ)
14. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Ümumazərbaycan fəvqəladə IX Sovetlər qurultayının 14 mart 1937-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş). Bakı, 1937. https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf
15. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (1978-ci il aprelin 21-də doqquzuncu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənəknar yeddinci sessiyasında qəbul edilmiş). Bakı, 1978. https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf

Kamran Aghamoghlanov**Stages of historical development of compulsory social insurance
in the Republic of Azerbaijan**

This article elaborates stages of historical development of compulsory social insurance in the Republic of Azerbaijan with a particular focus on pre-conditioning facts of its development and its legal regulation under the different normative-legislative acts.

The author of the article provides classification of stages of development and dwells on each stage by analysing its specific characteristics in a chronological order.

Кямран Агамогланов**Этапы исторического развития обязательного социального
страхования в Азербайджанской республике**

В данной статье рассматриваются этапы исторического развития обязательного социального страхования в Азербайджанской Республике с особым акцентом на предпосылке фактов его развития и правового регулирования в различных законодательных актах.

Автор статьи дает классификацию стадий развития и останавливается на каждой стадии, анализируя ее особенности в хронологическом порядке.

Elnur ƏLİYEV

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

Elnur.aliyev.bdu@gmail.com

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA TƏCAVÜZƏ GÖRƏ DÖVLƏTLƏRİN MƏSULİYYƏTİ

Açar sözlər: təcavüz cinayəti, beynəlxalq hüquqi məsuliyyət, dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti, fərdin cinayət məsuliyyəti, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu, BMTİ Təhlükəsizlik Şurası, beynəlxalq hüquq, kompensasiya, reparasiya, restitusiya

Keywords: the crime aggression, international legal responsibility, international responsibility of the state, individual criminal responsibility, Statute of the International Criminal Court, UN Security Council, international law, compensation, reparation, restitution

Ключевые слова: преступления агрессии, международная правовая ответственность, международная ответственность государства, индивидуальная уголовная ответственность, Римский статут Международного Уголовного Суда, Совета Безопасности ООН, международное право, компенсация, репарация, реституция

Beynəlxalq hüquqda beynəlxalq cinayətlərə görə həm dövlət məsuliyyəti, həm də fərdlərin məsuliyyət məsələləri maraqlı elmi paradigmalardan biridir. Bir sıra beynəlxalq cinayətlər vardır ki, onlar daha çox siyasi-hüquqi xarakteri ilə diqqəti cəlb edir. Belə cinayətlərdən biri də hərbi təcavüz cinayətidir. Təcavüzə görə məsuliyyət məsələsinin müzakirəsinə keçməzdən öncə ilk növbədə təcavüzün anlayışına qısaca da olsa, nəzər salmaq zəruridir. BMT Baş Məclisinin *Təcavüzün tərifinə haqqında* 14 dekabr 1974-cü il 3314 (XXIX) sayılı Qətnaməsində “təcavüz bir dövlətin digər dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və ya siyasi müstəqilliyi əleyhinə və ya bu tərifdə müəyyən olunduğu kimi, bu və ya digər şəkildə BMT Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan silahlı güc tətbiq etməsi-

dir”. Bu anlayışdan da göründüyü kimi, təcavüz cinayəti dövlət tərəfindən törədildiyi, onun bütün mərhələləri məhz dövlətin təşkilatçılığı və koordinasiyası üzrə həyata keçirildiyi üçün burada əsas məsuliyyətin subyekt qismində də məhz dövlət çıxış etməlidir. Eyni zamanda fərdi məsuliyyət üçün də dövlət məsuliyyətinin müəyyən olunması zəruri hesab edilir. Oksford Universitetinin professorları Dapo Akande və Antonios Tzanakopoulos özlərinin Harvard Beynəlxalq Hüquq Jurnalında dərc etdikləri birgə məqalələrində qeyd edirlər ki, burada “söhbət əslində beynəlxalq hüquq çərçivəsində fərdi cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi üçün ilkin şərt kimi dövlət məsuliyyətinin birbaşa müəyyən edilməsindən gedir” [10].

Son illər dünyanın hərbi-siyasi mənzərəsi sübut edir ki, hərbi müdaxilə və hücumlar, silahlı təcavüz və digər ərazi, suverenlik və siyasi müstəqilliyə qarşı yönəlmiş hüquqazidd hərəkətlər müasir dövlətlərarası münasibətlərdə ən ağır cinayətlər kimi çıxış edir və beynəlxalq məsuliyyət məsələlərini labüd edir. Bütün bunları biz Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü, son dövrlər Ukraynada törədilən silahlı təcavüz və dünyanın digər münaqişə zonalarında baş verən hərbi münaqişələr kontekstində müşahidə edirik. Lakin təəssüflər olsun ki, bu günə qədər hərbi təcavüzə görə dövlət məsuliyyəti reallaşmamış, xüsusilə Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi təcavüz cinayətinə görə beynəlxalq məsuliyyətdə cəlb edilməmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, hərbi təcavüz cinayətinə görə həm dövlətlərin siyasi məsuliyyəti, həm də fərdlərin cinayət məsuliyyəti müasir beynəlxalq hüquq üçün aktual mövzulardır. Bu məqalədə biz təcavüzə görə dövlətlərin məsuliyyəti məsələlərini beynəlxalq hüquqi kontekstdə araşdıracağıq.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquq pozuntuları beynəlxalq deliktlərə və beynəlxalq cinayətlərə bölünür. Eyni zamanda, təcavüz beynəlxalq cinayətlərə aid edilərək, beynəlxalq hüququn əsas norma və prinsiplərini pozan, beynəlxalq birlik üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, beynəlxalq münasibətlər sistemində neqativ təsiri ilə xarakterizə olunan xüsusilə təhlükəli, birinci dərəcəli pozuntu kimi dəyərləndirilir. [7,s.272] Təcavüz cinayətinə görə məsuliyyətdən bəhs edərkən bir məqama xüsusi diqqət çəkmək lazımdır ki, bu cinayətə görə məsuliyyət təkcə təcavüz qurbanı olan dövlət qarşısında deyil, bütövlükdə beynəlxalq birlik (*erga omnes*) qarşısında da məsuliyyət daşınmalıdır. Ən əsası ona görə ki, təcavüz beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə, beynəlxalq hüquq qaydasına, qanunçuluğa qəsd edən və bu dəyərləri ciddi təhlükə altına qoyan xüsusi təhlükəli beynəlxalq hüquq pozuntusu, daha dəqiq desək, beynəlxalq cinayətdir.

Təcavüzə görə beynəlxalq məsuliyyətin növləri

Təcavüz müasir beynəlxalq hüquqda məsuliyyətin yaranma əsaslarına görə fərqli mahiyyəti ilə seçilən cinayətlərdəndir. Meydana çıxan beynəlxalq hüquqi zərərin xarakterinə müvafiq olaraq, müasir beynəlxalq hüquqda məsuliyyətin maddi və qeyri-maddi (siyasi) növləri fərqləndirilir. Maddi məsuliyyət beynəlxalq hüquqazidd davranışın nəticəsi olaraq vurulan maddi ziyanla bağlı öhdəliyin yaranmasında ifadə olunur. Bunu restitusiya formasında, yəni hüquqazidd əməlin törədilməsinə qədər mövcud olan vəziyyətin bərpası və ya reparasiya – belə fəaliyyət nəticəsində dəyən zərərin pul, əmlak və ya kompensasiya (yalnız pul) şəklində ödənilməsi ilə həyata keçirmək olar [3,s.104]. Beynəlxalq hüquqda restitusiyanın iki növü - restorasiya və xüsusi restitusiya fərqləndirilir. Restorasiya zərərçəkən dövlətin qeyri-maddi hüquqlarının (işğalın dayandırılması, qanunsuz saxlanılan şəxslərin azad olunması, zərərçəkən dövlət əleyhinə çıxarılan məhkəmə qərarının ləğvi və s.) bərpası, xüsusi restitusiya isə vurulmuş maddi zərərin natura formasında (təcavüzkar dövlət tərəfindən qanunsuz olaraq götürülən sənət əsərlərinin qaytarılması) ödənilməsidir. Reparasiya isə maddi ödənilmənin natura forma-

sında mümkün olmadığı hallarda tətbiq edilir. Maddi məsuliyyət məsələsi bəzən “kompensasiya” termini ilə də ifadə edilir. Təcavüz zamanı hüquq pozuntusu törədən dövlətin üzərinə təcavüz qurbanı olan dövlətə vurulan maddi ziyanın ödənilməsinin maksimal mümkün olan öhdəliyi qoyulur. Buna hərbi restitusiya yolu ilə nail olunur. Yəni, təcavüzkar dövlətin ələ keçirdiyi bütün əmlakın qaytarılması və hərbi reparasiya, yəni zərərçəkən dövlətin milli iqtisadiyyatının bərpası üçün zəruri olan ödəmələr, malların tədarükü, xidmətlərin göstərilməsi və s. deməkdir [2,s.193].

Təcavüzə görə məsuliyyət restitusiya və reparasiya formasında nəzərdə tutulur. Ədəbiyyatda bununla əlaqədar öhdəliklərin praktiki müəyyən olunmasını BMT Təhlükəsizlik Şurasına həvalə edilir: Restitusiya və reparasiya öhdəliyi və onların həcmi BMT TŞ-ın qərarı ilə müəyyən oluna bilər [11,p.121]. İraqa dair BMT TŞ-ın 29 oktyabr 1990-cı il tarixli 674 saylı Qətnaməsində bu özünün rəsmi ifadəsini tapmışdır. Belə ki, BMT TŞ İraqa münasibətdə fəvqəladə reparasiya konsepsiyasına əl atmış və İraqın öz təbii resurslarına sərəncam vermək hüququ məhdudlaşdırılmışdır.

Müasir beynəlxalq hüquq təcavüzkar dövlətə müstəsna olaraq restitusiya və reparasiya formasında öhdəlik müəyyən edərək klassik beynəlxalq hüquqda mövcud olmuş kontribusiyayı qadağan edir. Krım və Berlin konfranslarının qərarlarına, Bolqarıstan, Macarıstan, İtaliya, Rumıniya və Finlandiya ilə 1947-ci il Paris Sülh müqaviləsinə müvafiq olaraq Almaniya üçün ittifaq dövlətlərinə vurulmuş zərərin ödənilməsi həm reparasiya, həm də restitusiya formasında nəzərdə tutulurdu. [9, s. 216]

Hərbi təcavüz cinayətinə görə dövlətin məsuliyyəti müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Təcavüzkar dövlətin siyasi məsuliyyətinin formaları onun suverenliyinə və hüquq qabiliyyətinə müxtəlif istiqamətli müvəqqəti məhdudiyyətlər qoyulması ilə yanaşı, delikvent dövlətin qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının prerogativlərinin müvəqqəti dayandırılması; siyasi sistemin ayrıca elementlərinin yenidən təşkili və dövlətin təcavüz cinayəti törətməsində iştirakı olan ictimai institutlarının ləğv edilməsi; bütün ərazinin və ya onun bir hissəsinin müvəqqəti işğalı; silahlı qüv-

vələrin və sənayenin ixtisar edilməsi üzrə tədbirlər; sülh və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərin törədilməsində təqsirli bilinən fiziki şəxslərin məsuliyyəti haqqında məsələlər üzrə yurisdiksiyaya məhdudiyət qoyulması və s. ilə ola bilər. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin məsuliyyət forması qismində beynəlxalq hüquqi sanksiyalar və əks-tədbirlərin nəzərdən keçirilməsi məqbul hesab olunmur.

Beynəlxalq hüquqda məsuliyyət iki formada təzahür edir. Birincisi könüllü və ya konsensus xarakterli məsuliyyətdir. Bu zaman hüquq pozuntusu törədən dövlət vurulmuş zərərin ödənilməsinə könüllü olaraq razılaşıb və bu barədə ümumi razılıq olur. İkinci halda isə, sanksiya və əks tədbirlər formasında məcburiyyət vasitələrindən istifadə olunur.

Təcavüzə görə sanksiya tətbiqi məsələləri

Beynəlxalq hüquqda sanksiyaların tətbiqinin bir sıra xüsusi özəllikləri vardır. Sanksiyaya ədəbiyyatlarda müxtəlif cür anlayışlar verilir. Professor İ.İ.Lukaşukun verdiyi tərifə görə sanksiya dedikdə, hüquq pozuntusu törədən subyektə qarşı beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən məsuliyyətə aid olan hüquq münasibətindən irəli gələn öhdəliyin yerinə yetirilməsi məqsədilə tətbiq edilən məcburiyyət tədbirləri başa düşülür [5,s.218]. Klassik beynəlxalq hüquqda "sanksiya" termini bir qayda olaraq sadə öhdəlik və ya təminatmə çərçivəsindən kənara çıxmayan məsuliyyət formalarını ifadə edirdi. Əslində, bu terminin beynəlxalq hüquq pozuntusuna cavab olaraq tətbiq edilən məcburiyyət tədbirləri mənasında istifadəsi təcavüzkar müharibə cinayəti prinsipinin formalaşmağa başladığı dövrə təsadüf edir. Həmçinin, sanksiyaya hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin məsuliyyətini təmin edən və pozulmuş hüquqların bərpası məqsədilə beynəlxalq hüquq subyektləri tərəfindən hüquq pozuntusuna cavab olaraq prosessual formada tətbiq edilən həm silahlı, həm də qeyri-silahlı xarakterə malik məcburiyyət tədbiri kimi anlayış verilir. Təcavüzə görə beynəlxalq hüquqi sanksiyalar məsələsi hər şeydən əvvəl dövlətlərin təcavüzə və digər ağır beynəlxalq cinayətlərə, eləcə də daha geniş planda bütövlükdə beynəlxalq təhlükəsizlik problemlərinə münasibətdə

dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinin mühüm aspektlərindən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Əlbəttə, beynəlxalq hüquqi sanksiyanın anlayışı geniş mənada da təfsir edilə bilər. Çünki bu, birincisi ən ağır beynəlxalq hüquq pozuntularına görə dövlətin cinayət siyasəti və beynəlxalq məsuliyyəti kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, bu məcburiyyət tədbirləri sadə əvəzçixmə çərçivəsindən çıxdığı və mərkəzləşdirilmiş qaydada tətbiq olunduğu üçün bunlara artıq xüsusi məsuliyyət forması kimi yanaşılmağa başlanmışdır.

Məsuliyyətin reparasiya nəzəriyyəsinə görə, sanksiya tətbiqinin mütləq şərti delikvent dövlətin onun qeyri-hüquqi hərəkətinin nəticəsi olaraq vurulmuş ziyanın könüllü ödənilməsinə münasibətdə niyyətinin aydınlaşdırılmasıdır. Lakin, təcavüzkar dövlətin niyyəti və ya onun iradəvi aktı bu dövlətin təcavüzə görə məsuliyyət formasının müəyyən olunması üçün o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Müasir beynəlxalq hüquqda sanksiya adı altında hər şeydən əvvəl təcavüz və ya hər hansı ağır beynəlxalq hüquq pozuntusu törədən dövlətə münasibətdə BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə müvafiq olaraq tətbiq edilən beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanılmasına yönələn məcburiyyət tədbirləri başa düşülür. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və bərpası məqsədilə BMT Nizamnaməsi beynəlxalq sanksiyaların iki növünü müəyyən edir: silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə bağlı olmayan sanksiyalar (maddə 41) və hərbi sanksiyalar (maddə 42). Beynəlxalq sanksiyaların hər iki növü BMT üzvü olan dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyır. Silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə bağlı olmayan sanksiyalara iqtisadi münasibətlərin, dəmiryol, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və digər informasiya vasitələri və əlaqələrinin tam və ya qismən dayandırılması, eləcə də diplomatik münasibətlərin kəsilməsi (BMT Nizamnaməsinin 41-ci maddəsi). Hərbi sanksiyalar isə BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur: əgər BMT TŞ hesab etsə ki, 41-ci maddədə nəzərdə tutulan tədbirlər kifayət etməyə bilər və ya artıq kifayət etməmişdir, bu zaman onun hava, dəniz və quru qüvvələrindən istifadə edərək əməliyyatlar həyata keçirmək səlahiyyəti vardır. Belə əməliyyatlara nümayişlər, blokadalar, hərbi,

dəniz və ya quru qüvvələrinin digər əməliyyatları aid edilə bilər.

Əks-tədbirlər, sanksiyalar və dövlət məsuliyyəti

Təcavüz cinayətinə görə məsuliyyət məsələsi baxımından beynəlxalq hüquqda istifadə olunan əks-tədbirlər və sanksiyalar mühüm elmi-praktik əhəmiyyət kəsb edir. Əks-tədbirlər digər dövlətin hüquqazidd hərəkətləri ilə əlaqədar tətbiq oluna bilər [1,s.223]. Əks tədbirlər hüquq pozuntusu törədən dövlətə qarşı demərkəzləşmiş məcburetmiş mexanizminin elementlərini özündə əks etdirir. Professor İ.İ.Lukaşuk qeyd edir ki, “əks-tədbirlər – zərərçəkən dövlətin hüquq pozuntusuna görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşıyan dövlətə qarşı ona həvalə olunan öhdəlikləri yerinə yetirməyə vadar etmək məqsədilə tətbiq etdiyi tədbirlərdir” [5,s.218]. Beynəlxalq hüquq bəzi pozuntulara görə əks tədbirlərin tətbiq olunmadığı bir sıra öhdəliklər müəyyən edir. Bunlara imperativ normalardan irəli gələn öhdəliklər aiddir. İlk növbədə bu güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipinə şamil edilir. Çünki bu prinsip bütün hallarda güc tətbiqi və güclə hədələməni, o cümlədən əks tədbirlərin tətbiqini qadağan edir. Burada istisna yalnız özünümüdafiə hallarına aiddir. Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə deyilir ki, dövlət güc tətbiqi ilə əlaqədar repressali aktlarından çəkinməyə börcüdür.

Zərərin xarakterinə müvafiq olaraq, müasir beynəlxalq hüquqda məsuliyyətin iki - maddi və qeyri-maddi növləri fərqləndirilməklə, təcavüzə görə məsuliyyət restitusiya və reparasiya formasında nəzərdə tutulur. Təcavüzə görə əks tədbirlər isə yalnız özünümüdafiə məqsədilə tətbiq oluna bilər. Həmçinin, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və bərpası məqsədi ilə BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq təcavüzə görə beynəlxalq sanksiyaların iki növünün - 41-ci maddəyə müvafiq silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə bağlı olmayan və 42-ci maddəyə görə hərbi sanksiyaların tətbiqi yolveriləndir.

Beynəlxalq hüquqda *beynəlxalq cinayət* anlayışının meydana gəlməsi ilə *dövlətlərin cinayət məsuliyyəti* konsepsiyası da geniş yayılmışdır. Bu konsepsiyaya görə əgər hüquqi şəxslər insan iradəsinə uyğun olaraq fəaliyyət göstə-

rən və onunla əlaqəli olan absurd qurum hesab olunursa, dövlət isə özündə xalqı ehtiva edir və xalqın mövcudluğu fərdin iradəsindən asılı deyildir. Dövlət millətin qrup iradəsini həyata keçirir və əgər belə iradə cinayətkar xarakter daşıyarsa, o zaman məsuliyyəti dövlət daşmalıdır [12,p.173]. Nürnberq Tribunalı tərəfindən yalnız fiziki şəxslərin deyil, ayrı-ayrı qurumların da cinayətkar kimi tanınmasına əsaslanan bu konsepsiyanın tərəfdarları hesab edirlər ki, dövlətlər də özünəməxsus təşkilatdır və bu, onların cinayət məsuliyyəti daşmasına əsas verir. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq hüquqda məsuliyyət iki elementlə şərtləşir: obyektiv – beynəlxalq hüquq normalarının pozulması və subyektiv – konkret dövlətin bu pozuntunu üzərinə gətirməsi, yəni həmin pozuntuya görə dövlətin məsuliyyət daşdığını etiraf etməsi. Təqsirin dövlətin üzərinə qoyulması haqqında müddəa beynəlxalq hüquqi doktrinada geniş tanınır. Məsələn, V.A.Vasilenko dövlətin təqsiri anlayışına belə yanaşır: “Dövlətin təqsiri – hüquq pozuntusu törədən dövlətin onun orqanlarının qeyri-hüquqi fəaliyyətlərində təzahür edən hüququayğun olmayan iradə ifadəsidir” [3,s. 236].

Beynəlxalq cinayətlərdə dövlətlərin iştirakı düzünə və yanakı ola bilər. Hüquq pozuntusu bilavasitə dövlət orqanları və ya həmin orqanların nümayəndələri tərəfindən törədildikdə, dövlət cinayətin bilavasitə düzünə iştirakçısı hesab olunur. Dövlət öz yurisdiksiyası hüduunda onun aparatı ilə formal olaraq heç bir əlaqəsi olmayan fiziki şəxslər tərəfindən cinayətin törədilməsinə yol verirsə, onun cinayətdə iştirakı yanakı xarakter daşıyır [1,s.189]. Professor A.N.Traynin dövlətlərin cinayət məsuliyyəti konsepsiyasının praktiki əhəmiyyətini qiymətləndirərək yazır: “Maddi cinayət hüququnun təqsir, anlaqlılıq, cinayətin törədilmə mərhələsi, iştirakçılıq, cəza kimi məhfumlarını dövlətə aid etmək olmaz: dövlət anlaqlı və anlaqsız vəziyyətdə, müttəhim kürsüsündə və ya barmaqlıqlar arasında ola bilməz”. Daha sonra o qeyd edir ki, dövlətlərin cinayət məsuliyyəti konsepsiyasının əleyhinə olan etirazlardan biri kimi, dövlətlər belə bir tezis irəli sürürlər ki, onun tanınması halında “bütün hüquqi nəticələrin ağırlığı təqsirkarların üzərinə deyil, bütün əhalinin üzərinə düşür. Bu zaman cinayət xarakterli fəaliyyətə görə

xalq məsuliyyət daşmalıdır” [6, s.268].

Beynəlxalq hüquqda fiziki şəxslərin təqsiri anlayışından yəni, psixoloji akt kimi onların iradəsini ifadə edən təqsirdən fərqli olaraq suveren siyasi təşkilat kimi dövlətin təqsiri onun hərəkət və hərəkətsizliyi nəticəsində beynəlxalq məsuliyyət yaradan, siyasi məqsədləri əks etdirən siyasi akt qismində ifadə edilir. Əgər fiziki şəxslərin təqsiri onların psixoloji xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunan fərdi iradəsini ifadə edirsə, dövlətlərin təqsiri isə onların siyasətinin məqsəd və prinsipləri ilə müəyyən olunan iradə ifadəsini özündə əks etdirir. Əgər fiziki şəxslərin təqsiri onların özlərinin hərəkət və hərəkətsizliyində ifadə olunursa, dövlətin təqsiri isə onun siyasi strategiyasını həyata keçirən orqanlarının və iradəsini ifadə edən hakim təbəqənin hərəkət və hərəkətsizliyində özünü büruzə verir.

Beynəlxalq hüquq dövlətə, onun bu və ya digər strukturları, orqanları və onlar arasında mövcud olan səlahiyyət bölgüsündən asılı olmayaraq bütöv bir tam kimi yanaşır. Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Müddəalar Layihəsinin 4-cü maddəsində nəzərdə tutulur ki, dövlətin hər hansı bir davranışı onun qanunverici, icra və məhkəmə orqanı olmasından, funksiyalarından, mərkəzi hakimiyyət və ya inzibati-ərazi vahidlərində fəaliyyət göstərən orqan olmasından asılı olmayaraq onların fəaliyyətinə dövlət fəaliyyəti kimi qiymət verilir [8,s.53] Beləliklə, təcavüz cinayətinin törədilməsində dövlətin təqsiri fərdlərdə olduğu kimi psixoloji mahiyyətli deyil, sosial-siyasi anlamda dərk edilir. Başqa sözlə vurğulasaq, təcavüz cinayətinin törədilməsinə görə dövlətin təqsirinin müəyyən olunmasının yeganə meyarı dövlətin öz beynəlxalq öhdəliyini pozmasıdır.

Təcavüzə görə məsuliyyət məsələsinə münasibətdə “təcavüzkar niyyət” amilinin nəzərə alınması zəruridir. Beynəlxalq cinayət kimi təcavüzün xarakterik elementlərindən biri dövlətin fəaliyyətində mövcud olan, əvvəlcədən düşünülmüş təcavüzkar niyyəti (“animus aggressionis”) özündə ehtiva edən qəsdədir. Buna görə də, əgər dövlətin təcavüz aktı törətmək niyyəti yoxdursa, o zaman təcavüz aktı da olmayacaqdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, dövlət tərəfindən təcavüz yalnız qəsdən törədə bilər. Yəni, təcavüz cinayəti təqsi-

rin ehtiyatsızlıq növünü tanımır və belə formada bu cinayət tərkibi yarana bilməz.

Professor A.V.Naumov qeyd edir ki, dövlətin məsuliyyətinin beynəlxalq cinayət hüququ normalarını pozması əsasında yaranmasına baxmayaraq, onun məsuliyyəti cinayət hüquqi məsuliyyət deyildir. Beynəlxalq hüququn hər hansı normalarını pozmağa görə dövlət ancaq beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin subyekti ola bilər [5,s.70].

Beynəlxalq hüquqa görə tətbiq olunan sanksiyaların xarakteri dövlətlərin suverenliyi ilə bir araya sığmır. Çünki, müstəqil dövlətə qarşı sanksiyaların tətbiq olunmasının real imkanları mövcud deyildir. Yeganə real qüvvə müharibədir. Lakin, belə halda beynəlxalq hüquqi xəbərdarlıq vasitələrinin əvəzinə yeni müharibə ocaqları yaranır. Bundan başqa, dövlət tipli qurumlarda kollektiv iradənin varlığından danışmaq olmaz. Dövlətin praktiki iradəsi hətta demokratik dövlətlərdə belə, hakim qrupların iradəsi ilə üst-üstə düşür [12,p.291].

Roma Statutu və dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyəti

Təcavüzə görə dövlət məsuliyyətinin maraqlı nüansları Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda qeyd olunmuşdur. Aydınır ki, dövlətlərin cinayət məsuliyyətinin təcrübədə həyata keçirilməsi mümkün deyil və bu fikir təcavüz cinayətinə münasibətdə bir daha təsdiq olunur. Qeyd olunan məsələlərə dair müddəalar Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsinin Layihəsi və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda əks olunur. 1996-cı il Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsi Layihəsinin 4-cü maddəsində müəyyən edilir ki, bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlərə görə ayrıca şəxslərin məsuliyyəti heç bir halda dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinə təsir göstərmir [13]. Layihənin 16-cı maddəsi “dövlət tərəfindən törədilən təcavüzə” həsr olunmuşdur. Fərd isə təcavüzdə rəhbər və ya təşkilatçı kimi iştirak edir. Qeyd olunan maddə belə bir iştirakı sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayət kimi müəyyən edir. Başqa sözlə bu, təcavüz cinayəti iştirakçılarının cinayət məsuliyyətini bir daha təsdiq edir. Bu cinayətə görə fərdi məsuliyyət təcavüzün törədilməsilə bağlı dövlət tərəfindən ve-

rilən tapşırıqla əlaqədar yaranır. Təcavüzü qadağan edən beynəlxalq hüquq norması dövlətlərin davranışına, digər dövlətə münasibətdə tətbiq olunur. Belə ki, yalnız dövlət nəzərdə tutulan davranışı qadağan edən beynəlxalq hüquq qaydasının pozulması ilə təcavüz etmək imkanına malikdir. Eyni zamanda, dövlət də özü-özlüyündə bu aktı həyata keçirməyə qadir olmayan abstrakt bir qurumdur. Dövlət təcavüzü yalnız fərdlərin aktiv iştirakı ilə onu planlaşdırma, hazırlama, başlama və həyata keçirmə formasında zəruri hakimiyyət səlahiyyətlərini icra edərkən törədə bilər. Nürnberq Tribunalı dövlətin və fərdlərin roluna münasibətdə bəyan edir ki, “beynəlxalq hüquq əleyhinə cinayətlər mücərrəd qurumlar tərəfindən deyil, insanlar tərəfindən törədilir və belə cinayətlərə görə yalnız fərdlər cəzalandırılmalıdır”.

Uqandanın paytaxtı Kampalda 11 iyun 2010-cu il tarixdə keçirilmiş Roma Statutu üzrə İcmal Konfransında Statuta edilən düzəlişlərin qəbul olunması ilə dövlətin təcavüz cinayətinə görə məsuliyyəti məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Statuta əlavə olunmuş 8 bis maddəsində təcavüzə dövlətin və fərdin məsuliyyəti baxımından mükəmməl anlayış verilmişdir. 8 bis maddəsinin birinci bəndinə əsasən “təcavüz cinayəti” onun planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və həyata keçirilməsində ifadə olunan fərdi cinayət məsuliyyəti yaradan əməl kimi göstərilmiş, həmin maddənin ikinci bəndi isə “təcavüz aktı”nı bir dövlətin digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə silahlı gücün istifadəsi kimi müəyyən etməklə, belə fəaliyyətə görə dövlət məsuliyyətini labüd etmişdir. Statuta edilmiş yeni düzəlişlərdə dövlətin və fərdin məsuliyyəti baxımından təcavüzə anlayış verilməklə, “təcavüz aktı” dövlətə, “təcavüz cinayəti” isə fərdə aid edilmişdir. Buna baxmayaraq, təcavüz cinayəti Məhkəmə qarşısında təqib olunarsa, BCM-dən təcavüz aktına görə dövlətin məsuliyyətini nəzərdən keçirmək tələb olunacaq[14]. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, Ermənistanın hərbi təcavüz cinayətinin qurbanı kimi Azərbaycanın da Roma Statutunu ratifikasiya etməsini gələcəkdə bu cinayətə görə məsuliyyətə cəlb etmə baxımından faydalı hesab edirik. Çünki faktiki olaraq, Ermənistan Azərbaycana qarşı uzanan təcavüz hərəkətlərini davam etdirir və bu cinayətə görə cəza labüd deyil.

Ermənistanın beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti məsələləri

Ermənistanın hərbi təcavüzünün tədqiqi ilə bağlı beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin reallaşdırılması, əks tədbirlərin və sanksiyaların tətbiqi məsələsi də bu gün aktualdır. Ermənistan dövləti tərəfindən hərbi təcavüz, müharibə, soyqırımı, insan hüquqlarının kobud və kütləvi şəkildə pozulduğu üçün bu cinayətlərə görə ilk növbədə dövlət məsuliyyətinə cəlb edilməlidir. Bu mənada, 2020-ci ildə 44 günlük müharibə zamanı Gəncədə, Bərdədə, Tərtərdə və ölkəmizin digər şəhər və kəndlərində törədilən beynəlxalq cinayətlərə, kütləvi insan hüquqları pozuntusu törətmiş Ermənistanla qarşı Azərbaycanın tam hüquqlu üzvü olduğu universal və regional təşkilatlar çərçivəsində belə əks tədbirlərin kollektiv surətdə tətbiqi mümkündür. Burada xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, əks tədbirlərin bu formada tətbiqi üçün azərbaycanlılara qarşı Ermənistan tərəfindən törədilən insan hüquq pozuntuları, irqi ayrı-seçkiliyin təbii ilə əlaqədar BMT Beynəlxalq Məhkəməsində hazırda icraatı davam edən işdə və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə verilən şikayətlər üzrə təsdiqedic qərarın çıxarılması olduqca zəruridir. Çünki, məhkəmə tərəfindən çıxarılan qərarla sübut olunmuş həmin faktlara istinad edərək, beynəlxalq hüquqi nöqtəyi-nəzərdən Ermənistanın dövlət məsuliyyətinə nail olunması mümkündür. Sanksiyalara gəldikdə isə, müasir beynəlxalq hüquqa əsasən Ermənistanla qarşı sanksiya tətbiqi yalnız BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə müvafiq olaraq, BMT TŞ tərəfindən həyata keçirilə bilər. Belə ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və bərpası məqsədilə BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, Ermənistanın təcavüz hərəkətlərinə görə beynəlxalq sanksiyaların iki növünün - 41-ci maddəyə müvafiq olaraq silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə bağlı olmayan sanksiyaların və 42-ci maddəyə uyğun olaraq hərbi sanksiyaların tətbiqi yolveriləndir.

Nəticə

Beynəlxalq hüquqda təcavüzə görə dövlətlərin məsuliyyəti ilə bağlı apardığımız araşdırma üzrə aşağıdakı mümkün nəticələri qeyd edə bilərik.

Birincisi, təcavüz müasir beynəlxalq hüquqda ən

ağır cinayətlərdən biridir və bu əmələ görə məsuliyyəti də məhz ilk növbədə dövlət daşmalıdır. Suveren təşkilat olaraq beynəlxalq hüququn digər subyektlərindən asılı olmayan əsas subyekt qismində çıxış edən və abstrakt qurum kimi dövlət təcavüzə görə cinayət məsuliyyətinin deyil, maddi və siyasi məsuliyyətin daşıyıcısı hesab olunmalıdır;

İkincisi, təcavüz cinayətinin törədilməsində dövlətin təqsiri fərdlərdə olduğu kimi psixoloji mahiyyətli deyil, sosial-siyasi anlamda dərk edilməlidir və burada cinayət məsuliyyəti isə yalnız dövlətin məsuliyyəti müəyyən edildikdən sonra dövlətdə təmsil olunan müvafiq rəsmi səlahiyyətli şəxslərin də üzərinə qoyulmalıdır;

Üçüncüsü, 2020-ci ildə 44 günlük müharibə zamanı Gəncədə, Bərdədə, Tərtərdə və ölkəmizin digər şəhər və kəndlərində beynəlxalq cinayətlər, kütləvi insan hüquqları pozuntusu törətmiş Ermənistan qarşı Azərbaycanın tam hüquqlu üzvü olduğu universal və regional təşkilatlar çərçivəsində, beynəlxalq məhkəmələrdə məsuliyyət məsələlərinin tətbiqi mümkündür. Burada xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, azərbaycanlılara qarşı Ermənistan tərəfindən törədilən insan hüquq pozuntuları, irqi ayrı-seçkiliyin tətbiqi ilə əlaqədar BMT Beynəlxalq Məhkəməsində hazırda icraatı davam edən işdə və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə verilən şikayətlər üzrə təsdiqedic qərarın çıxarılması olduqca zəruridir. Çünki, məhkəmə tərəfindən çıxarılan qərarla sübut olunmuş həmin faktlara istinad edərək, beynəlxalq hüquqi nöqtəyi-nəzərdən Ermənistanın dövlət məsuliyyətinə nail olunması mümkündür;

Dördüncüsü, təcavüz *erga omnes* kateqoriya-

sından olan öhdəlikləri pozduğu, yəni bu, təkcə konkret dövlətin deyil, bütün beynəlxalq birliyin üzvlərinin varlığına təhlükə törətdiyi üçün mütləq mənada beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğur və bu səbəbdən də bu cinayətə görə “məsuliyyətə cəlb etmə hüququ” bütün dövlətlərə şamil edilə bilər;

Bəşincisi, Ermənistan silahlı təcavüzə görə təkcə Azərbaycan dövləti qarşısında deyil, bütövlükdə region dövlətləri və beynəlxalq birlik qarşısında məsuliyyət daşmalıdır. Çünki, Ermənistanın təcavüz hərəkətlərinin kriminal nəticələri təkcə ölkəmizin deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionu və Avropada inteqrasiya proseslərində maraqlı olan ölkələrin mənafelərinə toxunaraq başqa dövlətlərin də beynəlxalq siyasi və iqtisadi təhlükəsizlik maraqlarını pozmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, təcavüzü törədən hər hansı bir dövlət nəinki təcavüz qurbanları qarşısında, həmçinin bütün beynəlxalq birlik qarşısında məsuliyyət daşıyır. Beynəlxalq hüququn başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas subyektləri qismində heç bir xarici dövlətin hakimiyyətinin şamil olunmadığı suveren dövlətlər çıxış edir. Dövlətlərin bərabərliyi dövlətin razılığı olmadan qəbul edilmiş beynəlxalq normadan tamamilə imtina tələb edir;

Altıncısı, Ermənistanın hərbi təcavüz cinayətinin qurbanı kimi Azərbaycanın Roma Statutunu ratifikasiya etməsini gələcəkdə bu cinayətə görə Ermənistanın məsuliyyətə cəlb etmə baxımından faydalı hesab edirik. Çünki faktiki olaraq, Ermənistan Azərbaycana qarşı uzanan təcavüz hərəkətlərini davam etdirir və bu cinayətə görə cəza ləğv deyil.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İbayev V.Ə. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı: Elm, 2006
2. Məcidli S.T. Ermənistanın hərbi təcavüzü və Azərbaycanın əks-hücum əməliyyatları (beynəlxalq hüquqi məsələlər). Bakı, Elm və təhsil, 2021
3. Василенко В.А. Ответственность государства за международные правонарушения. Киев: Изд. Объединение ВИЦА ШКОЛА, 1976
4. Костенко Н. И. Международное уголовное право: современное теоретическое проблемы. М.: Юрлитинформ, 2004
5. Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право. М.: СПАРК. 1999
6. Международное право. Учебник. Отв. Ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., Междуна-

родные отношения, 2005

7. Международное право. М., Международные отношения, 1998. 457с.
8. Проект статей об ответственности государств 2000 г. // Международное публичное и частное право. 2002. № 2
9. Эфендиев О.Ф., Вооруженные конфликты и военные преступления на Центральном Кавказе: международно-правовой аспект. Баку, Издательский дом Кавказ, 2006
10. Daro Akande & Antonios Tzanakopoulos. The Crime of Aggression in the ICC and State Responsibility. [https://harvardilj.org/wp-content/uploads/sites/15/Akande-and Tzanakopoulos-Formatted.pdf](https://harvardilj.org/wp-content/uploads/sites/15/Akande-and_Tzanakopoulos-Formatted.pdf)
11. Graefrat B. and Mohr M., “Legal Consequences of act of aggression: The case of Iraqi invasion and occupation of Kuwait” // Austrian Journal of Public and International Law 109, 1992
12. Nina H.B. Jorgensen. The responsibility of states of international crimes. Oxford University Press. 2000
13. Documents on the Crime of Aggression, <http://untreaty.un.org>
14. Rome Statute, A/CONF.183/9, <http://www.icc-cpi.int>

Elnur Aliyev

The responsibility of states for aggression in international law

The article discusses the issues of state responsibility for the crime of military aggression. International law applies to both state and individual liability for international crimes, including aggression. Military aggression attracts attention with its political and legal nature. In recent years, military attacks, armed aggression and other international crimes have become the most serious crimes in modern interstate relations and necessitate international responsibility.

The article scientifically examines the issues of material and political responsibility for aggression, the application of countermeasures and sanctions. Both the political responsibility of states for the crime of military aggression and the criminal responsibility of individuals are relevant issues for modern international law.

The article also examines the responsibility of states for aggression, taking into account the relevant provisions of the Statute of the International Criminal Court.

Эльнур Алиев

Ответственность государств за агрессию в международном праве

В статье рассматриваются вопросы ответственности государства за преступление военной агрессии. Международное право распространяется как на государственную, так и на индивидуальную ответственность за международные преступления, включая агрессию. Военная агрессия привлекает внимание своим политико-правовым характером. В последние годы военные нападения, вооруженная агрессия и другие международные преступления стали наиболее тяжкими преступлениями в современных межгосударственных отношениях и влекут за собой международную ответственность.

В статье научно исследуются вопросы материальной и политической ответственности за агрессию, применения контрмер и санкций. Как политическая ответственность государств за преступление военной агрессии, так и уголовная ответственность отдельных лиц являются актуальными проблемами современного международного права.

В статье также рассматривается ответственность государств за военную агрессию с учетом соответствующих положений Статута Международного уголовного суда.

Rafael QULİYEV

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları

İnstitutunun doktorantı

Email: rafael_quliyeff@mail.ru

ELEKTRON TİCARƏT SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ AKTLAR

Açar sözlər: elektron ticarət, beynəlxalq təşkilat, konvensiya, beynəlxalq müqavilə, tövsiyə

Keywords: electronic trade, international organization, convention, international treaty, recommendation

Ключевые слова: электронная торговля, международная организация, конвенция, международный договор, рекомендация

Elektron ticarət sahəsində beynəlxalq hüquqi aktları təhlil etmək üçün ilk növbədə ümumiyyətlə “beynəlxalq hüququn mənbələri” anlayışının, daha sonra beynəlxalq müqavilələrlə əlaqədar və digər məsələlərin nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Beynəlxalq hüququn mənbələrinin rəsmi təsnifatı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutunun 38-ci maddəsində aparılmışdır. Həmin maddənin əsasında beynəlxalq hüququn mənbələrini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- 1) beynəlxalq müqavilələr;
- 2) beynəlxalq-hüquqi adətlər;
- 3) hüququn ümumi prinsipləri;
- 4) məhkəmə qərarları;
- 5) tanınmış alimlərin rəyləri [20].

Beynəlxalq müqavilə beynəlxalq hüququn əsas mənbələrindən biri olub, iki və ya daha artıq dövlət (və ya beynəlxalq hüququn digər subyekti) arasında bağlanan, qarşılıqlı beynəlxalq hüquq və vəzifələr müəyyən edən razılaşma kimi başa düşülür [8].

Azərbaycan Respublikasının 2 oktyabr 2017-ci il tarixli Qanunla qoşulduğu “Müqavilələr hüququ haqqında” Vyana Konvensiyasının 2-ci maddəsinə əsasən (beynəlxalq) “müqavilə” de-

dikdə dövlətlər arasında yazılı formada bağlanan və beynəlxalq hüquqla tənzimlənən, bir sənəddə və ya öz arasında əlaqəli olan iki və ya daha çox sənəddə əks olunmasından və konkret adından asılı olmayaraq beynəlxalq razılaşma başa düşülür [9].

Analoji anlayış dövlətdaxili qanunvericilik üçün də xarakterikdir. “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında” 13 iyun 1995-ci il tarixli Qanununun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqaviləsi, adından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla bu Qanunda müəyyən edilmiş qaydada yazılı şəkildə bağlanan razılaşmasıdır [2].

Beynəlxalq müqavilə vasitəsi ilə dövlətlər, o cümlədən beynəlxalq hüququn digər subyektləri, məsələn, beynəlxalq təşkilatlar öz aralarında ortaya çıxan müxtəlif xarakterli məsələləri tənzimləyə bilirlər. Bu baxımdan beynəlxalq müqavilə müasir beynəlxalq hüququn ən mühüm mənbəyi kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlar” maddəsində (m.148.II) göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Beynəlxalq aktların hüquqi qüvvəsi” maddəsi ilə (m.151) həmin məsələyə belə aydınlıq gətirilir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar

istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Müasir beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi kimi beynəlxalq müqavilələr elektron ticarət sahəsində də dövlətlər üçün məqbul olan beynəlxalq standartları müəyyən edir. Bu sahə ilə bağlı universal xarakterli beynəlxalq müqavilələr kimi “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının malların beynəlxalq alqı-satqısına dair müqavilələr haqqında” Konvensiyasını, “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beynəlxalq müqavilələrdə elektron kommunikasiyaların istifadəsinə dair” Konvensiyasını qeyd etmək lazımdır.

Həmçinin ayrı-ayrı dövlətlər arasında elektron ticarət sahəsində də qarşılıqlı öhdəlikləri müəyyən edən ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələr bağlanılır. Məsələn, 17 mart 2005-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında” Saziş imzalanmışdır ki, həmin Sazişin 7-ci maddəsinə əsasən informasiya texnologiyalarının, elektron ticarətin, texnoparkların inkişaf etdirilməsini də stimullaşdırmaq üçün əlverişli rejim tətbiq ediləcəkdir [1].

Elektron ticarət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas istiqaməti Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) çərçivəsində cərəyan edir. ÜTT 1995-ci ildə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (GATT - General Agreement on Trade and Tariffs) yerinə yaradılmışdır. Hal-hazırda 164 dövlət Təşkilata üzvdür [18]. Təşkilata daxil olmaq istəyən dövlətlər öz qanunvericiliklərini bu təşkilatın konvensiyalarına uyğunlaşdırmalıdır.

ÜTT-nin yaradılmasına qədər 1948-ci ildən 1994-cü ilədək beynəlxalq ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsində əsas hüquqi vasitə rolunu GATT oynamışdır. Belə ki, GATT qüvvədə olduğu müddətdə “Beynəlxalq Ticarət Məcəlləsi” funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olma niyyətini əks etdirən müraciət 23 iyun 1997-ci il tarixində ÜTT Katibliyinə təqdim edilmişdir. Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyü ilə bağlı sonuncu – 14-cü iclas 28 iyul 2017-ci il tarixində Cenevrə şəhərində keçirilmişdir [10].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 avqust 2006-cı il tarixli 1583 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması prosesi ilə əlaqədar qanunvericiliyin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üzrə Tədbirlər Planı”nda [3] 39 normativ-hüquqi sənəd nəzərdə tutulmuşdur. Onlardan “Bitki karantini haqqında” və “Bitki mühafizəsi haqqında” qanunlar qüvvədən düşmüş, 18 normativ-hüquqi sənəd qəbul edilmişdir. 10 sənədin layihəsi hazırlanaraq aidiyyəti orqanlarla razılaşdırılmış, həmçinin “Standartlaşdırma haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 17 may tarixli 1587-VQ nömrəli Qanunu və “Texniki tənzimləmə haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 30 sentyabr tarixli 1669-VQ nömrəli Qanunu qəbul edilmişdir.

Sırfelektron ticarət sahəsində ÜTT-nin fəaliyyəti ilə bağlı aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

1998-ci ildə “Elektron kommersiya və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının rolu” mövzusunda tədqiqat çap edilmişdir. Tədqiqatda elektron ticarətin inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün imkanları qeyd edilərək, bu imkanların reallaşdırılması üçün zəruri infrastruktura daxilolmanın genişləndirilməsi və istifadəçilərin hazırlıq səviyyəsinin artırılmasının zəruriliyi vurğulanmışdır [7, s. 31].

ÜTT-yə üzv dövlətlərin nazirlərinin 1998-ci ilin mayında keçirilən konfransında “Qlobal elektron kommersiya haqqında” Bəyannamə [13] qəbul edilmişdir. Bəyannamədə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyat, maliyyə və inkişaf sahələrində tələbatlarının ödənilməsində elektron ticarətin vacib rolu qeyd edilmiş, digər forumlarda işlənilib hazırlanmış nəticə və təkliflər tanınmışdır. Bundan başqa Bəyannamədə verilən elektron bildirişlərə gömrük rüsumlarının təyin edilmədiyi üzv dövlətlərin praktikası təsdiq edilmişdir. ÜTT-nin mövqeyinə görə üzv dövlətlərin telefon rabitəsi, faksimil bildirişləri, elektron poçt və yaxud kompüter birləşmələri dövlət sərhədlərini keçən hallarda rüsumlar tətbiq edilmədiyi üçün internet vasitəsi ilə verilən elektron məlumatlara da rüsumlar tətbiq edilməməlidir. ÜTT-nin apardığı bu siyasət internetdən qlobal bazar kimi istifadə etməyə imkan yaratmışdır.

Katiblik tərəfindən “ÜTT” hüququnun və elektron ticarətin inkişafının qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili aparılmış, 1998-ci ilin sentyabrında Baş Şura “Elektron kommersiya üzrə” İşçi Proqram [24] hazırlamışdır.

Çoxsaylı danışıqlara baxmayaraq, 3 məsələ ilə bağlı razılıq əldə etmək mümkün olmamışdır:

1) elektron məhsulların əmtəə və ya xidmət kimi təsnifləşdirilməsi;

2) elektron əməliyyatlara gömrük rüsumunun tətbiqinin qarşısının alınması;

3) danışıqlar aparmaq səlahiyyətinə malik olan orqanların müəyyən edilməsi.

Məhz Doha və Kankun şəhərlərində keçirilmiş Sammitlərin nəticəsində elektron ticarətin “ÜTT” hüququnun təsir dairəsinə düşdüyü, həmçinin daha əlverişli rejim və milli rejim prinsiplərinin tətbiq edilib-edilməməsinin xidmətin çatdırılma üsulundan asılı olmadığı barədə təsəvvür formalaşmışdır [11].

ÜTT çərçivəsində elektron ticarətin rejiminin formalaşdırılmasına kvalifikasiya problemi əhəmiyyətli maneəyə çevrildi. Adətən bu və ya digər əmtəənin rejiminin tənzimlənməsi onların fiziki xüsusiyyətlərindən asılıdır ki, elektron məhsullarla bağlı bu, mümkün deyil. Aparılan danışıqlar və praktiki fəaliyyətlərin nəticəsində ÜTT-nin elektron ticarətlə bağlı müddəaları tədricən dəqiqləşdirilir. Aşağıdakı istiqamətlərdə danışıqlar aparılır:

1. Telekommunikasiya xidmətləri. GATS-ın (General Agreement on Trade in Services) təsnifat sistemində bu xidmət ayrıca fərqləndirilməsə də, danışıqlarda ayrıca müzakirə obyektinə kimi çıxış edir;

2. Kompüter və əlaqəli xidmətlər. Xüsusən soft xidmətlərinin hansı təsnifata aid edilməsi problemi mövcuddur. Biznes proseslərin avtorsinqi xidmətləri də müzakirəlidir;

3. Audiovizual və əyləncə xidmətləri. Bu xidmətlərə GATS rejiminin şamil edilməsi mübahisəlidir. “Mədəniyyətə aid olması” mülahizəsi əsasında bu sualın həlli təxirə salınıb [11].

Göründüyü kimi elektron ticarət və əlaqəli məsələlərlə bağlı ÜTT-nin daxilində hüquqi çərçivə tam formalaşmamışdır və danışıqlar hələ də davam etməkdədir.

Elektron ticarət sahəsində beynəlxalq qanunvericiliyin formalaşdırılmasında İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) fəaliyyəti mühüm yer tutur. Hazırda 38 üzv dövləti var, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları və dövlətlərin ictimai təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir. Rəsmi struktura malik olmayan təşkilat hər bir dövlətdə dünya ticarətində məlumatların təhlili, tövsiyələrin verilməsi ilə məşğul olur, beynəlxalq ticarətin azadlığını təmin edir.

1997-ci ildə İƏİT çərçivəsində ilk dəfə elektron ticarət üzrə ekspert qrupu yaradılmış, 1998-ci ildə isə elektron kommersiya sahəsində ilk Fəaliyyət Planı formalaşdırılaraq bu sahədə vergi-qoymanın prinsip və şərtləri təklif edilmişdir.

Trust, sığorta və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində hüquqi çərçivənin formalaşdırılmasında əməkdaşlıq məqsədi ilə İƏİT çərçivəsində 1999-cu ildə “Elektron kommersiya kontekstində istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinin əsas istiqamətləri”, 2002-ci ildə isə “İstehlakçıların dələduzluq və yalançı transsərhəd kommersiya praktikasından müdafiəsinin əsas istiqamətləri” hazırlanmışdır.

Elektron ticarət sahəsində BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyasının (UNCITRAL) fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Komissiya beynəlxalq ticarət hüququ sahəsində normaların unifikasiyası və məcəllələşdirilməsi ilə məşğul olur.

Məhz UNCITRAL çərçivəsində hazırlanmış “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının malların beynəlxalq alqı-satqısına dair müqavilələr haqqında” Konvensiyası 1980-ci il aprelin 11-də Vyana şəhərində imzalanmış, 1988-ci il yanvarın 1-də qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası 1 fevral 2016-cı il tarixli Qanunla həmin Konvensiyaya qoşulmuşdur [5]. Bu Konvensiyada beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinin bağlanması, alıcıların və satıcıların hüquq və öhdəlikləri kimi məsələlər razılaşdırılmışdır.

UNCITRAL tərəfindən internetdən ticarət məqsədləri üçün istifadənin ilkin dövrlərindən etibarən model normativ aktlar hazırlanmağa başlanmışdır. 1996-cı ildə BMT Baş Məclisinin 16 dekabr 1996-cı il tarixli 51/162 nömrəli Qətnaməsi ilə “Elektron kommersiya haqqında” Nümu-

nəvi Qanun qəbul edilmiş və 1998-ci ildə ona “maddə 5-1” əlavə edilmişdir [21].

Nümunəvi Qanun 2 hissədən ibarətdir. 1-ci hissə ümumilikdə elektron ticarətə aid olmaqla özündə ümumi müddəaları, verilən məlumatlara qoyulan hüquqi tələblərin tətbiqi və verilən məlumatların ötürülməsi məsələlərini tənzimləyən fəsiləri birləşdirir. 2-ci hissə “Spesifik sahələrdə elektron ticarət” adlandırılrsa da, yalnız malların daşınması məsələlərini tənzimləyən fəsildən ibarətdir. Bu isə elektron ticarət sahəsindəki münasibətlər inkişaf etdikcə gələcəkdə onun digər aspektlərini də tənzimlənməyə ehtiyac olacağını deməyə əsas verir. Yəni Nümunəvi Qanun bir növ sonradan genişləndirilməsi nəzərdə tutulan “açıq” sənəd kimi nəzərdən keçirilə bilər [21].

Nümunəvi Qanun elektron vasitələrdən istifadə etməklə ticarətin həyata keçirilməsinə imkan yaratmaq məqsədi daşıyır və bu istiqamətdə ayrı-ayrı ölkələrin milli qanunvericilikləri üçün elektron ticarətə mane olan hüquqi maneələri aradan qaldıran və onun hüquqi əlçatanlığını yüksəldən beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən normalar məcmusunu müəyyən edir. Bura kağız və elektron daşıyıcılar üçün bərabər rejimin müəyyən edilməsi yolu ilə milli qanunvericiliklərdə təsbit edilmiş və müqavilə əsasında dəyişdirilə bilməyən maneələrin aradan qaldırılması da daxildir. Belə bərabər rejim kağızsız məlumat ötürücülərinin inkişafı üçün geniş imkanlar açır ki, bu da nəticə etibarilə ticarətin səmərəliliyinin inkişafına zəmin yaradır. Nümunəvi Qanunun təsbit etdiyi əsas prinsiplərdən biri ondan ibarətdir ki, elektron formada təqdim edildiyi üçün məlumatı hüquqi qüvvəsi olmayan, həqiqi olmayan və yaxud iddia qüvvəsi olmayan kimi qəbul etmək olmaz. Bu prinsipi təmin etmək məqsədi ilə Nümunəvi Qanunda elektron formaları da əhatə edə bilmələri üçün “yazılı forma”, “imza”, “həqiqilik” anlayışlarına genişləndirici təfsir verilmişdir. Bununla da Nümunəvi Qanun “funksional-ekvivalent yanaşma”dan istifadə etməklə bir qayda olaraq kağız üzərində olan sənədlərə münasibətdə tələb edilən məqsəd və funksiyalara elektron ticarətin metodlarının köməyi ilə nail olunmasına səy göstərmişdir.

Nümunəvi Qanunda “elektron ticarət”in tərifini birbaşa ifadə edilməsə də, onun əlamətləri qeyd

edilmişdir. “Elektron ticarət”in tərifini isə Nümunəvi Qanunun təsdiq edildiyi BMT Baş Məclisinin 16 dekabr 1996-cı il tarixli 51/162 nömrəli Qətnaməsində müəyyən qədər ifadə edilmişdir. Qətnamənin preambulasında qeyd edilir ki, beynəlxalq ticarətdə məlumatların elektron və digər üsullarla mübadiləsi vasitəsi ilə bağlanan əqdlərin sayı artır, adətən “elektron ticarət” adlandırılır, məlumatların kağız formada ötürülməsi və saxlanması alternativ olan metodları özündə ehtiva edir.

Nümunəvi Qanunun hazırlanması ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericilik aktlarına daxil edilə biləcək hüquqi müddələrin formalaşdırılmasına şərait yaratmışdır.

UNCITRAL tərəfindən hazırlanmış digər model normativ akt kimi BMT Baş Məclisinin 12 dekabr 2001-ci il tarixli 56/80 nömrəli Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Elektron imzalar haqqında” Nümunəvi Qanunu da vurğulamaq lazımdır [22]. Nümunəvi Qanun elektron imzadan “ticarət fəaliyyəti” kontekstində istifadə edilən hallara şamil edilir. Burada “ticarət” anlayışı geniş şərh edilərək, müqavilə və ya qeyri-müqavilə əsaslı ticarət xarakterli münasibətlərdən irəli gələn bütün məsələləri əhatə edir. Elektron imzaya isə “verilənləri imzalayan şəxsi eyniləşdirməyə imkan verən və onun bu verilənlərdə əks edilmiş məlumatlarla razılığını ifadə edən digər verilənlərə əlavə edilən və ya onlarla məntiqi əlaqəli olan elektron formada verilənlər” şəklində anlayış verilmişdir. Qeyd edək ki, “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda həmin anlayışın daha sadə və anlaşılıqlı formasından istifadə edilmişdir:

“elektron imza - digər verilənlərə əlavə edilən və ya onlarla məntiqi əlaqəli olan, imza sahibini identifikasiyaya imkan verən verilənlər” [6].

“Beynəlxalq müqavilələrdə elektron kommunikasiyaların istifadəsinə dair” Konvensiya [23] da UNCITRAL çərçivəsində hazırlanmış və BMT Baş Məclisi tərəfindən 23 noyabr 2005-ci il tarixində qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası 6 mart 2018-ci il tarixli Qanunla həmin Konvensiyaya qoşulmuşdur [4]. Konvensiya cəmi 4 fəsildən (25 maddədən) ibarətdir: Tətbiq sahəsi; Ümumi müddəalar; Beynəlxalq müqavilələrdə

elektron kommunikasiyalardan istifadə edilməsi; Yekun müddəalar.

Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən bu Konvensiya fəaliyyət yerləri müxtəlif dövlətlərdə olan tərəflər arasında müqavilələrin bağlanması və ya yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar elektron kommunikasiyalardan istifadəyə tətbiq edilir.

Konvensiyanın 4-cü maddəsinin "h" bəndinə əsasən "fəaliyyət yeri" dedikdə tərəfin müəyyən yerdən kənarında müvəqqəti əsasda əmtəə və ya xidmətləri göstərməsindən savayı iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün malik olduğu qeyri-müvəqqəti müəssisəsini saxladığı istənilən yer nəzərdə tutulur. Aydındır ki, burada müəssisənin virtual deyil, fiziki ünvanı başa düşülür. Yəni Konvensiya maraqlı tərəfin təqdim etdiyi məlumata əsaslanır, texniki avadanlığın yerinə və ya məlumata giriş yerinə deyil. UNCITRAL-ın müvafiq izahedici qeydində birbaşa göstərilmişdir ki, Konvensiyanın müddəaları yalnız virtualda mövcud olan, yəni internet şəbəkəsində mövcud olub da fiziki əsası olmayan təşkilatlara şamil edilmir [15].

Elektron kommunikasiyaların hüquqi tanınmasına gəldikdə isə kommunikasiya və ya müqavilənin elektron kommunikasiya formasında olması onun etibarlılığının və ya hüquqi qüvvəsinin təkzib edilməsinə əsas deyildir (maddə 8).

Elektron ticarət sahəsində beynəlxalq qanunvericiliyin formalaşdırılmasında BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının (UNECE) fəaliyyətini də xüsusi vurğulamaq lazımdır. Komissiyanın 1995-ci il tarixli iclaslarında "Məlumatların elektron mübadiləsi üçün mübadilə müqavilələrindən kommersiya məqsədli istifadə" barədə tövsiyələr [12] qəbul edilmişdir. Mübadilə barədə saziş ticarət tərəfdaşları arasında bağlanaraq onlar üçün məlumatların elektron mübadiləsi ilə bağlı qaydalar müəyyən edir. Saziş həm də məlumatların ötürülməsi, alınması və saxlanması üzrə tərəfdaşların rolu və hüquqi vəzifələrini müəyyənləşdirir.

2000-ci ilin fevralında isə BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının Ticarətin Asanlaşdırılması və Elektron Biznes Mərkəzi (CEFACT) tərəfindən Elektron kommersiya üzrə Sazişin [16] layihəsi təklif edilmişdir. Bu Saziş şirkətlərarası (B2B) elektron ticarət əməliyyatlarında kommer-

siya tələblərinə xidmət etməli idi.

CEFACT tərəfindən 2000-ci ildə həmçinin "Elektron kommersiya və inzibati məhdudiyətlərin minimallaşdırılması"na dair sənəd [17] işlənilib hazırlanmışdır. Sənəddə elektron ticarət anlayışı nəzərdən keçirilir və ona işgüzar əməliyyatların elektron yolla aparılması kontekstində anlayış verilir.

Bu xüsusda CEFACT-ın "İnzibati, kommersiya və nəqliyyat məqsədləri üçün elektron məlumatların mübadiləsinə dair" BMT Qaydalarının [14] da əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır.

Elektron kommersiyanın aparılmasının nümunəvi Kodeksi [19] isə Hollandiyanın Elektron ticarət üzrə əlaqələndirici Mərkəzi tərəfindən işlənilib hazırlanmış və BMT-yə, Avropa Birliyinə, CEFACT-a, İƏİT-yə təqdim edilmişdir. Kodeksdə elektron ticarətlə bağlı olan hüquqi problemlər və bu problemlərin həllində özünü nizamlama məsələləri, informasiyanın mötəbərliyinin, şəffaflığının, məxfiliyinin ümumi əlamətləri öz əksini tapmışdır. Kodeks dinamik və qıvrıq, çevik nümunəvi model kimi nəzərdən keçirilir [7, s. 28].

Elektron ticarətin beynəlxalq-hüquqi tənzi mində Beynəlxalq Ticarət Palatasının (ICC) tövsiyələri də mühüm rol oynayır. ICC-nin əsas vəzifəsi elektron ticarətin daxili nizamlanma çərçivələrinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədlə işgüzar dairələr tərəfindən istifadə olunmaq üçün bir sıra işçi məhsulları hazırlanmışdır.

Bunlardan birincisi internetdə reklam və marketing fəaliyyəti üzrə yenidən baxılmış rəhbər prinsiplərdir. Bu prinsiplərin əsas müddəaları reklamverənin şəxsiyyəti barəsində məlumatın elan edilməsini, elektron ticarət və marketing ilə bağlı olan bütün xərclər və öhdəliklər haqqında informasiyanın açıqlanmasını tələb edir və şəxsi məlumatların toplanması və onlardan istifadə edilməsi üzrə məhdudiyətlər qoyur.

Digər irihəcmli sənəd beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin ümumi metodlarıdır [7, s. 28-29].

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının (WIPO) aktları da əhəmiyyətli yer tutur. Təşkilatın bu sahədə fəaliyyəti elektron ticarət sahəsində əqli mülkiyyətlə əlaqəli hüquqların qorunmasına

istiqləşdirilmişdir. WIPO-nun elektron ticarət sahəsində əsas vəzifələrindən biri domen adları ilə bağlı mübahisələrin həlli ilə bağlıdır ki, həmin mübahisələr çox vaxt domen adları ilə ticarət nişanları arasında olan əlaqənin qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı olur. WIPO-nun elektron kommersiyada intellektual mülkiyyət məsələləri ilə bağlı iki ildən bir çağırdığı konfranslar artıq ənənə halını almışdır [7, s. 30].

Avropa Birliyi Komissiyası isə elektron ticarət sahəsində direktiv və siyasətin işlənilməsi üzrə aktiv fəaliyyəti həyata keçirir. Komissiya “Xarici ticarət məlumatları ilə elektron mübadilə sistemi” Proqramı çərçivəsində üzv dövlətlərdə elektron ticarətin hüquqi statusu haqqında bir sıra məruzələr çap etmiş, sənədlərin elektron mübadiləsi üzrə Avropa Nümunəvi Sazişini və üzv dövlətlərdə imzaların elektron formasında tanınması haqqında təkliflər işləyib hazırlamışdır.

1998-ci ilin mayında Komissiya “Elektron imzalar üçün ümumi çərçivə əsasında təklif olunan Direktiv”i buraxmışdır. Komissiya öz izahatında qeyd etdiyi kimi onun hazırlanması üçün aşağıdakı əsaslara xüsusi diqqət yetirmişdir:

- ümumi bazar daxilində elektron ticarətə maneələri istisna edən razılaşıdırılmış hüquqi çər-

çivələrin yaradılmasının zəruriliyi;

- istənilən hər bir direktivin (göstəriş) texnoloji baxımdan neytral olması və rəqəmli formada imzaların yaradılması texnologiyaları ilə məhdudlaşdırılmaması; ppo

- bazarın və texnologiyanın inkişafı məqsədilə “ilkin razılıq” və yaxud lisenziya alınmasını nəzərdə tutan sxemlərdən imtina;

- müqavilələrin sərbəst, müstəqil şəkildə bağlanması hüququnun qəbul olunması;

- elektron imzaların hüquqi cəhətdən tanınmasının vacibliyi;

- elektron imzaların bütün dünyada tanınmış standartlarının işlənilib hazırlanmasında aparıcı rolu.

Beləliklə, yuxarıda təhlil edilənlər belə bir nəticə gəlməyə imkan verir ki, elektron ticarət sahəsində beynəlxalq hüquqi aktlar sistemində universal xarakterli konvensiyalardan başqa məhz elektron ticarətə diqqət yetirən beynəlxalq müqavilələr və tövsiyələr də əhəmiyyətli rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında elektron ticarətin inkişaf perspektivləri bu sahədə beynəlxalq qanunvericiliyin və təcrübənin öyrənilməsinə mühüm tələbat yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 14 iyun 2005-ci il tarixli 930-IIQ nömrəli Qanunla təsdiq edilmişdir / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/10410>

2. “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 13 iyun 1995-ci il tarixli 1057 nömrəli Qanunla təsdiq edilmişdir (24 iyun 2011-ci il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə) / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/9460>

3. “Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması prosesi ilə əlaqədar qanunvericiliyin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üzrə Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 2 avqust 2006-cı il tarixli 1583 nömrəli Sərəncamla təsdiq edilmişdir / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/12332>

4. “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beynəlxalq müqavilələrdə elektron kommunikasiyaların istifadəsinə dair Konvensiyası”na qoşulmaq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 6 mart

2018-ci il tarixli 1020-VQ nömrəli Qanunla təsdiq edilmişdir / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/38244>

5. “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının malların beynəlxalq alğı-satqısına dair müqavilələr haqqında Konvensiyası”na qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 1 fevral 2016-cı il tarixli 116-VQ nömrəli Qanunla təsdiq edilmişdir / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/32092>

6. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 9 mart 2004-cü il tarixli 602-IIQ nömrəli Qanunla təsdiq edilmişdir (28 dekabr 2018-ci il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə) / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/5916>

7. Əkbərov M.Q. Elektron kommersiya. - Dərs vəsaiti. - Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, - 2011, - 212 s.

8. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. - Dərslik. - Bakı: Qanun nəşriyyatı, - 2012, - 368 s.

9. “Müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyası”na qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 2 oktyabr 2017-ci il tarixli 777-VQ nömrəli Qanunla təsdiq edilmişdir / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/36996>

10. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) haqqında / Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsi [Elektron resurs]. Keçid: <https://www.economy.gov.az/article/vto/21561>

11. Кофейников Д.В. Международно-правовое регулирование электронной торговли государств БРИКС // Дисс. канд. юрид. наук / - Москва, - 2019, - 175 с. / МГИМО Университет МИД России [Электронный ресурс]. URL: <https://mgimo.ru/upload/diss/2019/kofeynikov-diss.pdf>

12. Commercial Use of Interchange Agreements for Electronic Data Interchange (EDI) / Trade Facilitation Implementation Guide [Electronic resource]. URL: <https://tfig.unece.org/contents/recommendation-26.htm>

13. Declaration on global electronic commerce / World Trade Organization [Electronic resource]. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/mindec1_e.htm

14. EDIFACT Rules for Electronic Data Interchange for Administration, Commerce and Transport / United Nations Economic Commission for Europe [Electronic resource]. URL: <https://unece.org/trade/uncefact/unedifact/part-4-rules-electronic-data-interchange-administration-commerce-and-transport>

15. Explanatory Note on the Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts / [Electronic resource]. URL: <http://www.parliament.gov.fj/wp-content/uploads/2017/02/ECC-Convention-2005.pdf>

16. Electronic Commerce Agreement (E-Agreement) / Trade Facilitation Implementation Guide [Electronic resource]. URL: <https://tfig.unece.org/contents/recommendation-31.htm>

17. Electronic commerce and the simplification of administrative constraints / United Nations Digital Library [Electronic resource]. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/408600?ln=en>

18. Members and Observers of the World Trade Organization / World Trade Organization [Electronic resource]. URL: https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm

19. Model Code of Conduct for Electronic Commerce / United Nations Digital Library [Electronic resource]. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/408486?ln=en>

20. Statute of the International Court of Justice/ United Nations [Electronic resource]. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/statute-of-the-international-court-of-justice>

21. UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Guide to Enactment / United Nations Commission on International Trade Law [Electronic resource]. URL: <https://uncitral.un.org/sites/un->

[citral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/19-04970_ebook.pdf](https://uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/19-04970_ebook.pdf)

22. UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures with Guide to Enactment / United Nations Commission on International Trade Law [Electronic resource]. URL:

<https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/ml-elecsig-e.pdf>

23. United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts / [Electronic resource]. URL: <http://www.parliament.gov.fj/wp-content/uploads/2017/02/ECC-Convention-2005.pdf>

24. Work programme on electronic commerce / World Trade Organization [Electronic resource]. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/wkprog_e.htm

Rafael Guliyev

International legal acts in the sphere of electronic trade

The article studies international legal acts in the sphere of electronic trade. Based on the study the author concludes that in the system of international legal acts in the sphere of electronic trade, along with conventions of a universal nature, international treaties and recommendations related specifically to electronic trade play a significant role.

The prospects for the development of electronic trade in the Republic of Azerbaijan significantly need a study of international legislation and practice in this sphere.

Рафаэль Гулиев

Международно-правовые акты в сфере электронной торговли

В статье исследованы международно-правовые акты в сфере электронной торговли. На основании исследования автор приходит к выводу что в системе международно-правовых актов в сфере электронной торговли наряду с конвенциями универсального характера, существенную роль играют и международные договора и рекомендации, касающиеся именно электронной торговли.

Перспективы развития электронной торговли в Азербайджанской Республике существенно нуждаются в исследовании международного законодательства и практики в этой сфере.

Elmira GAZVINOVA

Teacher of the Department of "Thoria of State and Law" of the Academy of Police of the Ministry of Internal Affairs

THE EVOLUTION OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF LAW-MAKING IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Açar sözlər: qanunvericilik, qanunvericilik fəaliyyəti, qanun, məcəlləşdirilmiş akt, qanun layihəsi

Keywords: legislation, legislative activity, law, codified act, draft law

Ключевые слова: законодательство, законодательная деятельность, закон, кодифицированный акт, законопроект

Azerbaijan has a rich history. Given that the Republic of Azerbaijan is the successor of the Republic of Azerbaijan that existed from May 28, 1918 to April 28, 1920, we believe that consideration of the historical aspects of the constitutional and legal regulation of lawmaking in the Republic of Azerbaijan from this period is more appropriate.

The period of existence of the Azerbaijan Democratic Republic will be marked as an important stage in the history of the law of our state. Despite its short existence, the republic was based on a modern form of government. A democratic republic was formed in the state, meeting the requirements of that time. State building was based on law.

The first political document of the Azerbaijan Democratic Republic is the Declaration of Independence. The political and legal essence of this document lies in the fact that it reflected the foundations of the political system of the state, the state with a parliamentary form of government and a democratic regime, the supreme bodies of state power, the responsibility of the government to parliament, the formation of parliament, domestic foreign policy, the legal status of the individual.

The legislative activity of the ADR began in June 1918, even before the formation of the Parliament, in the work of the National Council.

The ADR Parliament arose at a very difficult historical time. But despite such a difficult situation both in the region and within the country, the law-making activity of the ADR left its mark on the history of our country. Since its formation, the Parliament has taken an important place in the political life of the country and played a major role in shaping the political system of the country.

Not only the political sphere, but also socio-economic and cultural relations were built on new principles. and this, in turn, increased the role of legal regulation, legislation. The formation of separate legal branches was facilitated by intensive lawmaking.

The legal form of the activity of the Parliament was expressed in the acts adopted by it.

After the formation of the Parliament, the legislative process of the Parliament gained wide scope. The activities of the supreme legislative body in this area were built in two directions:

1. adoption of new laws
2. improvement of laws that retain temporary force through additions and changes that correspond to the state and people's interests.

The second direction provided for the gradual mixing of old laws with completely new laws.

According to the decision of the Council of Ministers of January 18, 1919. "On the rules for publishing decrees and orders of the Government" decrees and orders of the Government should be published in the collection "Information of the Azerbaijani Government". This normative act

provided for the rules for publishing not only legislative acts of the Council of Ministers, but also acts emanating from the Parliament and individual ministries. Each of the ministers had the power to issue resolutions and orders within their powers. These normative acts were adopted with the special permission of the Council of Ministers on these issues and were equated in legal force with the resolution of the Council of Ministers.

It should be noted that the system of ADR legislation was made up of numerous and variously named legal acts. Most of them were adopted during the period of Tsarist Russia and the Provisional Government: the Law of 1845 on crime and corrective punishments (as amended in 1885 and changes until 1917), the Criminal Law of 1903, a decree on punishments imposed by the Conciliation Courts from 1885, the Military Penal Code of 1875, the regulations of 1868 on the Military Court, the Naval Regulations of 1886, as well as acts relating to various legal branches. [5;402

The main essence of all the amendments made is to bring the imperial legislation in line with the requirements of the new state building. At the same time, it should be noted that the improvement of the legislation of tsarist Russia was of a complex nature. As you can see, the Azerbaijan Democratic Republic, in addition to the reception of Russian legislation, has improved in accordance with the requirements of the era. Given the different nature of the amendments, we consider it appropriate to divide them into four groups:

- Restoration of the legislative act in the previous version.
- Elimination of groups of articles or individual provisions
 - Adopted by the former state authorities
 - Submission of individual articles in a new edition

In general, the legislative process in the ADR had specific features. Thus, under various ministries, commissions were carried out to prepare bills.

A positive feature of the legislative process in the ADR was that it consisted of several stages:

- introduction of a bill or legislative initiative
- discussion
- Adoption

- publication

Laws were considered in commissions, and unlike the modern legislative process, they received feedback from the Council of Ministers and the bill was adopted in one reading.

The preparation of the text of the bill began after the need arose to adopt any legal norm or change in the norm, and all bills were accompanied by the issuance of an "Explanatory Note", substantiating this requirement.

During the period of activity of the Parliament, 315 bills were submitted to the Parliament, of which one part was adopted, 10-12 were rejected, while others were discussed in the commission. Of these projects, 32 were provided by the Ministry of Finance, 32 - by the Ministry of Justice, 24 - by the Ministry of Internal Affairs, 19 people's entities, 12 - Land, 10 - Social. Security.

As is known, the development of ADR legislation consisted not only in the improvement of imperial laws, but also in the adoption of normative acts by independent state bodies. Most of these acts have been codified. But during this period, many provisions were adopted, which were often equated with codified ones.

Thus, after analyzing the law-making activities of the ADR, we can conclude that the legislation of our country has developed in two directions:

- full reception of the codified acts that existed in tsarist Russia and their improvement to the requirements of the era
- adoption of separate legislative acts reflecting the foundations of new state building

The Azerbaijan Democratic Republic fell in April 1920, Soviet power was built in Azerbaijan. In December 1922, the Union of Soviet Socialist Republics was created, and Azerbaijan joined this Union.

After the construction of the Soviet socialist state in the AR, the renewed "revolutionary legality" became the ideological basis of society. By "revolutionary legality" is meant the expediency and enforcement of the rule of law on the part of the supreme organs of the proletarian dictatorship. The main source of law is considered to be the decisions of the courts, despite the fact that in

the 20s. lawyers paid great attention to decrees.

In this period, the formation of a legal framework began. On May 19, at the 1st All-Azerbaijan kurultai, the first Soviet Constitution was adopted, consisting of 5 sections, 15 chapters, 104 articles.

During these years, the formation of a unified legal framework began. Despite the fact that the codification activity was aimed at preventing shortcomings in the legislation, this activity was one of the stages in the implementation of revolutionary legal consciousness. This period of history was marked by the adoption of the following codification laws: Civil Code, Criminal Code, Correctional Labor, Marriage, Criminal Procedure.

Formed and founded in the 30s. XX century on the Marxist-Leninist ideology, the doctrine of "Socialist legality" reflected normative views on law. Despite the fact that in the 20s. primary psychological and sociological theories were abolished, the victory of normativist theory meant the victory of the rule of law. Such principles of law as expediency and impartiality were preserved. In practice, there were legal problems.

According to the supreme law of the Constitution, all power belonged to the Supreme Council. As a bourgeois principle, the "principle of separation of powers" was abolished. Among the sources of law, the main role was assigned to the law. In the formal sense, the law meant any act adopted by the representative body, in the material sense, the norms defining the rule of conduct, regardless of whether it was adopted by the legislature.

From the analysis of the provisions of the Constitution, we can conclude that at that time the formal and material meaning of the law coincided.

During the session, the functions of the Supreme Council were transferred to the Presidium. Ensuring the party-political unity of state-power structures facilitated the process of transferring the legislative function of one body to another. The governing bodies of the party actively participated in the formation of laws. At this time, the adoption of government resolutions together with the leading party became widespread. Party resolutions were of a normative nature. The Council of People's Commissars also passed resolutions

on the basis of and in pursuance of the law.

The legal system formed before the war was preserved even after the war. But the formation of emergency bodies, institutions and relations could not but affect the legal system and legal regulation. The sphere of contractual legal relations came to naught, there was centralization, civil law methods were inferior to economic and administrative-legal methods.

In the post-war period, there was a need to adopt a number of important laws and regulations. The legal department of the Supreme Council, the Plenum of the Supreme Court, the prosecutor's office, ministries and central departments, and some scientific departments took part in the preparation of the bills. Until the 1970s legal commissions of the Council of Ministers participated in this process. The government also made decisions. The local Council, within the limits of its authority, adopted resolutions that had coercive force in the respective territory. [3;325]

In the 50-60s. In the twentieth century, in connection with the improvement of legislation, codification work was carried out. The laws adopted 30-40 years ago did not meet the requirements of the time, and it became necessary to adopt new laws. On the other hand, the adoption of new codes was due to technical and legal reasons, and also numerous legislative material required systematization.

In 1958-1961. the codification work of criminal and criminal procedural law ended, in subsequent years - other codifications. In addition to codification works, the following type of systematization was used - incorporation. Legislative foundations for many branches of law were adopted. During incorporation, acts that had lost and contradicted each other were liquidated, this function was performed first by the legal commission under the Council of Ministers, in subsequent years - by the Ministry of Justice.

In 1988, the union authorities put forward the idea that the new law should serve not the state, but society. At the same time, the need for the formation of a legal framework for the protection of human rights was noted. In this regard, in 1988-1990. a number of laws and decrees "On

State Security", "On the Media", etc. were adopted. The concept of "Welfare legal state" was formed and this document noted the superiority of law and the separation of powers. These innovations were envisaged to be carried out as part of the overall reform process.

Most of the legislative changes took place in 1990. This was manifested in the adoption of the following laws: "On the establishment of the post of President", "On the popular vote", "On the division of powers between the USSR and the subjects of the federations"

For more than 70 years, the people of Azerbaijan, forced to live as part of the Soviet empire, although they lived with the dream of restoring independence, but for objective reasons, were able to achieve this only at the end of the last century. On October 18, 1991, the "Constitutional Act on State Independence of the Republic of Azerbaijan" was adopted. This Act officially proclaimed our republic the successor of the Azerbaijan Democratic Republic and independent. This act also reflects that the people of Azerbaijan have an inalienable right to choose their own form of government, determine their relations with other peoples and develop their political, economic and cultural life in accordance with their historical and national traditions, in accordance with universal values.

Article 12 of the "Constitutional Act on State Independence of the Republic of Azerbaijan" reflects the fact that the people of Azerbaijan create an independent, secular, democratic, unitary state, whose sovereign power in internal matters is limited only by law, and in external matters - only by provisions arising from treaties and agreements to which the people of Azerbaijan freely expressed their consent. The "Constitutional Act on the State Independence of the Republic of Azerbaijan" officially proclaimed the ownership of power and natural resources by the people, the equality of all forms of ownership, the right to choose citizens, the provision of a multi-party system, and the general principles of human and civil rights and freedoms. Despite the proclamation of the independence of our republic on October 18, 1991, independence was of a declarative nature.

Fundamental changes in the political and economic foundations during the period of independence led to changes in the legal system. On the other hand, the intensity of social changes included the emergence of new legal relations and the improvement of legal norms. According to the Constitutional Act adopted in 1991, all acts valid until the restoration of state independence, not contradicting the sovereignty and territorial integrity of Azerbaijan, acts not repealed in the manner prescribed by law, were valid on the territory of the Republic of Azerbaijan. In this regard, on October 28, 1992, a law was passed, which determined the list of the above-mentioned laws.

The adoption of the new Constitution of an independent state was one of the important steps along this path. The definition of new provisions related to the legislative system in Section V, entitled "Law and Right" of the Constitution, was a progressive development. It is noted here that the legislative system of the AR consists of the Constitution, acts adopted at a referendum, laws, decrees of the President, resolutions of the Cabinet of Ministers, acts of central executive authorities.

In December 1998, President Heydar Aliyev issued a decree on the preparation of a program for reforms in the public administration system. A commission was formed, a program was drawn up based on the experience of a number of states and began to be implemented. The purpose of the reform is the improvement of the legal system, the formation of a legislative framework based on progressive and democratic values. The first task of the constitutional reforms was to prepare the necessary laws in various branches of law.

The adoption of many sectoral regulations, the introduction of many changes to previous codes and, first of all, the need for new codification acts - all this gave impetus to urgent measures.

Thus, the first codification was carried out during the period of independence and the third one in the entire history of our country, starting with the ADR. The difference between these codification works was that when adopting these laws, we used the experience of Soviet codification, and also tried to comply with European stan-

dards. Codification work has gone through several stages of its development:

- preparation 1992-1995.
- development 1995-2000
- improvement and adoption of new codes after 2000.

The following codification laws have been adopted:

- Criminal Code (adopted on 12/30/1999, entered into force on 09/01/2000)
- Civil Code (adopted on 12/28/1999, entered into force on 09/01/2000)
- Code of Administrative Offenses (adopted on 07/11/2000, entered into force on 09/01/2000)
- Family Code (adopted on 12/28/1999, entered into force on 06/01/2000)
- Labor Code (adopted on 02/01/1999, entered into force on 07/01/1999)
- Forest Code (adopted on 12/30/1997)
- Water Code (adopted on 26.12.1997)

- Code on the Execution of Punishment (adopted on 07/14/2000, entered into force on 09/01/2000)

- Criminal Procedure Code (adopted on 07/14/2000, entered into force on 09/01/2000)

In subsequent years, the Electoral Code was adopted on May 27, 2003

(although it is a consolidation), the Migration Code of 07/02/2013, etc. As can be seen, the peak of the adoption of codes falls on 1999 and 2000s.

The holding of referendums in 2002, 2009 and 2016 played a positive role in the law-making of the Azerbaijan Republic. An example is the changes made in 2009 to Art. 96 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, where it is clearly stated that the right of legislative initiative is the people (although no law on this matter has been adopted).

List of used literature:

1. D. Suleymanov, M. Khalygov "History of Law of Azerbaijan" Baku, 2015
2. E.R. Kuliyev "Codification of the legislation of the Azerbaijan Republic", dis. Baku, 2010
3. M.F. Melikova, E.G. Nabiev "History of the state and the law of foreign countries" publishing house "Ganun" Baku, 1997, 416 pages.
4. History of the state and law of foreign countries, Part 2, ed. Krashennikova Zhidkova 2003 - 720p.
5. Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920) Legislative acts (Collection of documents) Baku, "Azerbaijan" publishing house, 1998 - 560s.

Elmira Qəzvinova

Azərbaycan Respublikasında hüquqyaratmanın Konstitusiyaya hüquqi tənziminin tarixi inkişafı

Məqalədə müəllif ölkəmizin hüquq tarixində mühüm mərhələ kimi Azərbaycan Demokratik Respublikasının qanunvericilik fəaliyyəti dövrünü təsvir etməyə cəhd edib. Məqalədə, həmçinin, qanunvericilik fəaliyyətinin tarixi aspektdə təhlili aparılmışdır.

Эльмира Газвинова

Историческое развитие конституционно-правового регулирования законодательства Азербайджанской Республики

В статье автор попытался охарактеризовать период законотворческой деятельности Азербайджанской Демократической Республики как важный этап в правовой истории нашей страны. Также была проанализирована законотворческая деятельность в историческом аспекте.

Bəxşeyiş ƏSGƏROV

BDU Hüquq fakültəsi Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
b.askerov63@mail.ru
 (+994502142697)

İfadə CƏFƏROVA

BDU Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının magistrantı
ceferova.ifade.999@gmail.com
 (+994508859619)

FRANSA RESPUBLİKASINDA ƏMƏLIYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN QANUNVERİCİLİK ƏSASLARINA DAİR

Açar sözlər: əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, qanunvericilik aktları, səlahiyyətli orqanlar, qanunvericilik təşəbbüsü, hüquq sistemi.

Key words: operational-search activities, legislative acts, authorities, legislative initiative, legal system.

Ключевые слова: оперативно-розыскные мероприятия, законодательные акты, органы власти, законодательная инициатива, правовая система.

Bu gün ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən dövlətimizin möhkəmləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi məqsədilə həyatımızın bütün sahələrində proqram səciyyəli islahatlar uğurla davam etdirilir. Bu islahatlar sistemində demokratiyanın, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, hüquq-mühafizə fəaliyyətinin müasir tələblərə cavab verən qanunvericilik əsaslarının yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə xüsusi yer ayrılır. Bu baxımdan xarici ölkələrin müvafiq qanunvericilik bazasının öyrənilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqaləmizdə Fransa Respublikasının əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin (ƏAF) qanunvericilik əsasları təhlil ediləcəkdir.

Müasir dövrdə Fransa Respublikasının ƏAF sahəsindəki qanunvericiliyi Almaniya Federativ Respublikasına münasibətdə nisbətən az inkişaf

edib. Fransanın xüsusi xidmət və hüquqtətbiqedicisi orqanlarının ƏAF sahəsindəki fəaliyyəti qanunlarla, hökumət dekretləri ilə, prezident və baş nazirin sərəncamları ilə, habelə idarədaxili göstəriş və təlimatlarla tənzimlənir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ötən əsrin 90-cı illərində fransız xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyəti praktiki olaraq qanunvericilik səviyyəsində tənzimlənmirdi. Bu işə periodik olaraq siyasi münaqişələrə səbəb olurdu [1]. Fransada təhqiqat əməliyyat-axtarış, eləcə də cinayət-prosessual fəaliyyətlərin elementləri kimi çıxış edir, yəni əməliyyat-axtarış tədbirlərinin və prosesual hərəkətlərin fərqləndirilməsinin dəqiq sərhədi Fransa CPM-də təsbit edilməmişdir [2, s.27]. Göstəriş və təlimatlar dekretə əlavə rolunu oynamaqla vətəndaşların konstitusion hüquqlarına toxunmayan hissədə ƏAF-ın hüquqi tənzimlənməsində daha geniş yayılmışdır.

Fransanın ƏAF sahəsində mövcud qanunvericilik aktlarının əsasını “Telekommunikasiya xətlərində yazışma sirri haqqında” 91-646 №-li qanun təşkil edir (1996-cı il dəyişiklikləri də daxil olmaqla). Həmin qanunun qəbul edilməsinə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin vətəndaşların konstitusion hüquqlarının məhdudlaşdırılması qaydasını müəyyən edən qanunvericilik aktlarının yoxluğu ilə bağlı Fransaya ünvanladığı tənqidi qərarı səbəb olmuşdur. Lakin bu qanunun

qəbuluna Avropa Məhkəməsinin bu tənqidi qərarından hələ çox öncə ehtiyac yaranmışdı.

Hələ 1981-ci ildə Fransa Baş nazirinin göstərişinə əsasən Kassasiya Məhkəməsinin keçmiş sədri Robert Şmelkin rəhbərliyi ilə telefon danışıqlarına qulaq asılması praktikasının öyrənilməsi və onun tənzimlənməsi üçün müvafiq təkliflər hazırlanması məqsədilə komissiya yaradılır. Komissiya xüsusi qanunun işlənilib hazırlanması qərarına gəlir. Bu qanun yalnız qanunvericiliklə nəzərdə tutulan istisna hallarda telefon xətlərinin nəzarətə götürülməsinə icazə verməli, qulaq asmanı həyata keçirəcək səlahiyyətli orqanları müəyyənləşdirməli, onların fəaliyyətinə nəzarət mexanizmini və qanunun tələblərinin pozulduğu halda cinayət məsuliyyətini özündə əks etdirməli idi. Lakin qanun 10 ildən sonra qəbul edildi.

Qanunun mətnində “telekommunikasiya” anlayışının şərhini verən və qanunvericinin bu ifadə altında nəyi nəzərdə tutduğunu göstərən anlayış olmasa da onun adındakı “telekommunikasiya” termini uğurla seçilmişdi. Hətta bəzi rus alimləri hesab edirlər ki, bu anlayış “ƏAF haqqında” federal qanunun 6-cı maddəsinin I hissəsinin 9-11-ci bəndlərində insanlar arasında məsafədən ünsiyyət formalarının sadalanmasından daha uğurludur [3, s.60].

“Telekommunikasiya” terminindən istifadəyə üstünlük verilməsi ən azı iki səbəblə izah oluna bilər: birincisi, “telekommunikasiya” – “məsafədən əlaqə (məlumat ötürmə) üsul və vasitələrinin məcmusu” olduğundan onun istifadəsi özünəməxsus hüquqi sabitliyi təmin edir, başqa sözlə, məlumat ötürmənin hansısa yeni vasitələrinin meydana çıxması nəticəsində qanunda müvafiq dəyişikliklərin edilməsinə ehtiyac yaranmayacaq. Məsələn, fransız qanununa görə məlumatın ötürülməsi üçün istifadə olunan poçt xidməti və ya elektron şəbəkələr “telekommunikasiya xətti” anlayışına daxildir. İkincisi, bu cür yanaşma (“fransız yanaşması”) qanunun tətbiqini maksimal səviyyədə asanlaşdırır və artıq, məsələn, “texniki rabitə kanalı” və “teleqraf məlumatı” arasında fərqlərin müəyyən olunmasına ehtiyac qalmır.

Bu baxımdan “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun I hissəsində tətbiq olunan təsnifat məzmunca eyni

olan anlayışlar fərqli şəkildə adlandırılmışdır. Belə ki, 4-cü bəndlə 5-ci bəndi müqayisə etdikdə bir sıra ziddiyyətlər aşkar olunur. Məsələn, 4-cü bənddə “yoxlama”dan danışılırsa, 5-ci bənddə məlumatın “çıxarılması” təsbit olunmuşdur. Bundan başqa, “teleqraf” “texniki rabitə kanalı”ndan nə ilə fərqlənir? Məgər “teleqraf” – texniki rabitə kanalı deyilmi?

Fransanın ƏAF sahəsindəki digər qanunvericilik aktı 1991-ci ildə qəbul edilmiş 91-1264 №-li Qanundur. Bu qanun nəzarətli göndəriş tədbirini, habelə narkotiklərin alqı-satqısı və istifadəsinə qarşı mübarizə məsələlərini tənzimləyir. Həmin qanuna əməliyyat-axtarış xarakterli normaların daxil edilməsi Fransanın ƏAF sahəsindəki mövcud qanunvericiliyinə hələ də məcəllələşdirilməməsindən xəbər verir. Məsələn, 91-646 №-li Qanunun cinayətkarlıqla mübarizə məqsədilə, yəni cinayət və onu törətmiş şəxs, habelə cinayət işinin istintaqı ilə əlaqədar telekommunikasiya kanalları vasitəsilə ötürülən məlumatların ələ keçirilməsi qaydasını müəyyən edən norması Fransanın CPM-ə daxil edilsə də, Qanunun digər normaları (ƏAF-ə aid digər qanunvericilik aktlarının normaları kimi) indiyə kimi müxtəlif hüquq sahələri arasında “paylanmışdır”. Eyni zamanda, bir çox xarici ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və s.) əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında ayrıca xüsusi qanun yoxdur. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti və onun normativ tənzimlənməsi ayrı-ayrı qanunlarla həyata keçirilir və ya qanunvericilik xarakteri daşıyır. O cümlədən, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsini tənzimləmək üçün aidiyyəti orqanlar göstərişlər verirlər (digər idarə aktları) [4, s.38]. Ümumiyyətlə, Fransada əksər əməliyyat-axtarış tədbirləri iki qurum tərəfindən həyata keçirilir: polis və jandarmeriya. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik orqanlar aşağıdakılardır:

- Milli Mülki Polis;
- Ərazilərin monitorinqi üzrə idarə – əks-kəşfiyyət xidməti;
- Milli Jandarm (Fransa Müdafiə Nazirliyinə tabedir);
- Yüksək vəzifəli şəxslərin mühafizə xidməti;
- Sərhəd Polisinin Mərkəzi İdarəsi [5].

Fransada ibtidai araşdırmanın Azərbaycanda

olduğu kimi təhqiqat və ibtidai istintaqdan ibarət mərhələsi yoxdur. Sonuncular cinayət prosesinin müstəqil mərhələləridir ki, onlar da müxtəlif inkişaf meyillərinə malikdirlər. Cinayət prosesinin müstəqil mərhələsi kimi təhqiqatın xüsusi çəkisi daim artır, yeni növləri meydana çıxır ki, bu da onun yeni formalarının yaranması ilə əlaqədardır.

Son illərdə təhqiqat çox məhdud miqyasda olsa da, bəzi çəkişmə elementləri əldə etmişdir. Fransada ibtidai istintaq yurisdiksiya (məhkəmə) və axtarış (istintaq) fəaliyyətinin məcmusundan ibarətdir. Cinayət prosesində ibtidai istintaq orqanlarının səlahiyyətlərinin həcmnin artması (bu, xüsusən də istintaq apararı hakimə aiddir) və müvafiq olaraq, onların axtarış funksiyalarının həcmnin isə həmin funksiyaların əhəmiyyətli bir hissəsinin istintaq orqanlarına ötürülməsi nəticəsində azalması sabit bir təmayül kimi müşahidə olunmaqdadır.

Məhkəməyə vermə cinayət prosesinin müstəqil mərhələsi deyil, ikinci instansiya ibtidai istintaqı kimi nəzərdən keçirilir.

Ölkədə ibtidai istintaq sərt şəkildə tənqid olunur, xüsusilə *istintaq apararı hakim* institutu şübhə altına alınır. Ona görə də istintaq səlahiyyətlərinin prokurorluğa verilməsi ilə bağlı təkliflər getdikcə artır [6, s. 7-8].

Fransada müstəntiq və əməliyyatçı funksiyalarını bir nəfər yerinə yetirə bilər. İttiham məsələsi və cinayət işinin yekun taleyi yalnız prokurorluq və məhkəmə tərəfindən həll edilir, bunun üçün polis və jandarm yoxlama üçün yalnız ilkin material toplayır [7, s. 31].

Fransanın xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyətini ən ümumi formada tənzimləyən və ƏAF-ın hüquqi əsasını qanunvericilik aktları ilə eyni səviyyədə təşkil edən dekretlər sosialistlərin hakimiyyətdə olduğu ilk illərdə verilmiş və sonradan dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Hökumət dekretlərinin parlament tərəfindən təsdiqinə ehtiyac yoxdur. Bu uzun sürən parlament müzakirələrindən qaçmağa və daim dəyişən əməliyyat şəraitinə adekvat, yenidən yaranan və mürəkkəbləşən ictimai münasibətlərə mütənasib olaraq “əməliyyat hüquqi maneərlərin” həyata keçirilməsinə imkan verir. Belə dekretlərə əsasən aşağıdakılar aid edilir:

- “Milli müdafiə sirrlərinin qorunmasının təşkili” haqqında 1998-ci il 17 iyun tarixli 98-608 Dekreti;

- “Xarici təhlükəsizlik Baş İdarəsinin (Fransanın Baş Kəşfiyyat Xidməti – DGSE) yaradılması və onun funksiyaları haqqında” 1982-ci il 2 aprel tarixli 82-306 Dekreti;

- “Ərazi müşahidə idarəsinin (yəni Fransanın əsas Əks-kəşfiyyat orqanı – DST) funksiyaları haqqında” 1982-ci il 22 dekabr tarixli 82-1100 Dekreti və s.

Fransada əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin qanunvericiliklə tənzimlənməsi də mərhələlərlə inkişaf etmişdir. Məsələn, sorğu, soraqlaşma kimi tədbirlərin nəticələri cinayət prosesində sübut kimi daim istifadə olunurdu. Onların həyata keçirilməsi qaydası müvafiq olaraq qanunvericilik sənədlərində öz əksini tapmışdır.

Eyni zamanda, rəhbər kanallarında aparılan tədbirlərin nəticələrinin sübut etmədə istifadəsinə uzun müddət yol verilmirdi. Üstəlik, hətta bu cür əməliyyat-axtarış tədbirlərinin mövcudluğu hakimiyyət tərəfindən inkar edilirdi. Sonradan əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı faktlar ictimailəşdi ki, bu da əvvəlcə onların mövcudluğunun tanınmasına, sonra isə sübut etmədə istifadə edilməsinin zəruriliyinə səbəb oldu. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinə dair qəbul edilmiş qanunvericilik aktları onların nəticələrindən sübut kimi istifadə edilməsinə imkan vermişdir.

İnsan hüquqlarını məhdudlaşdıran bir sıra Fransa qanunları hüquq müdafiəçiləri tərəfindən mübahisələndirildi və hətta AİHM-də araşdırma predmeti oldu. AİHM qərara aldı ki, bu qanunlara mütləq əlavə və dəyişikliklər edilməli və onlar aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır:

- istintaqı zamanı telefon danışıqlarının dinlənilməsi və digər bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsinə icazə verilən cinayət tərkibləri;
- onların keçirilməsi müddətinin hədləri;
- tədbirlərin nəticələrinə dair hesabatların tərtib edilməsinin müfəssəl qaydaları;
- əməliyyat-axtarış tədbirlərinin aparılması nəticəsində əldə edilmiş materialların, o cümlədən danışıqların düzəliş edilməmiş və kəsilməmiş variantlarının hakim tərəfindən alınmasının təminatları;

- əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin materiallarının məhv edilə biləcəyi və ya məhv edilməli olduğu hallar [8].

Fransada milli təhlükəsizlik maraqları naminə telefonların dinlənilməsinə nəzarəti xüsusi Komissiya həyata keçirir. Bu Komissiya vitse-prezident və Ali məhkəmənin sədri tərəfindən tərtib edilmiş namizədlər siyahısından Prezidentin təyin etdiyi şəxsin rəhbərlik etdiyi müstəqil orqandır. Komissiya sədrinin bir müavini Milli Assambleyanın sədri, digərini isə Senatın sədri təyin edir. Hökumət üzvlərinin Komissiyanın iclaslarında iştirakına icazə verilmir. Qeyd edək ki, Fransada telefon danışqlarının dinlənilməsinin və insan hüquqlarını məhdudlaşdıran digər tədbirlərin qanuniliyinə parlament nəzarəti artırılır.

Fransanın ƏAF-a aid dekretlərinin normaları yalnız ümumtənzimləyici-blanket xarakter daşıyır:

- xüsusi xidmət orqanlarının vəzifələri və məqsədləri sadalanır;

- dekretin normaları müvafiq nazirlərə tabeliklərində olan xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən idarədaxili normativ aktlar qəbul etmək səlahiyyəti verir.

Lakin bütün bunlar o demək deyildir ki, ƏAF-ın ayrı-ayrı tərəfləri (məsələn, konstitusion hüquqların məhdudlaşdırılmasına aid olmayan məsələlər) “lazimi səviyyədə”, yəni qanunvericilik səviyyəsində tənzimlənmişdir. Bu “qanun” və “qanunvericilik aktı” terminlərinin qərb dövlətlərində (xüsusilə də Fransa) və Azərbaycanda müxtəlif anlamlarda başa düşülməsi problemi ilə əlaqədardır.

Birincisi, Rene Davidin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Fransanın 1958-ci il Konstitusiyası parlamentin qanunvericilik təşəbbüsü sferasını kifayət qədər dəqiq məhdudlaşdıraraq, parlamentin qanunvericilik aktları qəbul etməyə hüququ olduğu məsələlər dairəsini müəyyən etmişdir, başqa sözlə, “parlament hüquq sahəsində yalnız o səlahiyyətlərə malik olmalıdır ki, onları faktiki olaraq həyata keçirmə imkanına malik olsun” [9, s.129].

Parlamentin səlahiyyətlərinə daxil olmayan bütün digər məsələlər “inzibati qaydada həll olunur”. Bu yolla Fransa konstitusiyası qanunvericinin səlahiyyətinə yalnız əsas, təməl prinsipləri müəyyən etmək hüququ verməklə, faktiki olaraq

avtonom “nizamlayıcı” hakimiyyəti tanıyır ki, bu rolda da “icraedici və inzibati hakimiyyət” çıxış edir [10]. Öz səlahiyyətləri çərçivəsində icraedici orqanların verdikləri dekretlər parlamentin qəbul etdiyi qanunlarla bərabər və ali hüquqi qüvvəyə malikdir (təbii ki, dekretlərlə yalnız parlamentin səlahiyyətinə aid olmayan məsələlər tənzimlənir).

İkincisi, maddi mənada “qanun” termininin özü müvafiq normativ hüquqi aktı vermiş orqan haqqında məsələnin qeyri-prinsipiallığından danışmağa əsas verir.

AİHM də bu mövqedən çıxış edir. Belə ki, AİHM hesab edir ki, “Konvensiyanın 8 maddəsinin II bəndinə və digər analogi maddələrə münasibətdə Məhkəmə “qanun” terminini “formal” mənada deyil, “mahiyət”i üzrə başa düşüb və başa düşməkdədir. O, özündə qanundan aşağı kateqoriyalı aktları, habelə yazılmamış hüququ da əks etdirir” [11].

AİHM öz qərarlarında Aktın təfsiri ilə bağlı məsələlərə dəfələrlə istinad edib. Cinayətkarlıqla mübarizə üçün hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən dinləmədən istifadənin legitimliyinə dair bəlkə də onun ən məşhur qərarı 24 aprel 1990-cı ildə Kruslin və Huvig Fransaya qarşı iş üzrə qərardır. O vaxtdan bəri AİHM eyni məsələyə dəfələrlə müraciət etmişdir. Terrorizmlə mübarizənin son illərdə ortaya çıxmasına baxmayaraq, onun bu işdə ifadə etdiyi prinsipial mövqeyi dəyişməyib [12]. Bu baxımdan, Fransada ƏAF sahəsində hüquqi əsas kimi müxtəlif hakimiyyət orqanlarının formal əlamətlərinə görə müxtəlif, lakin maddi əlamətlərinə görə bərabər olan normativ hüquqi aktları çıxış edir.

Sözsüz ki, roman-german hüquq sistemində müəyyən edici rol həm də məhkəmə praktikası oynayır. Məhkəmə praktikasını hüququn mənbəyi kimi qəbul etməmək “gülməli olardı” – ən azı Fransanın misalında, “hansı ki, doktrinal əsərlər ... tez-tez məhkəmə praktikasının şərh qismində çıxış edir” [9, s.64]. Lakin bu məsələdə hər halda hüquq presedenti yoxdur, yəni hakim əvvəl analogi işdə tətbiq edilmiş normanı tətbiq etməyə borclu deyil.

Roman-german hüquq sistemində məhkəmə praktikasının rolunu daha uğurlu R.David ifadə etmişdir, onun fikrinə görə, sözügedən hüquq sis-

temində məhkəmə praktikası *“hüquq normalarının mənbəyi deyil”*, hüququn mənbəyi sayılır. Bu həm Almaniya, həm də Fransaya aiddir [9, s.65]. Bundan başqa, əgər məhkəmə qərarı ilə qanunvericilik aktlarının hüquqi qüvvəsini müqayisə etsək, görərik ki, bəzən birincinin hüquqi qüvvəsi sonuncunu üstələyir, məsələn, buna AFR Konstitusiyaya Məhkəməsinin qanunları şərh etməsi aiddir [13, s.235].

Məhkəmə praktikasının Qərbi Avropa ölkələrində gedən inteqrasiya prosesləri ilə vəhdət şəklində nəzərdən keçirilməsi həmin ölkələrdə tətbiq olunan məhkəmə praktikasının iki *“səviyyə”*də olduğunu göstərir:

Birinci səviyyə - milli (ölkədaxili);

İkinci *“səviyyə”* – *“ümumavropa”*.

1959-cu ildə yaradılmış AİHM-in ona daxil olmuş şikayətlər üzrə qəbul etdiyi qərarların böyük əksəriyyəti öz təbiətinə görə qətidir və məcburi qüvvəyə malikdir. Məhkəmə Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərin hakimiyyətlərinin qərarını ləğv etmir, lakin onun qərarları gələcəkdə normayaradıcılıq prosesdə məcburi qaydada nəzərə alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Məhkəməsinə *“şəxsi həyata hörmət və yazışma sirri”* kimi hüquqların məhdudlaşdırılması ilə bağlı Fransa və Almaniya vətəndaşlarının da şikayətlərinə baxılmışdır. Bununla əlaqədar, Məhkəmə AFR qanunvericiliyini yüksək qiymətləndirərək, onun *“insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Avropa standartlarına və AİHM-in müəyyən etdiyi meyarlara cavab verdiyini”* göstərsə də, Fransa qanunvericiliyini çox ciddi tənqid etmişdir [14, s.195].

Beləliklə, AİHM, birincisi, *“milliüstü”* və ya *“kvazikonstitusiyaya”* məhkəmə instansiyası rolunda, ikincisi isə, bütün Aİ üzv-dövlətlərinin hüquq sistemlərini unifikasiya edən instansiya rolunda çıxış edir.

Avropa çərçivəsində inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi mövcud hüquq münasibətlərinin nizama salınmasına yönələn müxtəlif sahələrdə, o cümlədən ƏAF sahəsində Aİ-nin qəbul etdiyi aktlarda da özünü biruzə verir.

Aİ aktları üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyinə 2 üsulla daxil edilir (bəzən dərhal, bəzən də xeyli müddət keçdikdən sonra). Birinci üsul – ümumavropa aktının mətni tam (və ya natamam), dəyişikliyə məruz qalmadan olduğu kimi daxil edilir. İkinci üsul – ümumavropa aktının mətninə maksimum səviyyədə yaxın olan milli qanunvericilik aktı qəbul edilir.

Məsələn, 1979-cu ildə Aİ Parlament Assambleyası polis və xüsusi xidmət orqanları əməkdaşlıqlarının davranış etikasını ilə bağlı məsələləri tənzimləyən Polis haqqında deklarasiya qəbul etmişdir. Bu deklarasiyanın əsasında Fransada 1986-cı ildə özündə demək olar eyni məsələləri əks etdirən, lakin ümumavropa deklarasiyasını tam təkrarlamayan Milli Polisin peşəkar etikasına Məcəlləsi qəbul edilmişdir [15].

28 yanvar 1981-cı ildə şəxsi xarakterli məlumatların avtomatlaşdırılmasına münasibətdə xüsusi şəxslərin müdafiəsi haqqında Konvensiya qəbul edilmişdir, bu konvensiya vətəndaşların şəxsi xarakterli məlumatlarının avtomatlaşdırılmış kartotekalarında onlara aid məlumatların olub-olmaması, onun məqsədi haqqında informasiya əldə etmək, *“lazım gəldikdə”* həmin məlumatlara düzəliş edilməsi və ya onların silinməsinə tələb etmək və s. kimi hüquqlarını nizama salır [16]. Bu Konstitusiyanın qəbulu Aİ üzv dövlətlərini bu xarakterdə artıq mövcud milli aktlara dəyişikliklər etməyə məcbur etdi. Burada xüsusi yer şahidlərin müdafiəsinə ayrılır. Fransa CPM-in müddəalarına əsasən şahid immunitətinə nəinki şahidin yaxın qohumları, həm də qayınata, qayınana və keçmiş həyat yoldaşı da aid edilir [17, s.497].

Beləliklə, xarici ölkələrin müvafiq qanunvericilik bazasının öyrənilməsi hüquq-mühafizə fəaliyyətinin müasir tələblərə cavab verən qanunvericilik əsaslarının inkişaf etdirilməsinə mühüm təsir göstərə bilər. Zənnimizcə, Fransa Respublikasının əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin qanunvericilik əsaslarının təhlili və öyrənilməsi bu məqsədimizə çatmaqda mühüm rol oynaya bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Крор Pascal. Le Secrets de l'espionnage français de 1870 à nos jours. Paris: Lattes, 2003.
2. Головки Л.В. Дознание и предварительное следствие по уголовным делам во Франции. М.: СПАРК, 1995. 130 с.
3. Ахкубеков А.Х. Правовое регулирование оперативно-розыскной деятельности за рубежом и использования ее результатов в уголовном процессе. М.: Российская криминологическая ассоциация. 2004. 120 с.
4. Никитин Е.Л., Дытченко Г.В. Основы теории оперативно-розыскной деятельности и прокурорский надзор за исполнением законов в оперативно-розыскной деятельности: Учебное пособие. СПб., 2018, 158 с.
5. Правовые основы оперативно-розыскной деятельности в странах Западной Европы и США https://studref.com/649497/pravo/pravovye_osnovy_operativno_rozysknoy_deyatelnosti_stranah_zapadnoy_evropy (müraciət etmə tarixi - 09.03.2022)
6. Головки Л.В. Дознание и предварительное следствие по уголовным делам во Франции: Основ. тенденции развития: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Москва, 1995, 27 с. – <http://www.dslib.net/kriminal-process/doznanie-i-predvaritelnoe-sledstvie-po-ugolovnym-delam-vo-francii.html> (müraciət etmə tarixi – 09.03.2022)
7. Смирнов М.П. Полиция зарубежных стран и ее оперативно-розыскная деятельность: Учебное пособие / под ред. Е.В. Токарева, М.: Изд-во Акад. МВД России, 2005, 128 с.
8. https://studref.com/435783/pravo/kratkiy_obzor_pravovoy_reglamentatsii_nekotoryh_operativno_rozysknyh_meropriyatiy_ogranichivayuschih_prava (müraciət etmə tarixi – 14.03.2022)
9. Рене Давид. Основные правовые системы современности /Перевод с французского д.ю.н., проф. В.А.Туманова. Москва: Прогресс, 1988, 117 с. /<http://lib.ru/PRAWO/rene.txt>
10. https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf (müraciət etmə tarixi – 14.03.2022)
11. Европейский суд по правам человека: Избранные решения. В 2 т.Т.2 / Под ред. колл. – д.ю.н., проф. В.А.Туманов. М.: НОРМА, 2000. 792с.
12. Материалы встречи «Реформа системы уголовного правосудия в странах Центральной Азии: реальность вне деклараций и обещаний» (Варшава, 29 сентября 2008 года) / https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32314283&mode=p&page=12&pos=1775;-102#pos=1775;-102 (müraciət etmə tarixi – 14.03.2022)
13. Общая теория государства и права: Академ. Курс. В 2 т. / Под ред. проф. М.Н.Марченко. Т.2. Теория права. М.: Зерцало. 2015, 876 с.
14. Энтин М.Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы. Москва: МНИМП, 2017, 296 с.
15. Décret n°86-592 du 18 mars 1986 portant Code de déontologie de la police nationale // Code de procedure pénal. Paris: Dalloz, 1995. P.33-35.
16. Конвенция о защите частных лиц в отношении автоматизированной обработки данных личного характера // Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека в борьбе с преступностью. – <http://hrlibrary.umn.edu/euro/Rets108.html> (müraciət etmə tarixi – 14.03.2022)
17. Смирнов М.П. Комментария оперативно-розыскного законодательства РФ и зарубежных стран. Учебное пособие. Москва: Экзамен, 2012, 544 с.

Bakhsheyish Asgarov
Ifade Jafarova

**On the legislative basis for operational-search activities
in the French Republic**

In the system of reforms in the Republic of Azerbaijan, special attention is paid to ensuring democracy, human rights and freedoms, the creation and development of a legal framework for law enforcement that meets modern requirements. In this regard, it is important to study the relevant legal framework of foreign countries. This article will analyze the legislative framework for operational-search activities in the French Republic.

Бахшеиш Аскеров
Ифадэ Джафарова

**О законодательных основах оперативно-розыскной деятельности
во Французской Республике**

В системе реформ в Азербайджанской Республике особое внимание уделяется обеспечению демократии, прав и свобод человека, созданию и развитию правовой базы правоохранительной деятельности, отвечающей современным требованиям. В связи с этим важно изучить соответствующую правовую базу зарубежных стран. В данной статье будет проанализирована законодательная база оперативно-розыскной деятельности во Французской Республике.

Pərviz KAZİMİ

Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
pkazimi@mail.ru, +994553704141

ORCID: - Parviz Kazimi4[0000-0001-5577-4773]

İslam İSLAMOV

Bakı Dövlət Universiteti, fəlsəfə doktoru, dosent,
mudrik100@mail.ru

Gulnarə YUSİFOVA

Bakı Dövlət Universiteti, fəlsəfə doktoru,
g_y_m65@mail.ru

İNFORMASIYANIN NƏZƏRİYYƏSİNƏ FƏLSƏFİ BAXIŞ (ilahi mənşədən rəqəmsal dünyaya qədər yol)

Açar sözlər: İnformasiya nəzəriyyəsi, fəlsəfi baxış, ilahi mənşə, rəqəmsal məkan, yeni nəzəriyyələr.

Ключевые слова: Теория информации, философский взгляд, божественное происхождение, цифровое пространство, новые теории.

Key words: Information theory, philosophical view, divine origin, digital space, new theories.

GİRİŞ

İyirminci yüzilliyin 60-cı illərinin başlanğıcında, heç bir təbii sərvəti olmadığı şəraitdə, Yaponiya hökuməti və xalqı qarşısında belə bir sual dururdu: “Ölkənin inkişafını hansı yola istiqamətləndirmək?” Xalqın maddi rifahını daha da yüksəltmək yoluna, yoxsa məlumat-zehni inkişaf, cəmiyyətin məlumatlandırılması, informasiyalandırma mənbələrinin və texnologiyasının inkişafı, başqa sözlə, maddi yaxud məlumatlandırma yoluna?

Yaponiya 1964-cü ildən başlayaraq ikinci yolu seçdi, İnformasiya və onun mənbələrinin zənginliyini maddi zənginlikdən üstün tutdu. Bu seçim ən qısa zaman kəsiyində Yaponiyayı dünyada adambaşına düşən milli gəlirə görə ikinci, elmin, texnikanın və iqtisadiyyatın bir çox göstəricilərinə görə isə birinci yerə çıxardı. Dünya informasiyalaşdırma cəmiyyətinin informasiologiyasının, informasiyalaşdırma resursları və texnologiyaları tarixi öz başlanğıcını elə bu vaxtdan götürür. Bütün dünyada, o cümlədən Yaponiyada çox güclü

informasiya əldə etmək imkanlarına malik olan Amerika Birləşmiş Ştatları 60-cı illərin sonu və 70-ci illərin əvvəllərində öz xalqını məlumatlandırmanın Yapon sistemini qəbul etdi.

SSRİ-də 60-cı illərin sonlarında bir çox təşkilatlar da informasiyalaşdırmanın analoji problemləri ilə məşğul olmağa başladılar. Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələrin ictimai məlumatlandırma düşüncəsi tezliklə bütün dünya birliyinin ümumi informasiyalaşdırma əmlakına çevrildi. Hazırda dünyanın bütün ölkələri inkişafın informasiyalaşdırma yolunu qəbul etmişdir. Təbiətin və cəmiyyətin ümumi generativ əsası kimi informasiya bir çox xalqların inkişafının və rifahının alternativini olmayan ehtiyat mənbəyidir; informasiyalaşdırma mənbələri və texnologiyaları, kütləvi informasiya vasitələri, kompyuterlər, lokal, qlobal və kosmik məlumatlar şəbəkələri keçmişdə fizikanın, mexikanın, kimyanın və elektrodinamikanın birlikdə təmin etdikləri səviyyə ilə müqayisədə elmi və texniki tərəqini ölçüyə gəlməz səviyyəyə qaldırılmışlar.

“Beləliklə, təbii və süni məlumatlar, dünyanın yaranmasının məlumat-vakuum mahiyyəti üzərində formalaşan informasiyalaşma həyat fəaliyyətinin, barışıq və sülhün, bütün dünya birliyinin elmi-texniki tərəqisinin vahid baş ideologiyasına çevrilmişdir”.

Məhz buna görə, dünyanın bir çox ali məktəblərində, tədqiqat mərkəzlərində, BMT yanında Beynəlxalq İnformasiyalaşdırma Akademiyası və başqa elmi müəssisələr informasiya, dünya birliyi-

nin informasiyalaşdırma resursları və texnologiyaları, lokal, qlobal və kosmik informasiya şəbəkələrinin təhlükəsizliyi, İnternet, KİV və s. sahələrdə ideyaların təbliğinə, maarifləndirmə və təlim işinə böyük əhəmiyyət verirlər. Bu elm mərkəzlərində həmin problemlər üzrə mühazirələr oxunur, ilk növbədə, alimlər, müəllimlər, aspirantlar, tələbələr, mütəxəssislər, dövlət və ictimai xadimlər arasında geniş iş aparılır. Latın termini informatio və ingilis sözü information-sənəd, məlumat, informasiya mənasını verir. Biliyin bəzi sahələrində (informatika, kibernetika) informasiya-qeyri müəyyənliyi aradan qaldırmaq (entropiya); informasiya nəzəriyyəsində (hesablama texnikası və rabitədə) - qəbul olunan, işlənən və ötürülən məlumatların (bitlər) miqdarıdır. Bu yaxınlarda meydana gəlmiş elmi istiqamətdə - sinergetikada (yunan sözü sinergia birlikdə, birgə hərəkət, əməkdaşlıq, dostluq deməkdir) informasiya sistemin təşkili ölçüsünü (razılaşma, əlaqə, nizamlamaq) ifadə edir; Sistemin nizamlanmasının yüksək məlumatlılıq dərəcəsi onun tərkib hissələrinin yekdilliyinin şərtidir (səbəbidir). Bu, həmin tərkib hissələrinin özünüdarəsini, özünütəşkilini azaldır və sistemin entropiyasını zəiflədir, öz növbəsində bütünlükdə sistemin özünün həmrəyliyinin nizamlanmasının artmasına gətirib çıxarır.

İnformasiologiya informasiyaya aşağıdakı ümumiləşdirilmiş tərifini verir: İnformasiya-kainatın vakuüm və maddi sferasında meydana gəlməsinin və fəaliyyətinin əsası olan universal generativ informasiyagenli əhatənin hərtərəfli özünə münasibəti, özünü əksətdirməsi və onların münasibətidir. Məhz informasiyanın sayəsində kainat yaranmış – qalaktikalar, planetlər, yer və onda həyat əmələ gəlmişdir, bu postulatın sübutu ehtiyacı yoxdur.

Bizi əhatə edən dünyanın təbii informasiyası canlı aləmin yaranmasının ilkin səbəbi, onların inkişafının və təkmilləşməsinin şərti olmuşdur; informasiya insanlar və təbiət arasında münasibətin əsasıdır; o əlaqələrin və vahid dünya informasiya-mobil birliyinin yaranmasının substansiyasıdır; informasiya özünə münasibətin, əks etdirmənin və münasibətlərin universal meydanı kimi bizim içimizdə, bizim aramızda və bizdən kənardadır; informasiya - **kainatın ümumi generativ əsasıdır.**

Yazı, səs vasitəsilə məlumat, telerradio verilişi, kompüter-mətbəə kitabları formasında süni informasiya və insan tərəfindən buna oxşar əldə edilmiş hər şey bizim hissiyatımız və müşahidələrimizlə dərk edilən real dünya haqqında təbii informasiyanın nəticəsidir.

Hələ qədim zamanlardan məlumdur ki, Kainat efrilə doludur. Həmin tezis bir çox alimlər arasında bu gün də mövcuddur. Lakin Maykelson-Morlinin bütün dünya tərəfindən qəbul edilmiş təcrübəsi və Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi bunun əksini sübut edir bu cür efrilə (maye və yaxud qaz şəklində) ümumiyyətlə yoxdur.

Dünyanı dərk etmək üçün fundamental əhəmiyyətli və mahiyyətini ifadə edən informasiologiyanın aşağıdakı ümumdünya informasiyagen qanunu belədir: bütün kainat universal vegetasiyalı-generativ informasiya vakuümü ilə əhatə olunub və bu qanun həm də informasiya-funksional (maddi-kodlu) dünyada kainatın informasiyagen fəza məkanını şərh edir. Bütün cismləri qarşılıqlı əlaqəlidir (informasiya funksional maddi-kodlu strukturla) atomlar, molekulalar və toxumalardan ibarət olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Fundamental hadisələr və proseslər, o cümlədən bütün məlum sahələr kainatı əhatə edən universal informasiya sahəsinin hissələridir, eləcə də kainatın ifadəsidir. Beləliklə, informasiologiya bütün informasiyagen proseslər və mikro-makromir dünyanın təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında elmdir, o fizikanın, kimyanın, riyaziyyatın, biologiyanın, astronomiyanın, geologiyanın, kosmologiyanın, tarixin, texniki, ictimai və hümanitar elmlərin qovşağında doğulmuşdur.

İnformasiyaologiyanın obyektini bizim şüurumuzdan asılı olaraq (olmayaraq) və informasiyaya yanaşmanın fundamental prinsipi əsasında bizim dərrakəmizin obyektini kimi çıxış edən kainatdır.

İnformasiologiyanın predmeti maddi və qeyri maddiləşmiş, canlı və cansız əşyalaşdırma atributları ilə təbiətdə və cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlərdə baş verən hadisələrin, mikro və makro dinamik informasiya proseslərinin tədqiqatı, həmçinin nüsxələşmə, ötürmə, saxlama, işləmə, vizuallaşma və informasiyanı dərk etmə prosesləridir.

Hələ çox qədim dövrlərdən din özü təkmilləşərək elmi də inkişaf etdirmiş və bu yolla ictimai

dünyagörüşü və ona uyğun olan dünyanın şəklini formalaşdırmışdı. Tədqiqatçı Yuzvişin hesab edir ki, e.ə. 2-ci minilliyin sonundan bizim eraya qədər qədim Hindistanın tarixini özündə əks etdirən qədim hind politeist vedilər meydana gəlmiş, həmin vaxtdan bütperəstlik (çoğallahlılıq), yaxud sonralar politeizm (yunanca Teos-Allah) bütün dünyada geniş yayılmışdır. Ancaq din və elm nümayəndələri, insanlar tədricən anlamağa başlamışlar ki, politeismdə xüsusi birlik var. O təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən proseslərə, hadisələrə vahid dünyabaxışı formalaşdırmışdır. Din xadimlərinin dünyagörüşü və elmi tədqiqatlar buddizm (induizm), informasiya baxımından bir-biri ilə əlaqəli olan iudaizm, xristianlıq və islam kimi dinlərin yaranmasına əsas olmuşdur.

Baxmayaraq ki, e.ə. birinci minillikdə meydana gəlmiş iudaizmdə Allah Kainatın tək yaratıcısı kimi təsəvvür edilirdi, lakin iudaizmin ilkin inkişafı dövründə hesab olunurdu ki, Allahın yerdəki nümayəndəsi Musadır.

Buddizm dini cərəyanı qədim Hindistanda e.ə. V-VI əsrlərdə meydana gəlmişdir. Onun yaratıcısı Qautama (Budda) hesab olunur. Buddizmdə ruhun materiyaya, subyektin obyektə qarşı qoyulması, ümumiyyətlə bir yaratıcı kimi Allahın mövcudluğu yoxdur. Buddizmdə Buddaya sitayiş var. Artıq XII əsrdə Hindistanda buddizm induizmin içərisində əriyib yox olmaqda idi.

Dünyanın bir çox xalqları çoğallahlılıqdan xristianlığa təkallahlılığa - onun oğlu İsa məsihə tərəf gəldilər.

Eramızın VII əsrində Ərəbistanda monoteist din olan islam yarandı. Onun yaratıcısı böyük Allahın elçisi Məhəmməd peyğəmbərdir.

Beləliklə, dünyada geniş yayılmış əsas dinlərin qısa analizi, onların elmi bazası, təcrübələri, tədqiqatları və müşahidələr qüdrətli Allahın, yaxud onun elçilərinin şəxsində Kainat da informasioloji birliyin olduğunu sübut edir. Bu o deməkdir ki, dünya müəyyən dövrlərlə inkişaf edərək çox Allahlılıqdan vahid informasiya, tək Allaha-informasiya Kainatına gəlib çıxmışdır.

Çoğallahlılığın ilkin inkişafı dövründə təbiətin müxtəlifliliyi sonralar bütünlükdə Kainatın dərk edilən ümumi (vahid) informasiya proseslərinin yaranması kimi transformasiya edilmişdir. De-

mək olar ki, müasir dövrdə bütün dinlər eynidir, çünki onların hamısının kökündə Kainatın yaratıcısı qüdrətli Allaha inam dayanır. Müasir dinlərin fərqi müxtəlif ayinlərdə Allahın təriflənməsində yaxud Allahın şərəfinə keçirilən bayramlardır. Artıq qeyd edildiyi kimi, hazırda bütün dünya dinləri əslində eynidir, onlar bir inam ətrafında birləşmişlər, onların hamısının əsasında qüdrətli Allah informasiya durur.

“Əzəldən kəlam (informasiya) mövcuddur, kəlam Allahda olub və kəlam Allah olub. O əvvəlcə Allahda olub” Hər şey onun vasitəsilə olmağa başlamış... və söz körpü olmuşdur “İncildə belə izah edilir Əhdi cədid Yahyanın müjdəsi. I fəsil). Kainatda qüdrətli informasioloji birlik onun yaratıcısı Allahın informasiyanın obrazında belə izah olunur. Təbii ki, elmi nöqtəyi-nəzərdən söz-informasiyadır və informasiya hər yerdə mövcuddur, Allah informasiyadır və informasiya - hər yerdə mövcud olan Allahdır. Kainat - vakuum informasiyasıdır, maddələşmiş və maddələşməmişdir; bu informasiyagen vakuum və informasiyagen maddədir. Kainatın ikili xarakteri (dualizmi) də buradan meydana çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəşəriyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində müxtəlif mifoloji, dini və fəlsəfi dünya baxışları formalaşmışdır. Məsələn, e.ə. VI-VII əsrlərdə kosmosentrizm fəlsəfi dünyabaxışı sistemi formalaşmışdır. Bu sistem Kainatın mikro və makro-strukturlarında proseslərin və hadisələrin bütün müxtəlifliklərinin vahid mahiyyətini aşkar edib təsdiqləməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, bizim zamanəmizdə, demək olar ki, bütün geniş yayılmış dinlərdə dindarların vahid şüur forması olan teosentrizm formalaşmışdır. Nəhayət, XIV-XVI əsrlərdə (intibah dövrü) ümumi informasiya-intellektual şüur forması olan antroposentrizm adı altında kainata vahid dünyabaxışı şüur forması meydana gəlmişdir. Bu dünyagörüşünün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kainatın birliyinin əsasını informasiya-vakuum məkanının neosfer qatı hesab edilən insanın informasiyagen intellekti təşkil edir.

Beləliklə, din xadimləri özləri də bilmədən təbiət və cəmiyyət proseslərini və hadisələrini öyrənmək əsasında belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, dünya vahiddir və bu birliyin əsası hər yerdə

mövcud olan informasiyadır. O Kainatın məkan vaxtında müxtəlif forma və şəkillərdə baş verir.

Roma Papası VI Pavel Dominikan ordeninin rəhbərliyinə müraciətində dərrakənin və dinin harmoniyasından, dinlə teoloji işlər arasında fərqi müəyyən etməyin vacibliyindən, allah haqqında daha müasir və inandırıcı formada danışmağa imkan verən müasir vasitələrin istifadəsindən "tomist" fəlsəfə sistemindəki əsas məqamları dünya elminin ən yeni nailiyyətləri ilə uyğunlaşdırmaqdan danışırdı.

İudaizm başqa dinlərin və iudaizmin bir istiqaməti olan xristianlığın yaranmasının əsası oldu. Həmçinin xristianlıq da iudaizməkindən daha çox dinlərin yaranmasına təkan verdi. Dini fərqlərə baxmayaraq dünya birliyinin müasir inkişaf mərhələsində informasiyagen əsasında elm və dinin sintezi müşahidə edilir.

Yer üzərində həyat kosmosun informasiya proseslərinin nəticəsidir. Kosmik informasiya Yer in fauna və Florasının bütün hüceyrələrinə və onların informasiya hissəciklərinin mikrostrukturlarına nüfuz edir. Yer kosmosun informasiya məhsulu və onun tərkib hissəsidir.

Bizim planetin mənşəyi barədə ilk elmi fərziyyəni 1749-cu ildə fransız alimi Büffon söyləmişdir. O vaxt nəhəng bir kometa günəşlə toqquşmuş, nəticədə ondan bir parça ayrılmış, bu parça öz növbəsində günəş ətrafında fırlanmağa və sönməyə başlamışdır.

1796-cı ildə başqa bir fransız alimi Laplas günəş sisteminin yüksək temperaturun qaz dumanından əmələ gəlməsi barədə fərziyyə irəli sürmüşdür.

Birinci və ikinci fərziyyələr Yer in qaynar yaranışının modelidir. Soyuq yaranış modelləri də mövcuddur. Məsələn, 1944-cü ildə rus alimi Şmidt in irəli sürdüyü fərziyyədə Yer in və Günəş sistemi planetlərinin meteorit yaranışı güman edilirdi.

1960-cı ildə digər rus alimi Fesenkov irəli sürdüyü fərziyyədə güman edir ki, çoxlu super dumanlıqlardan birində əvvəlcə Günəş, sonra isə Günəş sisteminin planetləri yaranmışdır.

Kainatın "sinqulyar" nöqtənin nəhəng partlayışından əmələ gəlməsi haqqında fərziyyə xarakterli ideya da mövcuddur.

Kainatın informasiya modeli haqqında da fərziyyə maraqlı kəsb edir. Bu hipotez müəllif tərəfindən irəli sürülmüş və Beynəlxalq İnformatizasiya Akademiyası tərəfindən müdafiə edilmişdir. Bu fərziyyənin əsasında qarşılıqlı fırlanmanın (o cümlədən. radioaktiv) sonsuz informasiya qanunauyğunluğu, Kainatın boşluq, maddi və qeyri-maddiləşmiş mikro və makrodinamik strukturlarında informasiyagen fluktuasiya və pətək rezonans, kvant-tezlikli və dalğa vasitəsilə işıqın, səsin, istiliyin və s. ötürülməsi əsasında informasiyanın, kütləsinin özünü qoruması durur.

Belə nəticə çıxarmaq olar ki, Günəş sisteminə, digər çoxlu qalaktikalarda və bütünlükdə transinformferdə baş verən dərin proseslərin ancaq informativ öyrənilməsi kainatı dərinədən dərk etməyə və müəyyən dərəcədə mənimsəməyə imkan verir.

Dünyanın yaranmasını müxtəlif ölkələrdə müxtəlif dinlər özünəməxsus formada izah edirlər. Bu, həmçinin iudaizm, buddizm, xristianlığa və islama da aiddir. Üç min il bundan əvvəl qədim İsrail torpağında Tövrat meydana çıxmışdır. Sonralar o Əhdi-ətiq və Əhdi-cədidən ibarət xristian İncilinə transformasiya edilmişdir. Əgər Bibliyanı diqqətlə oxusaq, aydın görürük ki, Əhdi-cədidin I fəslində "Yəhyanın müjdəsində yazılır: "Əzəldən kəlam mövcuddur, kəlam Allahda olub və kəlam Allah olub".

Sonra İncildə (Əhdi-ətiq kitabı) birinci fəsildə deyilir ki, "Allah əvvəlcə göyü və yeri yaratmışdır. Yer isə görünməz və boş olmuş və dibsiz zülmət, və İlahi ruh suyun üzərində idi. Allah dedi: Qoy işıq olsun və işıq oldu.... Və allah işığı gündüz, qarantlığı isə gecə adlandırdı..

Bibliyadan göründüyü kimi, altı gündə Günəş sistemi və Yerdə həyat yarandı. Mifoloji nöqtəyindən bu mümkündür. Elm isə nəinki bütünlükdə Kainatın, həm də onun fəzasında ən kiçik ulduzların da yaranmasının informativ - fundamental öyrənilməsini və əsaslandırılmasını tələb edir.

Qədim mütəfəkkirlər, din xadimləri, alimlər Kainatın vahid mahiyyətinə, onun sonsuz informasiya proseslərinə, başqa sözlə, informasiyaya, dini nöqtəyindən-Allahla müxtəlif tərəflərdən yanaşmışlar.

Bibliya bu barədə nə deyir? Allah İlahi aləmdir, orada Allah tərəfindən müəyyən edilmiş çox gözəl və mükəmməl qaydalar (Qanun) hökm sürür. Allah təkdir, ancaq üç ifadədir-Allah Ata, Allah Oğul, Allah müqəddəs Ruh. Üç ifadə bütövdür və bölünməzdir. Ona oxşar bir şey varsa, onu da Günəşdə görmək olar: Şar, işıq və hərarət.

Qədim zamanlarda din xadimləri kainatda gədən informasiya proseslərinin dərinədən öyrənilməsinə əhəmiyyət vermir, sonadək öyrənilməyən fəzanın informasiya – nizamının qanunauyğunluqlarını Allahın – üç ifadəsi adlandırırdılar. Elmi terminlərdə bu, əlaqəli dönmələrin sonsuz üçcəhətli qanunauyğunluğun, enerjinin, hərəkətin və kütlənin qarşılıqlı saxlanması deməkdir. Beləliklə, üçlük vəhdəti həm elmə, həm də dinə məxsusdur. Üç ügüm-hər yerdə olan, qüdrətli və güclüdür; enerjinin, hərəkətin və kütlənin üçvəhdətliyi də güclü və hər yerdə olan informasiyadır. İlahi Ruh dünyaya həyat verir və bütün insanlarda mövcuddur. Elmi nöqtəyi-nəzərdən bu, pətək-informasiya məkanının vahidliyindən başqa bir şey deyildir, informasiya hər yerdə olandır. Allah qanunlarında ehkamlar həqiqəti, düzlüyü və ədaləti təmsil edirlər. İnformasiologiyada bu məkan və zamanda informasiyanın mikro və makro ölçülü formalarının ifadəsinin və qarşılıqlı çevrilməsinin prinsipləri və qanunlarıdır.

Beləliklə, nəticə çıxarmaq olar ki, din və elm həqiqətin dərk olunmasına müxtəlif tərəflərdən yaxınlaşaraq hər yerdə olan informasiyanı özlərinə məxsus qaydada əks etdirirlər - bizim içimizdə, bizdən xaricdə, bizim aramızda və bizim ətrafımızda, bu təbiətin sirlərinin açılmasına vahid açardır.

Mütəfəkkirlər, filosoflar, alimlər və din xadimləri hələ qədim zamanlarda yerdə həyatın əmələ gəlməsi ilə maraqlanırdılar. Ancaq özləri də bilmirdilər ki, onları məkan, zaman, enerji, hərəkət, kütlə haqqında beşgöstəriçili vahid informasiya prosesi maraqlandırır. İnformasiyaya dəqiq təyinat vermək olduqca mürəkkəb idi, çünki elmin obyektini kimi əhəmiyyət verilmişdi. Nəinki bir neçə on illər bundan əvvəl, hətta indinin özündə də çoxları buna xüsusi əhəmiyyət vermir.

NƏTİCƏ

Fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən informasiya maddi dünyanın obyektlərinin ifadəsi kimi qəbul edilirdi. İnformatikada isə səkkiz bitə bərabər olan bayt informasiya ölçü vahidindən istifadə olunur. Bit-elementar (ikili) informasiya vahididir: O yaxud 1; hə ya yox; (+) yaxud (-). Hazırda informasiya başlıca informasiya resursu hesab edilir.

İnformasiya müasir nəzəriyyədə bu və ya digər obyektin, yaxud hadisənin qeyri-müəyyənlik ölçüsü kimi (entropiya) şərh edilir. Mənbələrin bir çox müəllifləri informasiyanı tətbiqi aspektdə məlumat, aydınlaşdırma, məlumatlandırma, izahat, siqnalların və xəbərlərin qəbulunun saxlanması və ötürülməsi kimi izah edirlər.

Bu gün insan fəaliyyətinin elə bir növünü və sahəsini tapmaq mümkün deyildir ki, orada informasiya başlıca rol oynamasın. O nəinki insanın, bütünlükdə dünyanın heyvanat və bitki aləminin, kainatın özünütəşkilini təmin edir.

İnformasiya ümumiləşdirilmiş fundamental ilkin mənbədir. Bir formadan digərinə keçərkən o bütün mikro-makrodinamik proseslərlə, hadisələrlə, təbiətin üzvü və qeyri-üzvü obyektləri ilə əks olunur.

Elektromaqnitizmin, işığın ilahi təbiətinin, ginetik nəzəriyyənin, termodinamikanın birinci və ikinci başlanğıcının, nisbilik nəzəriyyəsinin müasir inkişafı, kvant nəzəriyyəsinin və nüvə fizikasının meydana gəlməsi, elementar hissəciklərin kəşfi, həmçinin astronomiya, biologiya, fizika, radiolokasiya, astrofizika və başqa elmlər belə bir nəticə çıxarmağa imkan verdi ki, informasiya bizi əhatə edən dünyanın bütün proseslərinin, xassələrinin və formalarının hərtərəfli ümumiləşdirilməsidir.

İnformasiya-Kainatın vakuumsfer və materiosferində mikro - makro ölçülü özünəmənasibətin, özünü əks etdirmənin və nulsinqulyar münasibətlərin, işıq şuasının, istinin, səsin, maddənin, boşluğun, həmçinin onların formalarının birindən digərinə keçməsinin ümumiləşdirilmiş-vahid, başlanğıcsız-sonsuz qanunauyğunluğudur.

İnformasiologiya-Kainatın mikro və makro aləmindəki bütün proseslərin və hadisələrin tədqiqi ilə məşğul olan fundamental elmdir. O həm-

çinin vahid informasiya nöqteyi-nəzərindən fiziki-kimyəvi, astrofiziki, nüvə, bioloji, kosmik və digər tədqiqatların təcrübü və nəzəri ümumiləşdirilmiş materialıdır.

İnformasiyanı iki yerə bölmək olar: təbii və süni informasiya. Tətbiqi planda yaranışına görə informasiyanın qəbulu və ötürülməsi diskret və fasiləsiz ola bilər; informasiya fiziki-kimyəvi proseslərdə üzvü və qeyri - üzvü kimi qəbul olunur; məişətdə sosial və hüquqi informasiyadan istifadə edilir; istehsalatda-texnoloji və iqtisadi, təbabətdə-bioloji, elmdə-geoloji, astrofiziki, kosmik və digər informasiyalar olur.

Sosial informasiya iki sinifə bölünür: Kütləvi (ümumi) və xüsusi. Ümumi informasiya cəmiyyətin bütün üzvləri üçündür; xüsusi informasiya cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinə verilir və o da öz növbəsində aşağıdakı siniflərə bölünür: elmi, texniki, texnoloji, siyasi, iqtisadi, normativ, ekoloji, kosmik, humanitar, tarixi, kulturaloji və başqa informasiya siniflərinə.

1928-ci ildə Hartli entropiya vasitəsilə informasiyanın müəyyən edilməsi üçün iki loqarifma təklif etdi. Şennonun ehtimalların onların loqarifmalarına vurulması yolu ilə cəmini ifadə edən entropiya formulası da informasiyanın miqdarını müəyyən etməyə imkan verir. Lakin yarım əsrdən çox müddət ərzində bu formullardan heç biri aydın (məzmunlu) və keyfiyyətli informasiyanın hesablanmasını nə təcrübədə, nə də nəzəriyyədə

öz tətbiqini tapa bilmədi. Bəzi təhsil ocaqlarında giriş dərslərində, xülasə şəklində bu formullar izah edilmədən ekzotik misal göstərilir, müəyyən olmur ki, ümumsosial və ümumkainat anlamında informasiya nədir. Bundan başqa, informasiyanın sayının hesablanması üçün göstərilən riyazi misal onun kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini bütünlükdə əhatə etmir.

İnformasiyanı tədqiqatçı Yuzvişin aşağıdakı tərifini müəyyənləşdirir: "informasiya - Kainatın və kuumosferində və materiosferində maddiləşmə və qeyri-maddiləşmə əsasında enerjinin və hərəkətin pətək-rezonans, tezlik-kvant və pulsinqulyar özünəmənasibətinin, özünüəksetdirməsinin, münasibətinin qarşılıqlı hərəkətinin, qarşılıqlı dönmənin və özünü saxlamağının (məkan və zamanda) fundamental ümumiləşmiş-vahid başlanğıcsız-sonsuz qanunauyğunluğudur". İnformasiya-enerji, kütlə, vakuum, məkan və zaman kimi sonsuz tədqiqatın öyrənməyin və istifadənin predmetidir.

Kosmik nöqteyi-nəzərindən informasiya Kainatın fundamental ilkin əsası və ümumi substraktıdır. O, bizdən asılı olmayaraq mövcuddur, məkan və zaman daxilində enerji, hərəkət və kütlə yaradan mikro - və makro - ölçülər, münasibətlərinin vahid prosesində meydana çıxır. İnformasiya - Kainatın mikro - və makro strukturunda ilkin səbəb olan hadisələrin və proseslərin mövcud olan bütün mənbələridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Xalafov A.A. Library and society. Baku, Azerneshr, 2013, 360 p.
2. Information engineering in modern libraries. Journal of Liberal Arts and Humanities (JLAH) Issue: Vol. 1; No. 10; October 2020 pp. 31-33 ISSN 2690-070X (Print) <https://jlahnet.com/wp-content/uploads/2020/11/3-1.pdf>
3. Kazimi P.F. Democratic countries and ways of influencing the nature of information. Technium Social Sciences Journal. (ISSN: 2668-7798) 2021. Vol.22. p.852-869 <https://techniumscience.com/index.php/socialsciences/article/view/3958>
4. Kazimi P.F. Conflict of Relevance and Reliability of Information and the Global Network. Trends in Humanities and Social Sciences, ISSN : 2754-0855, 2021, Vol. 1 No. 1. <https://doi.org/10.46809/thss.v1i1.20>
5. Factors influencing reader satisfaction and quality of service in modern libraries. South Asian Journal of Social Studies and Economics. 2021 - Volume 11 [Issue 3] Page 15-20. <https://www.journalsajsse.com/index.php/SAJSSE/article/view/30285>
6. Conflict of relevance and reliability of information and the global network. Trends in Humanities

and Social Sciences, ISSN :2754-0855, 2021, Vol. 1 No. 1,
<https://doi.org/10.46809/thss.v1i1.14><https://kataloq.gomap.az/az/all-poi/concern/non-government/7c51ca26d80f48c6a38db8dfd62366d5>

7. Information engineering in modern libraries. Journal of Liberal Arts and Humanities (JLAH) Issue: Vol. 1; No. 10; October 2020 pp. 31-33. ISSN 2690-070X (Print) <https://jlahnet.com/wp-content/uploads/2020/11/3-1.pdf>

Firudin Kazimi, Islam Islamov, Gulnara Yusifova
Philosophical view on information theory
(the path from the divine to the digital world)

Thoughts about the divine origin of information have re-emerged in the 21st century, which has been called the information age. The ideas of ancient and medieval thinkers about information are more like mystical and romantic interpretations. Scientists in the 20th century materialized information and tried to interpret it more broadly. Thus, the study of information technology, information and communication technologies and their intensive use in our daily lives have made this area extremely relevant. Sometimes specialists who ask themselves questions “what is happening” hardly understand the essence of global informatization.

It is important to study the object more closely within the framework of a philosophical view of the theories put forward regarding the definition of information and its configuration. This article can be considered a step in this direction.

Фирудин Казими, Ислам Исламов, Гульнара Юсифова
Философский взгляд на теории информации
(путь от божественного начала к цифровому миру)

Мысли о божественном происхождении информации вновь возникли в 21 веке, который назвали информационным веком. Представления древних и средневековых мыслителей об информации больше похожи на мистические и романтические интерпретации. Ученые 20 века материализовали информацию и пытались интерпретировать ее шире. Таким образом, изучение информационных технологий, информационно-коммуникационных технологий и их интенсивное применение в нашей повседневной жизни сделали эту область чрезвычайно актуальной. Иногда специалисты, задающиеся вопросами «что происходит», с трудом понимают суть глобальной информатизации.

Важно более внимательно изучить объект в рамках философского взгляда на теории, выдвинутые относительно определения информации и ее конфигурации. Настоящую статью можно считать шагом в этом направлении.

UOT 34:349

Fəridə ASLANOVA

Bakı Dövlət Universiteti Hüquq Fakültəsi,
 Əmək hüququ və ekologiya hüququ kafedrasının müəllimi
faridaaslanova114@gmail.com,
 +994 50 343 79 03

Siyavuş BAĞIROV

Bakı Dövlət Universiteti Hüquq Fakültəsi
 Bakalavr üzrə II kurs tələbəsi
generalissimus.0001@gmail.com,
 +994 50 793 63 82

ƏMƏK HÜQUQU

ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ DÖVLƏTİN ROLUNA ÇİN PRİZMASINDAN BAXIŞ: ÇİN NÜMUNƏSİ ƏMƏK HÜQUQU

Açar sözlər: Çin Xalq Respublikası, əmək hüquq subyekti, dövlət tənzimlənməsi, həmkarlar itifaqları, kommunizm, əmək münasibətləri

Keywords: People's Republic of China, subject of labor law, state regulation, trade unions, communism, labor relations

Ключевые слова: Китайская Народная Республика, субъект трудового права, государственное регулирование, профсоюзы, коммунизм, трудовые отношения.

Mövzunun aktuallığı. Hüququn inkişaf etməkdə olan sahələrindən biri kimi əmək hüququ ictimai münasibətlərin vacib qruplarından əmək münasibətləri və onunla bağlı olan digər münasibətləri tənzim edir. Nəzəri baxımından hamılıqla qəbul edilmiş müddəalara və fikirlərə rastlansa da, şübhəsiz ki, müxtəlif ölkələrin təcrübəsində istər əmək hüququna, istərsə də digər hüquq sahələrinə yanaşma müxtəlif ola bilər. Bunu ölkələrdəki hakim ideologiya, demokratiya indeksi, tarixi bağlılıq və bu kimi səbəblərlə əlaqələndirmək yerinə düşərdi.

Azərbaycan Respublikasının təhsil müəssisələrində əmək hüququnun tədrisində əsasən, Qərb,

Türkiyə və Rusiya/SSRİ təcrübəsinin müzakirə edildiyini nəzərə alaraq hesab edirik ki, Uzaq Şərqdə tətbiq edilən əmək hüququ normalarının və orada əmək hüququnun mövcud vəziyyətinin təhlili zəruridir. Tarixə baxdıqda XX əsrin 50-ci illərindən ideoloji sferada SSRİ ilə bənzər yolu izləyən Çində əmək hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilk başlarda qonşusundakı nəzərətdən çox da fərqlənmirdi. Həmçinin iqtisadi və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində 1920/30-cu illər SSRİ-si ilə 1950-60-cı illər Çininin ortaq tərəfləri aşkardır. Bu ortaqlıqların mahiyyəti və sonradan mühitin dəyişməsinin səbəbləri növbəti səhifələrdə izah ediləcək.

Tədqiqatın mərkəzində dayanan ölkə Çin Xalq Respublikası/Materik Çindir (*bundan sonra – Çin*).

Tədqiqatın məqsədi Çində əmək münasibətlərinin təhlil edilməsi, dövlətin rolunun araşdırılması, vətən-daşlarla yanaşı əməkçi-miqrantlara tətbiq edilən qaydaların hüquqilik dərəcəsinin üzə çıxarılması, əmək hüquq münasibətlərinin digər subyektlərinin işçilər üçün əhəmiyyətinin artıb-azalmasının səbəblərinin ortaya qoyulmasıdır. Tədqiqatda əvvəlcə əməyi dövlət tənzimləməsi araşdırılır, ardınca xüsusi kontekst kimi Çin mü-

hiti üzrə araşdırma davam edir. Tədqiqatda istifadə edilmiş **mənbələr** ümumi məsələlər üzrə yerli və xarici ədəbiyyat, spesifik məsələlər üzrə isə Çin qanunvericiliyi və xarici mənbələr təşkil edir. Həmçinin müxtəlif statistik məlumatlara, nüfuzlu xarici nəşrlərə və tarixə də müraciət edilmişdir. Tədqiqatda analiz, sintez, induksiya, deduksiya, məntiqi-hüquqi, tarixi və bu kimi **metodlardan** istifadə edilmişdir. **Tədqiqatın vəzifəsi** Çində əmək hüququnun əsaslarını təhlil edərək hüquq subyektlərinin rolu aşkara çıxarmaq, miqrantlara münasibətin nə dərəcədə hüquqi olmasını müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın obyektı qismində əmək hüquq münasibətləri, onlarla bağlı olan münasibətlər və Çinin bir dövlət kimi təşəkkül tapması, uzunmüddətli idarəçilik nəticəsində əməyə münasibət təşkil edir. Tədqiqatın effektivliyi üçün Çində tətbiq edilən kommunizm ideologiyasının fəlsəfi kökləri də tədqiq edilmişdir.

Dövlət əmək münasibətlərinin subyektı kimi. Əmək münasibətlərində işçi və işəgötürən ən mühüm subyekt hesab edilsə də, dövlətin rolunu heç də görməzdən gəlmək olmaz. Dövlətin münasibətlərdə mövcudluğu hələ dövlət və hüquq nə-zəriyyəsindən məlumdur. Dövlətin hüquqla birlikdə cəmiyyətdə təşkilədiçi fəaliyyət göstərməsi [3, s. 92] ona dəlalət edir ki, təkcə əmək hüququ sferasında deyil, mülki, cinayət və s. hüquq sahələrində də dövlət olmadan bu münasibətləri formalaşdıracaq pozitiv əsaslar mövcud ola bilməz, həm-çinin onlara nəzarət də mümkünsüz olar.

Dairəni daraltsaq, əmək hüququna nəzarəti həyata keçirən, bu hüquqların realizəsi üçün şərait yaratmalı olan və yaradan ünsür məhz dövlətdir. Dövlətin əmək münasibətlərində hansı mövqedə durması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, dövlət əmək münasibətlərində **“üçüncü mühüm oyunçu”** hesab edilir [23, s. 167]. Başqa cür yanaşmada isə dövlətin subyekt qismində təhlili zamanı onun bu münasibətlərin tərəfi, yoxsa iştirakçısı olması müzakirə predmetidir [1, s. 131-137]. Birinci yanaşmaya diqqət yetirdikdə, **“üçüncü oyunçu”** anlayışı dövləti subyektlərin əhəmiyyətliyi sırasında işçi və işəgötürəndən

sonra üçüncü sıraya daxil edir. Baxmayaraq ki, dövlət haqqında müəllif **“mühüm”** ifadəsini işlətməmişdir, ifadə formasına nəzər saldıqda işçi və işəgötürənin nisbi üstünlüyü ifadə edilmişdir. Hesab edirik ki, burada iki müxtəlif cərəyanın bir-biri ilə mübarizəsi var. Birinci cərəyana əsasən, *dövlətin rolu danılmazdır, illərlə belə olub və belə də olmalıdır. İlk təşəbbüs işçi və işəgötürəndən gəlsə də, dövlət ümumi qaydaları müəyyən etməzdisə, həmin münasibətlərdə xaos mühiti formalaşardı. Dövləti bu münasibətlərdə işçi və işəgötürənlə müqayisədə arxa plana atmaq olmaz.* İkinci cərəyan isə belə qənaətdədir ki, *dövlətin rolu mühüm olsa da, dövlətin hər bir yerdə müdaxiləsi yersizdir. İşçi və işəgötürən təşəbbüs göstərməzlərsə, dövlətin müəyyən etdiyi normalar “ölü” statusa düşəcək. Burada imperativlikdən çox dispoziitivliyə ehtiyac duyulur. Bu baxımından dövlətin əhəmiyyəti üçüncü dərəcəlidir və getdikcə azaldılmalıdır.* Müvafiq olaraq belə düşüncələri mühafizəkar və yenilikçi adlandırmaq olar, lakin unutmmaq olmaz ki, belə bölgü **şərtidir.**

Dövlətin **iştirakçı** yoxsa **tərəf** adlandırılması məsələsinə gəldikdə bu problem əslində bundan əvvəl təhlil etdiyimiz sualla dolayı bağlıdır. Ümumiyyətlə, əmək hüquq münasibətinin tərəfi dedikdə öz adından hüquq və vəzifələrə sahib olan, məsuliyyət daşıyan şəxs, iştirakçı dedikdə isə tərəfin adından və onun naminə fəaliyyət göstərən ünsür başa düşülür [1, s. 135]. Məzmunundan aydın olur ki, **“iştirakçı”** kimi tanına bilən dairə daha genişdir. Başqa prizmadan baxdıqda tərəf daha çox **“passiv”** anlayışdır, onun hüquqlara və vəzifələrə sahibliyi, hüquqi təminatlar və məsuliyyətdən ibarət olmasına baxmayaraq müvafiq hüquqların realizəsi – hərəkətə gətirilməsi – tərəf üçün elə də xarakterik deyil. Həmçinin daha **“aktiv”** olan iştirakçı ilə tərəf həmişə üst-üstə düşməyə də bilər. Məsələn, işəgötürən həm tərəf, həm iştirakçıdır. Lakin kollektiv danışıqlarda tərəf olmayan iştirakçılar (məsələn, vasitəçi) kollektiv razılığın əldə edilməsində müəyyən rol oynaya bilər. Deməli, tərəf əmək hüquq münasibətlərində daha passiv, lakin birbaşa rol oynayan; iştirakçı isə nisbətən aktiv olub, bəzən birbaşa, bəzən dolayı rola sahib şəxs/ünsürdür. Hüquq ədəbiyyatında əmək hüquq subyektı və əmək münasibətləri-

nin subyektinin təriflərində “tərəf” və “iştirakçı” sözləri əksər hallarda fərqləndirilmir [1, s. 136; 24, s. 75; 26, s. 71; 27, s. 460].

Başqa bir konflikt dövlət anlayışının altında nəyin olmasıdır. Dövlət deyərkən biz nəyi nəzərdə tuturuq, müəyyən əraziyə, əhaliyə və bu kimi xüsusiyyətlərə sahib, Əsas Qanunda əks etdirilmiş konstitusion-hüquqi anlayış, yoxsa müəyyən müddətə həmin dövlətin illərə görə dəyişən (bəzən isə dəyişməyən) hökuməti? Açıqı, bu suala birmənalı cavab vermək düzgün olmaz. İlk növbədə həmin dövlətdə hökumətin dəyişiklik intervalına və demokratiya səviyyəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Siyasi rejiminə görə avtoritar ölkələrdə hökumətlər dəyişsə də, reallıq onu göstərir ki, ya bu, uzun müddətdə baş verir, ya da qısamüddətli olsa da, mahiyyət dəyişmir. Demokratik ölkələrdə isə bunun əksinin şahidi olur. Qismən də olsa, belə nəticəyə gələ bilərik ki, avtoritar dövlətlərdə “dövlət” subyekt kimi elə dövlətdir. Lakin demokratik idarəçilikdə “dövlət” hökumətdir. Şübhəsiz ki, dövlət/hökumət ayrımı tam olaraq zidd və ayrı anlayışlar əmələ gətirmir. Məsələn, bəzi ölkələrin konstitusiyalarında onların sosial dövlət olması konkret vurğulanıb. Sosial olmaq həmin dövlət üçün məcburi öhdəlikdir ki, vətəndaşların qayğısına qalsın, rifahı təmin etsin və s. Hər bir gələn hökumət də bu öhdəliyi yerinə yetirməlidir. Konstitusiyasında bu ifadənin yer aldığı dövlətlərdə dövlət və hökumətin qeyd edilən kontekst üzrə fərqləri daha da azalır.

Subyekt qismində dövlət adının **hökumət** olaraq əmək-hüquqi məzmununda başa düşülməsi hesab edirik ki, daha önəmli və praktikidir. Çünki “dövlət” mənasında dövlət ümumi normaları, qaydaları müəyyən edir. Burada da onun daha geniş məzmununda olduğunu görə bilərik, ona görə ki əksər ölkələrdə qanunları qanun-verici orqan qəbul edir. Bir qayda olaraq hökumətin səlahiyyətləri qanunverici orqan qədər olmur. Əlavə olaraq, məhkəmə də dövlət adından çıxış edir və bir sıra əmək mübahisələrini həll edir. Hökuməti xüsusilə “sanki dövlətdən ayırmaq”ımızda məqsəd onun daha çox tətbiqedicisi funksiyalara sahib olması ilə bağlıdır. Dövlətin orqanları – hökumətə bağlı qurumlar kollektiv sazişlər bağlayır, əmək qanunvericiliyinin tətbiqini həyata keçirir, əmək mühafizə

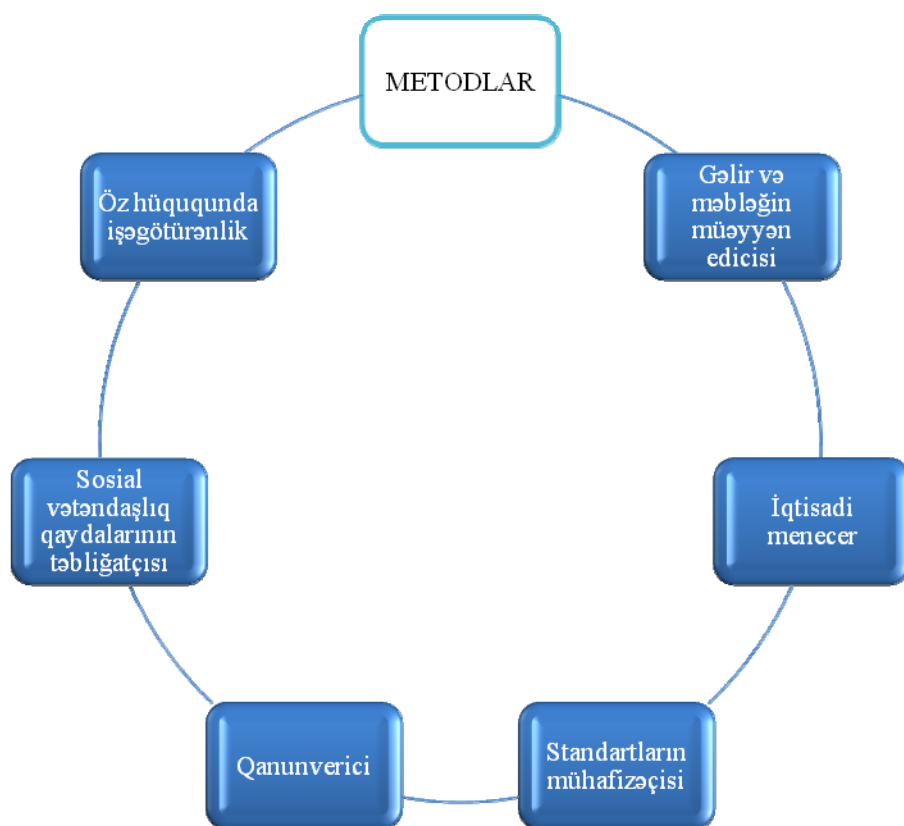
zəsi qaydalarına hansı dərəcədə əməl edilməsini yoxlayır və s. Təhlilin bu məqamında əvvəlki abzasdakı fikirlərə qayıtmaqda əhəmiyyət var. Demokratik olmayan mühitdə hökumət/dövlət diferensiasiyasına lüzum qalmır. Çünki hakimiyyət bölgüsü faktiki olaraq ölüdür. Ş.L.Mönteskyo idarəçiliyi 4 qrupa – respublika (demokratik mənada), zadəganlar, səltənət (monarxiya) və istibdad (diktatura) kimi ayıranda bu idarəçiliklərdə qəbul edilən qanunların ruhunu da izah etmişdi. Onun fikrincə, birincidə prioritet fəzilət duyğusu əsasında xalqa xidmət olduğu halda sonuncuda qorxu hissi əsasında idarəçini təmin etməkdir. Səltənətdə əsas məqsəd şərəf duyğusunun təbliği ilə elit təbəqəyə sadıqlığı artırmaq, zadəgan dövlətində isə idarəçilik prinsipləri respublika və monarxiya arasında keçid mövqə tutur, lakin istibdad meyillilik mövcuddur [13, s. 59-65].

Ş.L.Mönteskyonun qanunların idarəçiliyə uyğun olması barədə fikrini daha dar çərçivədə əmək qanunvericiliyi barədə düşünsək, görə bilərik ki, demokratik mühitdə qanunların işləkliyi, rifahın təmin edilməsi, qanunların tətbiqinə nəzarət daha çox effektivdir, çünki məqsəd ayrı-ayrı şəxslərin və ya qrupların deyil, bütün xalqın rifahına nail olmaqdır. İndiki dövrümüzdə ümumi dövlət və hüquq nəzəriyyəsidəki bölgünü nəzərə alsaq, Mönteskyonun fikirləri ilə bəzi zidd məqamlar üzə çıxır. Məsələn, monarxiya və respublika dövlət hakimiyyətinin təsnifinin bir növü olduğu halda istibdad antidemokratik rejim kimi təsnifin digər növünə - siyasi rejim təsnifinə düşür. Müqayisə üçün Böyük Britaniya və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərini götürək. Birləşmiş Krallıq monarxiya olsa da, siyasi rejim baxımından demokratikdir və hökumətlər də dəyişkəndir. Bu faktı ikinciyə aid edə bilmirik. Britaniyada əmək münasibətlərində dövlətin rolunu tədqiq edən bir məqalədə “dövlət” izahı qanunlar qüvvədə olduğu anda hakimiyyətdəki seçilmiş hökumət kimi verilir [23, s. 168]. Deməli, orada subyekt qismində dövlət uzunmüddətli tarixi-hüquqi vahid kimi deyil, nisbi stabil hökuməti ifadə edir.

Dövlətə **xüsusi əmək hüququ subyekt** kimi yanaşmalar mövcuddur. Əgər işəgötürən və işçini ümumi subyekt saysaq, dövləti onlardan fərqləndirən cəhət qismində subyektin hüquq qabiliyyəti

tinin başqa cür realizə xüsusiyyətini qeyd edə bilərik. Yəni xüsusi subyekt həm öz hüquqlarını xüsusi qaydada realizə edir. Xüsusi hüquq subyektini fərqləndirən digər bir xüsusiyyət kimi əmək və onunla bağlı hüquq münasibətlərində iştirakçı qismində məhdudlaşdırılmanı da göstərir [25, s. 316]. Lakin xüsusi subyekt dedikdə ağıla tək cəmiyyət dövlət gəlməməlidir. Məsələn, işçi ümumi subyekt kimi baxsaq, hamilə işçi, miqrant işçi və s. xüsusi kateqoriyaya daxil olur. Xüsusi subyekt ümumilərdən həmçinin yaşa, vətəndaşlığa görə fərqlənə bilər. Dövlətin xüsusi subyekt ol-

masının sübutu kimi bəzi hüquqlarını xüsusi qaydalara əsasən həyata keçirməsini vurğulamaq olar. Dövlətin orqanları vasitəsilə müəssisələrdə, iş yerlərində əmək mühafizəsi qaydalarına nəzarət etməsi, işəgötürənlərin bu təlimatlara hansı dərəcədə əməl etməsini yoxlamaq yaxşı nümunələrdəndir. Xüsusi subyektlilik əmək hüquqlarının bərabərliyi prinsipinə zidd hesab olunmamalıdır. Müəlliflər qeyd edir ki, bunun səbəbi hüquq qabiliyyətində dəyişməzlikdir və diskriminasiyanın qadağan edilməsi yolu ilə təmin edilir [5, s. 92].

Öz hüququnda işəgötürənlik dedikdə dövlət öz-özlüyündə işəgötürən hesab edilir. Bu ifadədən o məna hasil olmamalıdır ki, dövlət əmək hüquq münasibətlərində işəgötürəndir. Dövlətin ümumi standartları müəyyən etməsi, ümumi qaydalar qoyması ilə “işəgötürənin işəgötürəni” statusu ətrafında fikirlər formalaşdırır. İşəgötürmək – dövlətin işəgötürən üçün hüquq və vəzifələri qanunlarda əks etdirməsi kimi başa düşülməlidir. Bu metod digər biri ilə - **gəlir və məbləğlərin müəyyən edicisi** ilə bağlıdır, hətta belə ifadə et-

sək, ikinci metod birinci qeyd etdiyimiz ilə bir sıra məsələlərdə üst-üstə düşür. Birləşmiş Krallıq hökuməti ehtiyacları nəzərə alaraq II Dünya müharibəsindən etibarən maaş, gəlir və bir sıra məbləğlərin ciddi tənzimləyicisinə çevrildi [23, s. 170]. Məşğulluğu təmin etmək, qiymətləri stabil saxlamaq, inflyasiyaya nəzarəti dövlətin məqsədləri qismində nümunə kimi göstərə bilərik. **İqtisadi menecer** olan dövlət əvvəlki metoddan fərqli olaraq burada **əməyin dekommodifikasiyasını** həyata keçirir, rifah tam həcmdə qorunmalıdır,

həm də ki, işçilər işəgötürənlərdən tamamilə asılı deyil [23, s. 171].

Qanunverici kimi dövlətin təhlili hökumət məzmunundan kənara çıxmanı göstərir. Lakin qanunverici səlahiyyətləri hökumətlə müqayisədə kifayət qədər dardır. **Mühafizəçi** kimi dövlət qanunverici kimi qəbul etdiyi qaydalara istinad edir, onlar əsasında pozuntu halında məsuliyyətə cəlb edir. **Təbliğatçı** məzmununda indiyədək sadələşmələrimizin nəticələrinin bir qismini (uyğun olanları) dövlət yayır, burada siyasi, iqtisadi və digər istiqamətlərdə istifadə edir.

Dövlətin və həmkarlar ittifaqının qarşılıqlı nisbəti məsələsi də tədqiq edilməlidir. Əvvəlcə vurğulayaq ki, həmkarlar ittifaqları işçilərin birləşmək hüquqlarının realizəsinin nəticəsidir. Konstitusiyaya hüququnda kollektivlər (təşkilatlar) təsnif edilərkən, əsasən, siyasi və qeyri-siyasi olaraq bölünürlər. Həmkarlar ittifaqları siyasi qurum deyillər, lakin hüquq ədəbiyyatında onların həmişə siyasi əhəmiyyətə malik olması yönündə fikirlər var [6, s. 207]. Tarixə diqqət yetirsək, xüsusilə XIX əsrdə həmkarlar ittifaqları işçilərin hüquqsuz vəziyyətinə qarşı ciddi mübarizə aparmışlar. Digər tərəfdən həmkarlar ittifaqının spesifikliyinin sübutu kimi onların yaradılması məqsədini – işçilərin hüquqlarını mühafizə etmək, işçilərin sosial problemlərinin həlli və s. nümunə gətirə bilərik. Əbəs yerə deyil ki, ölkələrdə əsasən, həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyəti ayrıca normativ hüquqi aktla tənzimlənir, siyasi və qeyri-siyasi birləşmələrlə yanaşı spesifik qanun mövcud olur. Azərbaycan və Birləşmiş Krallıqda da vəziyyət belədir.

Həmkarlar ittifaqı **dövlət orqanı deyil**, ictimai və qeyri-siyasi təşkilatdır. Belə bir sual ortaya çıxır ki, dövlət və həmkarlar ittifaqları arasında münasibətlər necə xarakterə sahibdir? Subordinasiya, bərabərlik, yoxsa başqa növ? **Birincisi**, həmkarlar ittifaqları müstəqil təşkilatdır. **İkincisi**, dövlət və həmkarlar ittifaqının bəzi məsələlərdə bir araya gəldiyini görə bilərik. Məsələn kollektiv sazişlərdə. **Üçüncüsü**, dövlətin həmkarlar ittifaqına nisbətən bir pillə daha yuxarıda olması qənaətindəyik. Çünki dövlət (artıq burada hökumət mənasından kənara çıxaraq) həmkarlar ittifaqının statusunu müəyyən edən qanun qəbul edir, onun

hesabatlarını dinləyir və onun hüquqlarını, mənafeələrini mühafizə edir. Həmçinin dövlətin səlahiyyətləri və imkanları daha genişdir. Həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyəti işçilərin sosial problemlərinin həlli, maraqların və əmək, iqtisadi və bir sıra hüquqların müdafiəsi kimi məsələlərlə yekunlaşdığı halda dövlət əmək sferasına nəzarət etməklə inflyasiyanın qarşısını almağa çalışır, minimum əmək-haqqı miqdarını müəyyən edir və s. Qeyd etdiyimiz məqamlar hüquqi aspektlər prizmasındadır.

Faktiki olaraq yanaşsaq, dövlət-həmkarlar ittifaqı güc nisbəti fərqli ola bilər. İmkanları daha geniş olan dövlətin həmkarlara təsir etməsi də çoxdur. Hüquqşünas-alimlərdən Crouch güc nisbətini və siyasəti təhlil edərkən həmkarlar ittifaqının faktiki vəziyyətini (güclü və ya zəif olması, muxtariyyət və s.) nəzərə alır. Crouch 4 modeli fərqləndirir [15]:

- **Liberal kollektivist mühit**də həmkarlar ittifaqları kifayət qədər güclüdür. Əmək münasibətləri könüllüdür, kollektiv sövdələşmə əsasdır.
- **Müqavilə korporatizmində** həmkarlar ittifaqının mövqeyi yenə də güclüdür. Lakin birincindən fərqli olaraq dövlət əmək sektoru üzrə siyasətini daimi müdaxilə üzərində qurur. İqtisadi yanaşma liberallığa meyilli deyil.
- **Fərdi-bazar tipli mühit** həmkarlar ittifaqı üçün əlverişli deyil. Əmək münasibətləri istismarı xatırladır. Burada dövlət siyasəti laissez-faire [23, s. 173] üzərində qurulub, yəni tərəflər hökumətin müdaxiləsinin maksimum məhdudlaşdırılmasının tərəfdarıdır. Burada liber-tan yanaşma hiss edilir.
- **Korporatizm** isə həm zəif həmkarlar ittifaqları, həm də ciddi təcəllik xüsusiyyətlərinə sahibdir. Bu model demokratik rejimli ölkələr üçün uyğun sayılmır. Həmkarlar ittifaqları bir növ “oyuncağ”a çevrilir. Sərt dövlət mərkəzləşdirilməsi həyata keçirilir.

Göründüyü kimi dövlət və həmkarlar ittifaqlarının güc nisbəti həmin mühitin “barometr”idir. İlk iki modeldə həmkarlar ittifaqı çox aktivdir, ən passivi isə sonuncudadır. İşçilərin hərəkətverici qurumu olan həmkarlar ittifaqı təşkilatının zəifliyi işçilərin problemləri olduqda onların təşkilata müraciət etməmələrinə, inamsızlığa səbəb olur.

Hesab edirik ki, həmkarlar ittifaqlarının imkanlarının qeyri-qanuni məhdudlaşdırılması eyni zamanda **konstitusion** pozuntudur – işçilərin birləşmək hüququna təhdiddir.

Müzakirənin başqa istiqamətlərindən biri hüquqda **refleksiv** meyillərdir. Hərfi mənada hüquqi refleksivlik – bir növ hüquqi özünüməhdudlaşdırma mənasına gəlir. Refleksiv yanaşan dövlət müdaxilələrinin sayını azaldır. Tənzimləmə nəticəsində ola biləcək məsuliyyətdən yayınmaq üçün dövlət müəyyən dərəcədə özünü məhdudlaşdırır, daxili özünüidarə mexanizmlərini qurur. Dövlətin tənzimləmə dairəsi həmin mexanizmlər üzrə daralır. Hüquq ədəbiyyatında əmək hüquq sferasında refleksivliklə bağlı yazılmış məqalədə refleksivliyə aparən 3 üsul göstərilmişdir [18, s. 3]. Bunlardan **birincisi** könüllü davranış qaydaları ilə əlaqə-dardır. Könüllü davranış kodekslərinin formalaşmasının müxtəlif əsaslı səbəbləri ola bilər, güclü təzyiq, innovativ keçidə cəhd, tənzimləmə boşluğunun doldurulma məqsədi və s. Könüllülük burada o mənaya gəlir ki, qəbul edilən qaydalar dövlət məcburiyyəti ilə müşayiət edilmir. Lakin qeyd edilir ki, işin əslinə baxdıqda sanksiyaların və təzyiqin qorxusu bu qaydaların qəbulu ilə nəticələnir [18, s. 4]. **İkinci üsul** RLS (*ratcheting labour standards*) adlanır (*Bu əmək hüququnda yeni təkliflərdən sayılır. Belə ki, ifadədə yer alan “ratchet” sözünün həqiqi mənası ifadəyə uyğun gəlmir. Lakin uğurlu tərcümələrdən biri kimi “kilidləmə əmək standartları”-ni misal çəkmək olar*). Məzmun etibarilə RLS onu özündə ifadə edir ki, monitoring və iş standartları ictimaiyyətə elan edilməlidir. Nəticədə ən yaxşı iş standartları onlar arasından seçiləcək, firma səviyyəsində monitoring və infrastruktur birləşir. RLS ilk baxışdan dövlət tənzimləməsinə çox bənzəyir, lakin ona aid deyil. RLS-in daha sürətli və davamlı inkişafı üçün onun dövlət mərkəzli olması fikirləri var [18, s. 10]. Fəqət hesab edirik ki, belə olduqda dövlət və RLS arasında fərqlər aradan qalxır. Bu üsulların əsas məqsədi olan dövlətin kənarında durması, özünü məhdudlaşdırmasından kənara çıxılır.

Sonuncu üsul isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) qlobal təsirini ifadə edir. BMT modeli RLS ilə bənzərliklərə sahibdir, şəffaflıq, da-

ha rəqabətçil mühit və s. BMT Baş Katibi, dünyanın əllidən çox ən güclü korporasiyası və bir sıra birliklər və ictimai hərəkətlər tərəfindən imzalanmış Qlobal Sazişdə özünütənzimləmə bəlkə də öz apoteozuna çatmışdır [18, s. 13].

Müasir hüquqi rasionallığın tiplərini fərqləndirən bir məqalədə refleksivlik formallıq və substantivlik ilə müqayisə edilir [17, s. 257]. Refleksivlik kollektiv tənzimləməni əks etdirən substantivlikdən və fərd üzərinə qurulmuş formallıqdan nisbətən kənar olaraq daxili idarəçiliyi, sosial əməkdaşlığın özünüyeniləyən formalarını nəzərdə tutur. Həmçinin **xarici** koordinasiya ilə **daxili** mühakiməni özündə cəmləyir.

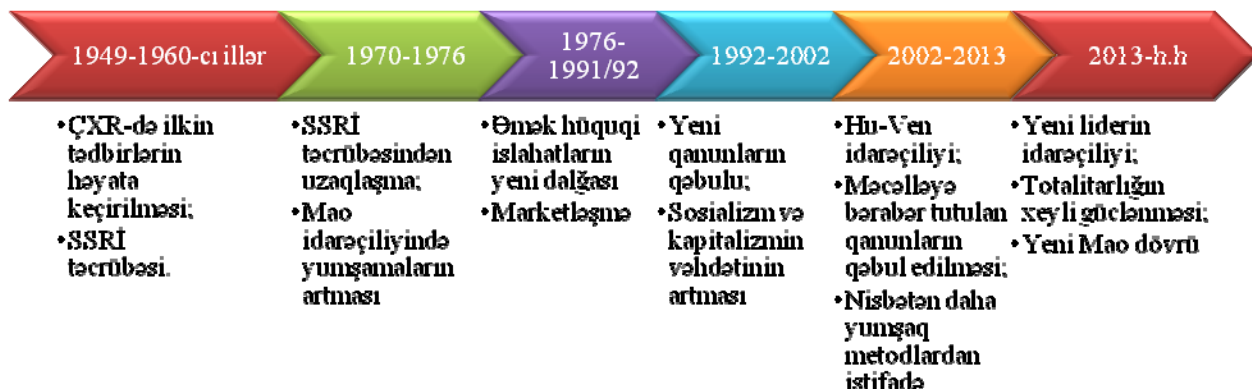
Hesab edirik ki, refleksivlik onillərin özündə formalaşdırdığı fikirlərin dəyişməsi ilə nəticələnmə bilər. Reallıq budur ki, nazirliklər, komitələr, komissiyalar fonunda dövlətin rolunu əvəz edə biləcək güclü korporasiyalara inam mühiti formalaşır. Olduqca zəif və zəifləməkdə də davam edən həmkarlar təşkilatlarını, bəlkə də, aradan qaldıra bilən sistem yaxın dövrdə sürətlə yayılacaq. Dövlətin roluna bir daha qayıtsaq, refleksiv münasibətlərdə onun rolu azdır, fəqət yenə də bir subyekt kimi dövlət öz mövqeyindədir. Hazırda həmkarlar ittifaqları və digər subyektləri tənzimləyən qanunların yaradıcısı və nəzarətçi kimi dövlət ehtimal edilən yeni modeldə bu dəfə eyni tənzim və nəzarəti (baxmayaraq ki, özünü məhdudlaşdırıb) adları fərqli subyektlər üzərində aparacaq – yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tənzimləmə dairəsi özünüidarə mexanizmləri ilə məhdudlaşacaq. Əgər əmək sferası dövlət olmadan *per se* (başı-başına) buraxılırsa, bərpası uzun müddətə başa gələcək nəticələrə səbəb ola bilər.

Hesab edirik ki, dövlətin tənzimləyici-xüsusi subyekt kimi bu qədər təhlili kifayətdir. İndi isə mövzunu ÇXR-də tənzimləmə ilə daraldırıq.

Çində əmək münasibətlərinə tarixi və ideoloji yanaşma. Ölkəmizdə postsovet və Qərb ölkələrinin qanunvericilikləri daha çox tədqiq edilərsə də, Çinin özünü ayrıca bir dünya saya bilərik. İllərlə “Dünyanın mərkəzi” olan bu dövlət əmək hüququnda da fərqlənməyi bacarmışdır. Əvvəla, qeyd edək ki, tədqiqatın sistemliliyi üçün tarixi dövrlərin müəyyən edilməsi zəruridir. Ədəbiyya-

ta nəzər salsaq, müəlliflər tarixi fərqli cür təsnif etmişlər. Bəzisi Xalq Respublikasının yaranmasından Maonun ölümünə/Syaopin hakimiyyətə gəl-məsinəqədərki dövr (1949-1978), Syaopindən yeni növ sosializmə keçid dövrü (1978-1993), Yeni növ sosializm dövrü (1993-indiyədək) [8, s. 180]; bəzisi Mao dövrü (1949-1976/78), Hu-Ve-nəqədərki dövrü (1978-2002), Hu-Ven idarəçilik erası (2002-2012/13) və nəhayət, hazırkı sədr Şi Cinpin dövrü (2013-indiyədək) [19, s. 10] olaraq bölür. Daha təfəsilatlı bölgü isə belədir ki, Mao dövrü, Maodan sonra 1995-ci ilə qədər dövr (bu müddətin özü də üç daxili dövrə bölünür), 1995-

ci il-dən sonrakı dövr [20, s. 23] ayrılır. Lakin bu mənbələrin bəzilərinin köhnəlməsi, bəzilərinde isə təsnifatın hüquqdan çox siyasi baxımından ayrılması bizi nisbətən daha səmərəli təsnifat üzərində düşünməyə vadar edir. Bununla yanaşı siyasi amillər gözərdi edilməməlidir. Məsələn, XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Çinin xarici siyasətdə SSRİ ilə uzlaşmaması onun bir vaxtlar qonşusundakı tədbirləri təkrarlamaqdan vazkeçməsi ilə nəticələnmişdi. Bütün məlumatları ümumiləşdirib belə bir xronoloji ardıcılıq müəyyən etmək olar:

Tarixi şkalamız 1949-cu ildən başlasa da, *ideoloji əsaslar* XIX əsrin ortalarına gedib çıxır. Hazırda Çində hakim olan kommunist ideologiyasının əsasları başda Marks və Engelsin əsərləridir. Hələ 1848-ci il inqilablarına istiqamət vermək üçün yazılmış “*Kommunist Manifest*”də ideal (sosialist-kommunist) dövlətin ilk yerinə yetirməli olduğu icraatlar əks edilmişdir. Onlardan 8-cı bənddə əks edilmiş “*Hər kəs üçün iş bərabər bağlılıq, xüsusilə kənd təsərrüfatında sənaye ordularının yaradılması*” ideyası [12, s. 84] əməklə bağlıdır. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, ilk dəfə Marks və Engels “əməyin dəyəri” və “əməyin qiyməti” terminləri əvəzinə “*işgücünün dəyəri*” və “*işgücünün qiyməti*” terminlərini işlətməmişdir [12, s. 71]. Bu yanaşma hüquqilikdən daha çox fəlsəfi-iqtisadi idi, çünki Marksın fikrincə, burada ciddi fərqlər var. Belə ki, potensial əmək özlüyündə əmtəyə çevrilir, bu nöqtədə artıq o, əmək deyil, işgücüdür və işgötürən ondan asanlıqla istifadə hüququ qazanır – onu satın ala

bilir. Burada işgücü satın alma bilən hər hansı əmlakdan fərqlənmir. Əməyin *satıla bilən hissəsi* işgücüdür. İşgücü və ya əmək fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə şəxsin işin növündən asılı olmayaraq istehsal üçün sərf etdiyi fiziki və zehni qabiliyyətin bütünü, məcmusudur [11, s. 50-55]. İşgücü və əməyin başqa bir fərqi də var. Fərdi azadlığın mühüm iqtisadi ölçüsü kiminsə öz əmək xidmətlərini zəiflətmədən, yəni müqavilənin şərtlərinə (məsələn, əmək haqqı dərəcələri və iş saatları) məhdudiyətlər qoymadan satmaq hüququ və ya həmin müqavilələrə çatmaqda işçini kimin təmsil edəcəyidir [22, s. 171]. Əməyə olan hüquq *yaşamaq* hüququ və *azadlıq* hüququ qədər önəmlidir. İşgücü əmtəə əvəzi asanlıqla alınıb-satıldıqda həmin azadlıq anlayışı təhlükə altına düşür.

Başqa bir məsələ mülkiyyətə olan münasibətdə idi. Aydınır ki, marksizm xüsusi mülkiyyəti **rədd edir** və onun əvəzinə dövlət/ümumi mülkiyyət anlayışını üstün tutur. Marksist dövlətlərdə xüsusi mülkiyyətdə olan müəssisədə əmək münasibəti

sibətlərinə rast gəlmək mümkünsüzə yaxındır. Belə idarəçilikdə görmüş olduğunuz əmlakın əksəri **dövlətə** aiddir. Bu cür sistemin seçilməsində məqsəd onunla izah edilirdi ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz işgücünün satılmasının qarşısı alınsın.

Əmək azadlığının sosializm/kommunizmdə məhdud çərçivədə olduğu əminliklə qeyd edə bilərik. Qeyd edək ki, əmək azadlığı təkcə istədiyi iş yerini seçməyi deyil, eyni zamanda əmək hüququndan istifadə etməməyi də (çalışmamaq) nəzərdə tuturdu. Lakin bu nəzəriyyənin kökləri Darvinin ideyalarına söykənir. Təkamül aspektindən çıxış edən Darvinə görə, insanı yaradan əsas amil **əməkdir** [2, s. 111]. Buna görə də onun ideyalarının mənimsənilməsi cəmiyyətlərdə əməklə məşğul olmamağa əxlaqsızlıq, avaralıq və bu kimi pis kateqoriya yanaşması var. Hətta **SSRİ-nin** və **Çinin** Konstitusiyalarına nəzər yetirdikdə əməyin önəminin vurğulanması faktını görə bilərik. SSRİ-nin 1977-ci il Konstitusiyasının (1987-ci il dəyişiklikləri ilə birlikdə) 40-cı maddəsində, ÇXR-in 1982-ci il Konstitusiyasının (son dəyişikliklərlə birlikdə) 42-ci maddəsində əks olunub. SSRİ Konstitusiyasından fərqli olaraq Çin Konstitusiyasında “*ÇXR və təndaşlarının işləmək hüququ ilə yanaşı vəzifəsi var*” ifadəsi birbaşa ifadə olunub.

Növbəti xüsusiyyət **təkpərpartiyalı və ya dominant-partiya** sistemli idarəçilik və **ciddi təbliğat**dır. SSRİ-də digər partiyaların fəaliyyəti qadağan idi, Çin də bunu mənimsəmişdi. Təkcə əsaslanan sistem ilk növbədə iradənin ifadə edilməsində problemlər yaradır. Hüquq ədəbiyyatında dövlət quruluşu və siyasi rejim anlayışları fərqləndirilir [3, s. 116-121]. Bu fərqlilik ümumi hüquqa əsasən işlənib hazırlanmışdır. Çindəki faktiki vəziyyəti təhlil edəndə [32] siyasətdə hakim partiya qarşı qoyacaq gücün olmaması dövlət rejimi ilə siyasi rejimin qovuşduğunu göstərir (*necə deyərlər partiya xidmət vətənə xidmət hesab edilir, dövlət idarəçiliyi partiya üslubu alır*). Qeyd etdiklərimizdən Çinin **totalitar** dövlət olması qənaəti-nə gəlirik. Hər şeyə nəzarət əmək hüquqlarının realizəsi üçün çətinlik yaradır.

Marksdan və davamçılarından ilhamlananların əsas məqsədləri o idi ki, əməyin satıla bilməsinin qarşısı alınsın. Dünyada sosializm üçün edilmiş inqilabların tarixinə nəzər salsaq, hamısında küt-

lənin əmək istismarına nifrəti əsas hərəkətverici nüans olmuşdu. Nə dərəcədə doğru, nə dərəcədə yanlış tətbiq edilsə də, dövlət səviyyəsində bu prinsip-normalar ilk dəfə Sovet Rusiyasında realizə edildi. Mao Tszedun vasitəsilə də hələ 1920-ci illərdə Çinə çatdı. Fəqət bir sıra bədbəxt hadisələrdən sonra (*daxili müharibə, Yaponiya ilə müharibə, İkinci Dünya müharibəsi və ardınca dondurulmuş daxili müharibənin davamı*) onun tətbiqi istənilən effekti vermədi.

Çində kommunizmin zəfərindən sonra aparılan ilk islahatlarda onun qonşusunu təqlid etdiyi görə bilərik. Bu dövrdə (**1949-1960-cı illər**) xüsusi mülkiyyət əleyhinə kompaniya aparıldı, kollektivləşdirilmə həyata keçirildi, iki uğursuz proqram (*Böyük Sıçrayış, Mədəni İnqilab*) təşkil edildi və s. Əməyin əhəmiyyətinin aşılınması üçün xüsusi kurslar fəaliyyətə başladı. Maonun idarəçiliyi Çin üçün sağalmaz yaralara səbəb olmağa başladı. Bu dövrdə Damansk adası və Tieleketidə hərbi toqquşma nəticəsində SSRİ-dən uzaqlaşan Çin onun kommunist əmək nümunəsindən uzaqlaşmağa başladı və qonşusuna tənqidi münasibəti artdı. İkinci dövrdə (**1970-1976**) dövlət rəhbəri Maonun kifayət qədər qocalması onun ölümünə yaxın illərdə metodların yumşalmasına gətirib çıxardı.

1976-1992-ci illərdə Çində bazar iqtisadiyyatı elementləri artdı. **1990-cı illərdə** hüquqi sferada ciddi dəyişikliklər hiss edilməyə başlandı və bu hərəkətilik öz bəhrəsini **2000-ci illərdə** bir sıra qanunların qəbulu ilə nəticələndi. **2013-cü ildə** “Yeni Mao” Şi Cinpinin hakimiyyətə gəlişi dövlət səviyyəsində əmək hüquqlarına münasibətin yenidən pisləşməsinə, daha sərt üsullara keçidə səbəb oldu.

Tarixi və ideoloji əsasları ümumiləşdirib bunları qeyd edə bilərik ki, Çində ideologiya **dövlət mülkiyyətinə əsaslanan, əsasən kollektiv şəkildə olmaqla əmək hüquqlarının realizəsini** (baxmayaraq ki, əmək hüququ fərdidir [6, s.217], **əməyin insan həyatının xüsusilə zəruri ünsür olduğunu kütlənin qəbul etməsini** tələb edir. Hərçənd 1970-ci illərdən tendensiya dəyişir, lakin indiki vəziyyət və nəzəriyyə dediklərimizin sübutudur.

Çində əmək və dövlət. Əvvəla ədəbiyyatda Çin hüququ adlı anlayışın mövcudluğuna müxtəlif yanaşmalar var. Məsələn illər nəticəsində Ro-

ma hüququ, ingilis hüququ anlayışları dərin kök salmışdır. Hesab edirik ki, Çin hüququ üzərində müzakirənin səbəbi tarixən (və hazırda da) ölkənin qapalılığı və bundan irəli gələn məlumat azlığıdır. Başqa örnək versək, Çində müqavilələrin forması əhəmiyyətsiz sayılırdı. Əvəzində mübahisələrə uzunmüddətli kontekstdə baxılırdı [21, s. 97]. Lakin bu yanaşma getdikcə azalırdısa da, Çin hüququnun varlığı üzərində düşünməyə vadar edirdi. Çinə *ayrıca hüquq sistemi, yoxsa iki hüquq sisteminin məcmusu* kimi baxmaq da mübahisəlidir. İki halda da Çin yenə də spesifik ölkədir, ona görə daxili qaydalar (əmək qanunvericiliyi də bura aiddir) digər ölkələrdən ciddi fərqlənir. Sərt partiya nəzarəti dövlət idarəçiliyində əlavə problem yaradır, məsələn partiya əleyhinə əməllər qadağandır. İngilis ümumi hüququndan fərqli olaraq burada qanun partiyanın ələtidir, fərd və dövlət arasında bufer müstəqil rol oynayır [21, s. 99] və sırf sinfi əlamət üzrə dövlət idarəçiliyinin formalaşdırılması...sonradan partokratianın bölünməz hökmranlığına çevrilir [4, s. 85]. Qısacası, Çin hüququ adlı anlayış yoxdursa da belə, bu təhlillərin aparılmasına maneçilik törətmir. Məsələn, Çində qanunlar konstitusiyaya zidd ola bilməz (maddə 89.1). Bu roman-german hüquq sisteminin təzahürüdür.

Tədqiqatın əvvəlki hissələrində *xüsusi subyektlər* kimi qeyd etdiyimiz dövlətin Çində hansı formada olduğunu dəfələrlə qeyd etməyə və yenedən izah etməyə ehtiyac görmürük. Düzünü desək, əvvəldə apardığımız *“dövlət və ya hökumət mənasında mı?”* sualına ironik də olsa, birdəfəlik cavab var. Burada dövlət dedikdə partiya nəzərdə tutulur. Mühafizəçi də, qanunverici də odur (çünki ÇXR güclü parlamentarizmə və məhkəmə hakimiyyətinə sahib deyil).

Çində digər bir subyekt *ÇXR Həmkarlar İttifaqlarının Federasiyasıdır (bundan sonra HİF)*. Maraqlıdır ki, Həmkarlar İttifaqlarının təşkilatı ÇXR-dən xeyli əvvəl yaranıb – 1925-ci ildə onun əsasını kommunist partiya qoymuşdur [14, s. 103]. “Həmkarlar İttifaqları haqqında” 1982-ci il tarixli Qanun HİF-ə ciddi üstünlük hüququ verirdi. 2001-ci ildə bir sıra ciddi dəyişikliklər edilərsə də, bu, HİF-in üstün dərəcəsini azaltmadı. Həmin qanundan iki maddəni qarşılaşdırsaq, **3-cü maddə**

də işçilərə həmkarlar ittifaqları qurmaq və ya onlara qoşulmaq hüququ verdiyi halda **2-ci maddə** HİF və ona tabe təşkilatların vəzifəsi işçilərin hüquqlarını qorumaqdır. Müəlliflər hesab edirlər ki, bu Qanunda 3-cü maddənin tətbiqi mümkünsüzə yaxındır, səbəbi isə HİF-in həmkarlar təşkilatları arasında qanunsuz üstün mövqeyidir [8, s. 190]. İşçi HİF-in olmadığı heç bir təşkilatda (birlikdə) birləşə bilməz. Bunlara baxmayaraq HİF-in bəzi məsələlərdə faydalı rolunu da qeyd edirlər, məsələn 1990-cı ildə dövlət müəssisələrində həftəlik iş günlərinin 5 iş günü ilə məhdudlaşdırılması üçün HİF ciddi mübarizə aparıb [8, s. 190]. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərindəki bir sıra irəliləyişləri də HİF-in partiya qarşısında labüd hərəkətləri ilə əlaqələndirirlər.

Çində *işçi sinfi* bir subyekt kimi *laogong və qonqren* adlanırdı [8, s. 182]. Birinci termin daha çox **maliyyə vəziyyəti yaxşı olmayan**, aşağı təbəqəni özündə ehtiva edirdi. Digərləri isə ikinci terminlə ifadə edilirdi. İşçi sinfinin statusu və hüquqlarını ÇXR-ə qədərki və ÇXR dövrü ilə müqayisə etdikdə fərqi varırdı ki, əvvəlcə işçilərin birləşmək hüququ Əsas Qanunlarda yer almayıb [30], əmək müqavilələri hətta *şifahi* formada belə bağlanılıb. ÇXR tənzimləmələri nisbətən vəziyyəti düzəltmə və daha imperativ qaydalar müəyyən etsə də, ölkədəki istismarçı ruh dəyişmədi. “Çində işəgötürən kimdir?” sorğusunun ən düzgün cavabı, yəqin ki, **dövlətdir**. Qeyd edək ki, marksizmin hökm sürdüyü ölkələrdə işçilərin işəgötürənlərə qeyri-ixtiyari nifrəti (haqlı və ya haqsız) mövcud olduğundan və xüsusi mülkiyyətin məhvinə çalışıldığından dövlətin rolu açıqca görünür. Demokratik ölkələrdə də dövlət işəgötürənlik edə bilir, amma Çinlə nisbətdə digər ölkələrdə dövlətin işəgötürənliyi inhisarçı xarakterə sahib deyil.

1976-cı ildən başlayaraq yumşalma bir sıra səbəblərə dayanırdı, *birincisi*, Maonun vəfatından sonra onun sərt metodlarının bir qisminin imtina edildi, bir qisminin sərtliyi azaldıldı (*şəxsiyyətin hökmranlığı bir qrupun hökmranlığı ilə əvəzləndi*), *ikincisi*, əhali sayına nisbətdə iqtisadi cəhətdən vəziyyəti yaxşı olmayan Çin inkişaf meyillənmək üçün dəyişikliklərə getməli idi, *üçüncüsü*, qonşusu SSRİ ilə həm hərbi toqquşma,

həm də ideoloji ayrılımlardan sonra özünü sosializmin yeni modeli elan etdi (yeni növ sosializm ifadəsi bu andan tez-tez işlənməyə başladı), yeni modelin uğurunu göstərmək üçün düşmən/rəqib hesab etdiyi ölkələrdən daha fərqli üsullara ehtiyac var idi.

Sosialist konstitusiyalarında əks edilən *demokratik mərkəziyyətçilik* termini işlədilirdi [31;33] ki, bunu sosialist və qərb hüquq sistemlərinin ünsürlərini özündə əks etdirən termin hesab edirik. Çin idarəçiliyinin əsasını təşkil edən sərt mərkəzə meyillilik iqtisadiyyat üçün problemlər yaradırdı. Bunu aşmaq üçün ilk olaraq 70-ci illərin sonunda xarici investisiyalara icazə verən və imkanlar yaradan qanun qəbul edildi. Bu qanunu liberalizmə açılan qapı da hesab edə bilərik. **“Dörd modernləşmə”** siyasəti bugünkü Çin siyasətinin təməli sayılır, buna baxmayaraq xalq dəyişikliyi çox da hiss etmir, çünki kapitalist ünsürlərin sosializmə tətbiqi barədə ya məlumat verilmir, ya da ki bu əməllər elə əsaslandırılırdı ki, sanki belə olmalı imiş. Mao dövründə Leninist konsepsiyanın təsiri aşkar duyulurdu, hansı ki əmək **“ümumi (hər kəsin sahib olduğu, hamı üçün ümumi mənalarda – red. tədqiqatçı) hüquq”** sayılırdısa, Maodan sonra liberal islahatların təsiri ilə əməyə daha çox **“satılan-alınan əmtə”** kimi yanaşılırdı [20, s. 21]. Marksizmin hədəflərindən birinin əməyin alınmış-satılmasının qarşısını almaq olduğunu nəzərə alaraq sosializmin ilkin ideyalarından uzaqlaşdığını da görə bilərik.

Maraqlı faktlardan biri də budur ki, bir sıra ölkələrdə əmək hüquq münasibətlərini tənzim etmək üçün Konstitusiyadan sonrakı pillədə məcəllə durduğu halda ÇXR-də *məcəllə yoxdur*. Lakin Əmək Məcəlləsini məcəlləyə bərabər qanunlar əvəz edir, bunlar sırasına **“İşçilər haqqında”** Qanunu, **“Xarici Qeyri-Hökumət Təşkilatları haqqında”** Qanunu, **“Əmək müqaviləsi haqqında”** Qanunu, həmçinin bunlar kimi bəzilərini aid edə bilərik. **“İşçilər haqqında”** Qanun ilk dəfə 1994-cü ildə qəbul edilmişdi, 2008-ci ildə isə onun daha təkmil versiyası qüvvəyə minmişdir. Birinci qanunun mütərəqqi cəhəti onda idi ki, bəzi məsələlər üzrə imperativ normalar müəyyən edilmişdi. Gündəlik iş vaxtı **8 saat** müəyyən edilmişdi, həftəlik isə **44 saata** bərabər idi (34-cü maddə), ildə

bir dəfə əvəzi ödənilən məzuniyyət öz əksini tapmışdı (45-ci maddə). Bunlarla yanaşı 41-ci maddə normadan artıq iş müddətinin ayda **36**, gündə **1** saatdan artıq olmamasını təsbit edirdi. 1994 Qanunu həm də normadan artıq işə görə ödənilən məbləğlə norma-ya uyğun ödənilən məbləğin fərqini qəti müəyyən edirdi – 1.5 dəfə.

2008 Qanunun 1994 Qanunundan fərqi müəyyən etmək üçün xronoloji təhlillərə ehtiyac duyuruq. Şübhəsiz ki, Çinin siyasi rejimi avtoritar-totalitardır. Avtoritarlıq termini ilə totalitarlıq termini bir-birindən fərqləndirilir. Totalitar dövlətdə hər şeyə nəzarət dövlətin əlindədir. Bunların oxşarlığı onunla xarakterizə olunur ki, hər ikisi siyasi rejim təsnifatı üzrə antidemokratikdir. Fəqət totalitar quruluşda insanların hüquqlarının daha çox pozulması qeyd olunur. M.Məlikova qeyd edir ki, avtoritar dövlətdən fərqli olaraq totalitar dövlət cəmiyyətin bütün sahələrində inhisarçıdır və məcburiyyət aparatına əsaslanan şəxsi diktatura ilə xarakterizə edilir [3, s. 121]. Başqa bir dərslikdə isə totalitarlığa sahibkarların inhisarı da əlavə edilir və şəxsi diktaturanın burada da mövcudluğu yazılır [7, s. 10]. Biz isə mövzu ilə əlaqəli olması üçün belə hesab edirik ki, burada totalitarlıq dövlət nəzarət səviyyəsinin dərəcəsini müəyyən edir, avtoritarlığa isə nəzarət şkalası gözü ilə baxırıq, daha çox inzibati-amirlik metodlarının məcmusu və onun nəticəsi kimi qiymətləndiririk. Bir məqalədə də liderlərin idarəçiliklərindən asılı olaraq avtoritarizmin növləri fərqləndirilir:

- Jiang Zemin (1989-2002): *Etinasız avtoritarizm*;
- Hu Jintao (2002-2013): *Açıq avtoritarizm*;
- Şi Cinpinq (2013-h.h.): *Əhatə edici avtoritarizm*.

I dövrdə partiya hakimiyyəti həm işçilərin, həm miqrantların problemlərinə laqeyd yanaşdı. Bu səbəbdən narazılıqlar artırdı. XX əsrin 90-cı illərində qəbul edilən qanunların, normativ xarakterli səbəblərin qəbulunun mərkəzində etirazlar (*burada HİF partokratları deyil, işçiləri müdafiə etdi. Ehtimal edilir ki, bu hal da sonradan Həmkarlar İttifaqlarının zəiflədilməsi səbəbi olsun*) dayanırdı. **II dövrdə** hakimiyyət yumşalma meyilləri göstərir, dövlət olmayan subyektlərə imkanlar yaradır, onların innovativ ideyalarından

istifadə etməyə çalışır, lakin dövlət əsas nəzarəti itirmir. **III dövrdə** isə 50-60-cı illərə geri dönüş var. Hüquqlar kifayət qədər məhdudlaşır, danışıqlar prosesi üçün maneələr artır, “qapalılığa” baş verir.

3 dövrün müqayisəsi 1994 və 2008-ci illərdə qəbul edilmiş qanunların ruhunu müqayisə etməyə imkan verir. Birinci qanunun qəbul edilməsi daha çox məcburiyyətlə bağlıdır (etiraz dalğası), ikinci qanun isə əvvəlki dövrün problemlərindən nəticə çıxaran yeni idarəçiliyin addımlarının nəticəsi oldu. 2008 Qanununun daha təkmil olmasını qeyd etmək lazımdır. İkinci qanunun qəbuluna qədər işçi problemlərinin həllinə dair partiyanın HİF-ə təzyiqləri artmışdı, burada “təzyiq” ifadəsi müsbət başa düşülməlidir, çünki HİF-in işləkliyi artırdı. Bu, daha mütərəqqi *həmkarlar ittifaqı* liderləri, *əmək QHT*ləri və *işçi fəalları* üçün seçilmiş işçilərin nümayəndələri vasitəsilə müxtəlif dərəcələrdə hesabatlılığı özündə birləşdirən kollektiv sövdələşmələrə başlamaq imkanı yaratdı [19, s. 15].

Əməklə bağlı Qeyri-Hökumət Təşkilatları (*Əmək QHT-ləri*) əmək hüququ üçün klassik anlayış deyil. Adətən, hüquq ədəbiyyatlarında qeyri-kommersiya xarakterli hüquqi şəxsləri QHT adlandırırlar. Deməli, bu vəziyyətdə Həmkarlar İttifaqının potensial rəqibi, dövlət üçün isə haçansa təhlükə yarada biləcək yeni subyekt var. Burada bir fərqləndirmə aparaq. İkinci Dünya müharibəsindən sonra həmkarlar ittifaqları tarixdə, bəlkə də, öz inkişafının ən yüksək nöqtəsinə çatdı. Faşizmin məhvindən sonra yenidən yüksələn sola müttəfiq olan həmkarlar ittifaqları Müttəfiqlərin qələbəsinin zirvəsinə qalxırdılar, halbuki kontinental Avropada və Yaponiyada biznes hər halda müharibəni udmuşdu. Buna görə də həmkarlar ittifaqı hüquqları, *ən geniş formada, təbii qəbul edilmiş* və müharibədən *sonrakı* bütün qanunvericiliyə daxil edilmişdir. Şərqi Avropada isə həmkarlar ittifaqları ya ləğv edildi, ya da görünməz olaraq qaldı. Onların yerini məcburi dövlət institutları (məsələn, əmək düşərgələri) əvəzlədi [16, s. 2-3]. Əmək üzrə QHTlər isə işçi hərəkatı tərəfindən o məqsədlər üçün yaradılır ki, onun üzvlərinə xidmət göstərsin. Burada işçi hərəkatı dedikdə sadəcə olaraq həmkarlar ittifaqı nəzərdə tutulma-

malıdır, çünki adından da bəlli olduğu kimi işçilər hərəkatı daha geniş məzmununa sahibdir.

Həmkarlar ittifaqları və Əmək QHT-lərinin əməkdaşlıq etməsi istisna edilmir, baxmayaraq ki, onlar arasında bir sıra fərqlər var. **Birincisi**, QHT-də digər subyektdəki kimi sərt sistem, oturuşmuş qaydalar yoxdur. QHT-lərdə seçkilər əvəzinə təyinatla üstünlük verilir (hətta özünütəyinetmə), amma həmkarlarda seçkilər keçirilir. **İkincisi**, praktika da göstərir ki, həmkarlar ittifaqları kifayət qədər işlək deyil [8, s. 189]. **Üçüncüsü**, QHT-lərdə müxtəlif siniflər birləşə bilər. Amma həmkarlar ittifaqlarının tarixinə nəzər yetirdikdə Marksın əsərlərində “proletariat” adı ilə keçən sinif həmkarlar ittifaqlarında birləşir.

Bu kimi bir neçə əlavə fərqi də üzə çıxarmaq mümkündür, lakin onları əməkdaşlığa mane saymırıq. Ekoloji, təhsil, iş və bu kimi kontekstlərdə ortaq məxrəcə gəlmək mümkündür. Burada təhlil edilməli nəsnə dövlətin Əmək QHTlərinə, həmçinin bu növ əməkdaşlıqlara **münasibətidir**. Çinə geri qayıtsaq, *açıq avtoritarizm* dövründə həmkarlar ittifaqlarının mexanizmindəki problemlərini nəzərə alaraq QHT-lərə üstünlük verilməyə başlanılmışdı (*əvvəlki abzasda qeyd etdiyimiz kommunist Avropasında həmkarlar ittifaqlarının ləğvi və ya yalnız gö-rünüş üçün mövcudluğunu davam etdirməsi halı Çinə də aid idi*). QHT-lər vətəndaş cəmiyyətindən, demokratiyadan xəbər verirdi (baxmayaraq ki, Çində demokratiya indeksi xeyli aşağıdır), həmçinin onlar əmək mübahisələri olduqda daha alternativ yollar işləyib hazırlaya bilirdilər. Unutmaq olmaz ki, Honq Konq və Makao ÇXR-in tərkibində olsa da, onların hələ də daxili müstəqilliyi var və həmin ərazilərdə demokratiya indeksi xeyli yüksəkdir. “The Economist” jurnalının 2020-ci il üçün Honq Konqda müəyyən etdiyi demokratiya indeksi 5.57 olub Çindəki indeksdən təxminən 2 dəfə daha çoxdur [32]. Siyasi rejimin daha uyğun olması əmək hüquqlarının realizəsini asanlaşdırır. QHTlərin də rolu yük-səkdir.

Şi Cinqin *əhatəedici avtoritarizmində* QHTlər sıxışdırıldı, çünki artan totalitarlıq dərəcəsi vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün mühüm rola sahib QHT institutu ilə uzlaşmır. Sıxışdırılmanın sübutu kimi vurğulaya bilərik ki, Şi'nin

hakimiyyətinin ilk illəri də daxil olmaqla, həmin dövrə qədər tətillər olduqda Əmək QHTləri müdaxilə edir və kompromis əldə etməyə çalışırdı. Lakin son-radən onların yerini polis qanun müdaxilələri almağa başladı [34].

Çində dövlətin əməyə müdaxiləsi mövzusunda son olaraq *miqrant-işçilərin hüquqi vəziyyəti* barədə söz açmaq istərdik. Çinin son illərdə yüksələn iqtisadi inkişafının arxasında **ucuz işçi qüvvəsi** dayanır, həm Çində miqrantların hüquqlarının pozulması barədə iddialar da var [35]. Əvvəllə, işçi-miqrantlar məsələsinə toxunaq. İşçi-miqrantların sayının artmasının müxtəlif səbəbləri ola bilər, məsələn onların ölkələrindəki vətəndaş müharibəsi və ya hər-hansı müharibə/ixtilaf nəticəsində məcburi şəkildə başqa ölkələrə köç edirlər və yeni ölkədə öz dolanışığını təmin etmək üçün işləyirlər (məsələn, *əsasənərəbdilli insanların Ərəb baharı nəticəsində Avropa və digər ölkələrə köçü*); başqa bir səbəb kimi öz ölkələrində həyat standartları, maaş çox aşağıdır, əlavə gəlir üçün xaricə üz tuturlar (örnek kimi *Qətər və BƏƏ-yə miqrant-işçi axını*). Səbəblərin siyahısını daha da artırmaq olar.

Miqrant-işçilərin hüquqları barədə ilk ciddi hüquqi mənbə kimi 1975-ci il Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Helsinki *Yekun Aktı*nı qeyd etməliyik. Bu aktda miqrant iş qüvvəsinin iqtisadi və sosial yönünə dair fəsil mövcuddur. Sənəddə *“miqrant-işçilərin sığorta və məşğulluq sahəsində hüquqlarının vətəndaşların sahib olduğu hüquqlarla eyni olması (hüquq bərabərliyi), mənzil şəraiti təminatı, pulsuz təhsil, əlavə iş imkanları”* kimi bir sıra mühüm məqamlara toxunulmuşdur. Düşünə bilərdik ki, bu sənəddən hələ xeyli əvvəl – 1948-ci ildə Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi qəbul edilmişdi, bəs ÜİHB-də bu məsələ yer almırdımı? ÜİHB-də miqrant-işçilərin hüquqlarına və təminatlarına xüsusilə toxunulmasa da, Helsinki Aktı ÜİHB-ə uyğundur (ÜİHB müddəaları *jus cogens* halını almışdır, onlara zidd olsaydı, Helsinki Aktı qeyri-legitim olardı).

Hüquq ədəbiyyatında miqrant-işçilərin hüquqi vəziyyətinə həsr edilmiş bir məqalədə qeyd edilir ki, işçilər getdikləri ölkənin iqtisadiyyatına fayda verdiklərindən onların belə hüququ çatır ki, hə-

min ölkədə onlara daha az kənar ünsür/xarici kimi baxılmasını tələb etsinlər... və idarəçilikdə təmsil edilsinlər [9, s. 5]. Bu-radən aydın olur ki, miqrant-işçilərin hüquqlarının müdafiəsi vacib məsələdir, onların birləşmək və digər hüquqları qorunmalı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının mühüm prinsiplərindən olan *“istənilən növ ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması”*na əməl edilməlidir. 1990-cı ildə BMT-nin imzalaması üçün açıq elan etdiyi *“Bütün İşçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə”* beynəlxalq konvensiya Helsinki Aktından sonra ən əhəməli sənəd sayılır.

Çinə geri qayıtsaq, ÇXR BƏT-in bu mövzuda bir sıra konvensiyalarını ratifikasiya etmişdir, məsələn 12 yanvar 2006-cı ildə *“Ayrı-seçkilik əleyhinə”* Konvensiyası, 2 noyabr 1990-cı ildə *“Bərabər əməkhaqqı haqqında”* Konvensiyası və sair [29]. Çinin BƏT üzvü olduğunu nəzərə alaraq və bəzi prinsiplərin *jus cogensə* çevrildiyini də əlavə etsək, dövlətin bunlara əməl etmək öhdəliyi yaranır. Əvvəlki abzaslarda barəsində qeyd etdiyimiz, 2002-ci il ÇXR tarixində ən böyük işçi etirazlarından biri nəticəsində açıq avtoritarizm dövrünə keçid işçi-miqrantların vəziyyətində yaxşılaşmalara səbəb oldu. Onların hüquqları pozulduqda həmkarlar ittifaqı və (ya) Əmək QHTləri vasitəsilə öz hüquqlarının bərpasına cəhd edirdilərsə də, Şi Cinpinq və ya *“Yeni Mao”* dövrü bunlara da ciddi zərbə vurdu. Miqrant-işçilərin xeyli az əməkhaqqı alması, buna razı olmadıqda ölkədən çıxarılma qorxusunun gətirdiyi *“az heç nədən yaxşıdır”* fikri, hətta bir qisminin, ümumiyyətlə, əmək müqaviləsi olmadan işlədilməsi, ciddi hüquq pozuntusudur və **məcburi əmək** cinayətinin tərkibini formalaşdırır. Miqrantları belə bir kənara qoysaq, Çin vətəndaşı olan fəhlələrin ölkənin ümumdaxili məhsulundakı payı azalan tendensiya üzrə davam edir. Buna mütənasib olaraq ev təsərrüfatlarının istehlak payının da ÜDM-də azaldığı faktı ilə rastlaşırıq [10, s. 114-115].

Nəticə. Apardığımız tədqiqatlar bizlərə Çindəki əmək qanunlarının ruhu ilə tanış olmağa imkan yaratdı, həmçinin Çinlə yanaşı ümumi olaraq əmək hüququna dövlət təsirlərinin təhlili mövzunu daha anlaşılıqlı və geniş ələ almağa imkan ver-

di. **Birincisi**, aydın oldu ki, Çində dövlət ümumi məzmunla yanaşı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada dövlət partiya termini ilə demək olar ki, eynidir. Qanunverici də, icraedici də, məhkəmə də faktiki olaraq partiyanın özüdür. Partiyanın sərt nəzarəti əmək hüquqlarının realizəsinə istiqamət verir, ya onları məhdudlaşdırır, ya da müəyyən müstəqilliklə təmin edir.

İkincisi, belə qənaətə gəldik ki, əmək hüququna ümumi dövlət və hüquq nəzəriyyəsiindən məlum olduğu kimi siyasi təsirlər mütləqdir. Çində və Çinsayağı sosialist ölkələrdə əmək hüquqdan çox vəzifədir. İdeoloji bazis də mövzuya təsirsiz ötürür. Əməyə mal-əmtəə kimi yanaşılması və ya yanaşılmaması ideoloji fərqlilikləri üzə çıxardı. Siyasi və ideoloji təsir hüquq düşüncəsini istiqamətləndirir və müəyyən qaydaların formalaşması ilə nəticələnir. Məsələn, Qərbdə “*Qanunda qadağan edilməyən hər şey sərbəstdir*” düşüncəsi Çində tam fərqli-dir. Buradakı qaydaya əsasən, “*Qanunda olmayan hər şey qadağandır*” [8, s. 206].

Üçüncüsü, sadəcə siyasi rejimlə məhdudlaşmayıb onu daxilən və rəhbər(liy)in mövqeyindən asılı olaraq tədqiq etdik. Çindəki avtoritar/təkrarpartiyalı idarəetmə 1949-cu ildən bəri heç dəyişmədi, amma totalitarlıq dərəcəsi müntəzəm dəyişdi və əmək hüququna münasibətin fərqliliyi bunun sübutudur.

Dördüncüsü, mövzunun altçoxluğu kimi ucuz işçi qüvvəsinin təhlili göstərdi ki, Çində iqtisadi dünya liderliyi üçün həm vətəndaşlar, həm işçimiqrantlar istismar edilir. Bu, insan hüquqları və əmək hüququ kontekstində, həmçinin hüququn ruhuna ziddir. Hətta ÇXR-in tarixinə nəzər yetirdikdə şifahi əmək müqavilələrinin bağlanması halları ilə rastlaşmağımız, müəyyən dövrdə ədalət mühakiməsində belə şifahi əmək müqavilələrinin hüquqazidd hal kimi qiymətləndiril-məməsi təəccübə səbəb oldu.

Sonuncu olaraq, Çinin ayrıca hüquq sisteminə sahib olub-olmaması məsələsinə də toxunuldu. Çində liberal metodlar tətbiq edilsə də, aşkardır ki, hüququn qəlbi bu ölkədə sosializmdir və əgər Çin hüququ adlı yeni hüquq sistemi tama-milə sübuta yetirilərsə belə, sosializm öz çəkisini itirməyəcək. Şübhəsiz ki, illərlə xalqa öyrədilənlərin əksəriyyətinin əsası sosializmdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz “insanı əmək yaradıb”, “əməklə məşğul olmayan insan avaradır” tipli sovet-Çin düşüncəsi də sosializmin meyvələridir.

Hesab edirik ki, istənilən halda Çin əmək hüququ tədqiq edilməlidir. İllərlə öyrənilmiş sovet/rus əmək hüququ ilə müqayisədə bizlər üçün yeni olsa da, təəccüb doğuracaq faktlarla zəngindir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində

1. **A.M.Qasimov**. “Əmək hüququ”. Dərslik. Bakı, “Letterpress”, 2016, 840 səh.
2. **H.M.Hacıyeva, Ə.M.Məhərrəmov, Q.K.İsmayılov, İ.V.Qafarova**. “Biologiyanın inkişaf tarixi və metodologiyası”. Bakı, 2009, 197 səh.
3. **M.F.Məlikova**. “Hüquq nəzəriyyəsi”. Dərslik. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2019, 448 səh.
4. **N.Xropanyuk**. “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” (ixtisarla). Bakı, 2013, 248 səh.
5. **Ü.A.Əkbərli**. “Əmək hüququnun əsasları”. Dərs vəsaiti. Bakı, “Hüquq Yayın Evi”, 2021, 484 səh.
6. **Z.Əsgərov**. “Konstitusiya hüququ”. Dərslik, ikinci nəşr. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2011, 760 səh.
7. **Z.Əsgərov, E.Nəsirov, M.İsmayılov**. “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququnun əsasları”. Dərslik, Bakı, 2005, 376 səh.

Türk dilində

8. **A.Benli, Ö.Topkaya**. “Çində endüstri ilişkileri ve 1980 sonrası dönemde yaşanan dönüşümler”. Sosyal Siyaset Konferansları, Sayı: 59, 2010/2

9. Av. **F.Erem**. “Göçmen İşçilərin İnsan Hakları”.
10. **K.Gökten**. “Kapitalizm İçin Çalışmak: Çin’de İşgücü Piyasasının İnşası”. Ordu, “Çalışma ve Toplum”, 2012/4.
11. **K.Marks**. “Kapital”, I cild. “Eriş Yayınları”, 2003, 672 səh.
12. **K.Marks, F.Engels**. “Kommunist Manifest”. Türk dilinə tərcümə: Celal Üster, Nur Deriş. İstanbul, “Can Sanat” yayımları, 2008, 148 səh.
13. **Ş.L.Mönteskyo**. “Kanunların Ruhu Üzerine”. Fransızcadan türk dilinə tərcümə edən: Fehmi Baldaş. İstanbul, “Hiperlink” yayımları, 2015, 601 səh.

İngilis dilində

14. **B.Taylor, C.Kai, L.Qi**, “Industrial Relations in China”, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edvard Elgar Publications, 2003
15. **C.Crouch**. “The Politics of Industrial Relations”, 1982.
16. **D.Gallin**. “Trade Unions and NGOs: A necessary partnership for social development”. United Nations Research Institute for Social Development, June 2000, 33 səh.
17. **G.Teubner**. “Substantive and reflexive elements in modern law”. Law & Society Review. Volume 17, Num.2, 1983.
18. **H.W.Arthurs**. “Corporate Self-regulation: Political Economy, State Regulation and Reflexive Labour Law” Oxford, UK: “Hart Publishing”, 2008, 30 səh.
19. **J.Howell, T.Pringle**. “Shades of authoritarianism and state-labour relations in China”. British Journal of Industrial Relations, 2018.
20. **L.Tomba**. “Paradoxes of labour reform: Chinese Labour Theory and practice from socialism to market”. Honolulu, University of Hawaii Press, 2002, 252 səh.
21. **R.J.Goossen**. “An introduction to Chinese Law: Does it exist? What is it? How is it interpreted?” Osgood Hall Law Journal, Vol. 27, No. 1, spring 1989.
22. **R.Vedder**. “Right-to-Work Laws: Liberty, Prosperity, and Quality of Life”. Cato Journal, Vol. 30, No. 1., 2010.
23. **T.Dundon, D.Rollinson**. “Understanding employment relations”. “McGraw-Hill Higher Education”, 465 səh.

Rus dilində

24. **Гусов К.Н., Толкунова В.Н.** «Трудовое право России». Учебник. Москва, «Проспект», 2006.
25. «Курс российского трудового права». В 3-х т. Т.1 Общая часть / Под ред. **Е.Б.Хохлова**. СПб., 1996.
26. **Молодцов М.В., Головина С.Ю.** «Трудовое право России». Учебник. Москва, «Норма», 2003.
27. Словарь по трудовому праву / Отв.ред. **Ю.П.Орловский**. Москва, «БЕК», 1998.

Digər mənbələr

28. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995 (son dəyişikliklərlə birlikdə).
29. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının rəsmi internet sahifəsi. https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:11200:0::NO::P11200_COUNTRY_ID:103404 (son baxış 13 aprel 2022).
30. Böyük Mancur (Qing) Hüquqlar Toplusu (Kodeksi), 1912.
31. Çin Xalq Respublikasının Konstitusiyası, 1982 (son dəyişikliklərlə birlikdə).
32. “Democracy Index 2020: In sickness and in health?”. The Economist Intelligence Unitin nəşri,

2021.

33. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Konstitusiyası, 1977 (1987-ci il dəyişiklikləri ilə birlikdə).

34. <https://www.bbc.com/news/av/business-27059434> (son baxış 13 aprel 2022).

35. <https://www.bbc.com/news/world-asia-pacific-13746989> (son baxış 11 aprel 2022).

Farida Aslanova
Siyavush Bagirov

A Chinese prism of the state's role in labor relations: the Chinese example of labor law

The article examines the labor law norms applied in the People's Republic of China (PRC), the history and philosophical foundations of the development of labor law in China. At the beginning of the article, attention was paid to the role of the state as a subject of labor relations, similarities and differences between the Chinese model and the state as a standard subject were revealed. In the end, the results obtained on labor law in the Chinese example are summarized. The article addresses some of the problems of migrant workers.

Фарида Асланова
Сиявуш Багиров

Китайская призма роли государства в трудовых отношениях: пример китайского трудового права

В статье рассматриваются нормы трудового права, применяемые в Китайской Народной Республике (КНР), история и философские основы развития трудового права в Китае. В начале статьи было уделено внимание роли государства как субъекта трудовых отношений, выявлены сходства и различия между китайской моделью и государством как стандартным субъектом. В конце подводятся итоги, полученные по трудовому праву на примере Китая. В статье рассматриваются некоторые проблемы трудовых мигрантов.

Сулейманов А.Ф. – д.ю.н., профессор, директор Евразийского центра экономико-правовых исследований НАО «Университет НАРХОЗ» (Республика Казахстан, г.Алматы);

Жанпарова А.С. – к.ю.н., профессор-исследователь Евразийского центра экономико-правовых исследований НАО «Университет НАРХОЗ» (Республика Казахстан, г.Алматы);

Сайлибаева Ж.Ю. – к.ю.н., профессор-исследователь Евразийского центра экономико-правовых исследований НАО «Университет НАРХОЗ» (Республика Казахстан, г.Алматы)

КОНЦЕПЦИЯ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПНОСТЬЮ И КОНЦЕПЦИЯ КОНТРОЛЯ НАД ПРЕСТУПНОСТЬЮ В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Açar sözlər: Dövlətin hüquq siyasəti konsepsiyası; cinayət cəzası sisteminin təkmilləşdirilməsi, cinayətlərə nəzarətin təmin edilməsi.

Key words: The concept of the legal policy of the state; improving the system of criminal punishment, ensuring control over crime.

Ключевые слова: Концепция правовой политики государства; совершенствование системы уголовного наказания, обеспечение контроля над преступностью.

Введение. В своем Послании Президент Республики Казахстан от 1 сентября 2020 года «Казахстан в новой реальности: время действий» в главе VIII «Справедливое государство на защите интересов граждан» выделил «Ни один аспект социально-экономического развития не может быть успешно реализован без верховенства закона и гарантирования безопасности наших граждан... Впереди большая работа по разработке новых стандартов служения государства интересам граждан. Правоохранительная и су-

дебная системы играют в этом ключевую роль».

Актуальность проблем формирования и обеспечения общегосударственной политики в сфере борьбы с преступностью определяются двумя факторами, играющими роль индикаторов в международной рейтинговой оценке состоятельности стран, претендующих на занятие ключевых позиций в общемировой системе борьбы и противодействия преступности.

Для решения этих задач необходимо не только укреплять органы правопорядка, совершенствовать формы и методы их работы, но и обеспечивать стабильность кадровой политики, повышать требования к квалификации и дисциплине сотрудников правоохранительных органов [1].

С введением в действие в 2015 году уголовного и прежде всего уголовно-процессуального закона произошли системные, кардинальные изменения в правоохранительной системе.

Адаптация к новым условиям и умению эффективно работать в законодательном поле, где главенствующими являются права человека, потребовалось в первую очередь совершенствования деятельности прокуратуры, основной ее функцией которой является надзорная деятельность.

Главными задачами органов внутренних дел являются охрана общественного порядка и обеспечение общественной безопасности, борьба с преступлениями против личности, собственности и другими общеуголовными преступлениями. От эффективности деятельности органов внутренних дел зависят безопасность и спокойствие граждан, состояние преступности и уровень криминогенной обстановки в стране, в связи с чем процесс совершенствования органов внутренних дел должен быть сосредоточен на обеспечении быстрого и адекватного их реагирования на преступные проявления и профилактике правонарушений.

На Агентство Республики Казахстан по борьбе с экономической и коррупционной преступностью возложены задачи по борьбе с экономической и коррупционной преступностью, в условиях рыночной экономики Агентству необходимо постоянно совершенствовать формы и методы работы, чтобы иметь возможность эффективно противостоять экономической и коррупционной преступности. Агентству необходимо на системной основе противостоять экономическим и коррупционным правонарушениям, выявлять и устранять причины и условия, способствующие возникновению коррупции. Одной из основных задач Агентства является также обеспечение безопасности бизнеса, исключение необоснованного вмешательства в его деятельность.

Продолжается работа по своевременному введению и правильному применению правовых норм, направленных на обеспечение национальной безопасности, в том числе на предупреждение и пресечение распространения терроризма, этнического и религиозного экстремизма, незаконной миграции, наркома-

нии и наркобизнеса, торговли людьми, компьютерной преступности, незаконного изготовления и оборота огнестрельного оружия, международных преступлений коррупционного характера, а также относящихся к сфере отмывания денег [1].

Особенности географического и экономического положения Казахстана являются одними из важнейших факторов, требующих своего анализа и учета при выработке стратегии и тактики противостояния преступности в целом. А.Ещанов писал: «Интернационализация экономических связей сама по себе не является криминогенным фактором, но несет в себе риск нарастания конфликтных ситуаций. В то же время интернационализация преступности в экономической сфере влияет на хозяйственные национальные комплексы.

Другими словами, интернационализация способствует появлению и интенсивному развитию транснациональной преступности, которая включает в себя и традиционно уголовные, и экономические, и национальные, и военные, и экологические, и генетические, и прочие угрозы. Криминальная опасность не уменьшается, а все более возрастает» [2, с.134]. И далее он отмечает, что все эти тенденции вызывают «необходимость совместной борьбы с преступностью, поскольку контролировать ее транснациональную составляющую на уровне отдельных государств практически не представляется возможным.

Отсутствие борьбы с организованной преступностью, отмыванием «грязных» денег, наркобизнесом и т.д. делает страну привлекательной не только для «своих», но и для «чужих» преступников [2, с.134].

1. Основные направления деятельности государства в деле обеспечения безопасности и правопорядка предлагают разработку и принятие соответствующей доктрины или концепции, либо усмотрение этих направлений путем их выведения их логическими методами. Концепция – это официально принятая система взглядов и мер по обеспечению защиты конституционных прав личности и граждан, ценностей казахстанского общества,

основополагающих государственных институтов. Концепция может рассматриваться как составная часть доктрины.

Действующая система права в Республике Казахстан, включает в себя ряд нормативных правовых актов, регулирующих правоотношения в сфере противостояния преступности. В качестве таких выступают: Закон О национальной безопасности Республики Казахстан, Закон Об органах внутренних дел Республики Казахстан, Закон О Прокуратуре, Закон Об органах национальной безопасности Республики Казахстан, Положение о Координационном совете Республики Казахстан по обеспечению законности, правопорядка и борьбы с преступностью, утвержденное Указом Президента Республики Казахстан от 2 мая 2011 года № 68.

Закон О национальной безопасности Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV (с изменениями и дополнениями на 11.07.2017г.) [3] предусматривает шесть видов безопасности, из совокупности которых складывается целостное понятие национальной безопасности. К видам относятся: 1) общественная безопасность - состояние защищенности жизни, здоровья и благополучия граждан, духовно-нравственных ценностей казахстанского общества и системы социального обеспечения от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается целостность общества и его стабильность;

2) военная безопасность - состояние защищенности жизненно важных интересов человека и гражданина, общества и государства от внешних и внутренних угроз, связанных с применением военной силы или намерением ее применения;

3) политическая безопасность - состояние защищенности основ конституционного строя, деятельности системы государственных органов и порядка государственного управления от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается соблюдение прав и свобод граждан, социальных групп и баланс их интересов, стабильность, целостность и благоприятное международное поло-

жение государства;

4) экономическая безопасность - состояние защищенности национальной экономики Республики Казахстан от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается устойчивое ее развитие и экономическая независимость;

5) информационная безопасность - состояние защищенности информационного пространства Республики Казахстан, а также прав и интересов человека и гражданина, общества и государства в информационной сфере от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается устойчивое развитие и информационная независимость страны;

6) экологическая безопасность - состояние защищенности жизненно важных интересов и прав человека и гражданина, общества и государства от угроз, возникающих в результате антропогенных и природных воздействий на окружающую среду.

Содержание названных видов или элементов, составляющих национальную безопасность, свидетельствует о следующем:

- все виды безопасности, за исключением военной, в той или иной мере являются предметом криминологического исследования;

- возможность криминологического вторжения в сферу видов безопасности предполагает включение в круг субъектов, обеспечивающих безопасность, органов уголовного преследования и суда [4, с.70].

2. В соответствии со ст.9 анализируемого закона к силам обеспечения национальной безопасности относятся: 1) специальные государственные органы, осуществляющие разведывательную, контрразведывательную деятельность, а также комплекс правовых и организационных мер, направленных на обеспечение безопасности охраняемых лиц и объектов; 2) Вооруженные Силы, другие войска и воинские формирования Республики Казахстан; 3) органы внутренних дел, антикоррупционная служба, органы государственной противопожарной службы, служба экономических расследований и аварийно-спасательные службы.

Согласно ст.18 Закона о национальной безопасности, обеспечение национальной безопасности достигается последовательно реализуемой государственной политикой при четком разграничении компетенции и обеспечении согласованного функционирования всех органов и должностных лиц государства, а также граждан и организаций, принимающих на законном основании участие в реализации мер по обеспечению национальной безопасности, что предполагает разработку и принятие соответствующей концепции.

В качестве таких направлений в пределах рассматриваемого вопроса мы усматриваем осуществление контроля над преступностью в той или иной форме, что закреплено в Законе национальной безопасности. Так, в целях обеспечения экономической безопасности предусматривается осуществление контроля за состоянием и использованием объектов экономики Казахстана, находящихся в управлении или собственности иностранных организаций и организаций с иностранным участием (ст.22). Информационная безопасность обеспечивается решениями и действиями государственных органов, организаций, должностных лиц, направленными на:

- 1) недопущение информационной зависимости Казахстана;
- 2) предотвращение информационной экспансии и блокады со стороны других государств, организаций и отдельных лиц;
- 3) недопущение информационной изоляции Президента, Парламента, Правительства и сил обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан;
- 4) обеспечение бесперебойной и устойчивой эксплуатации сетей связи в целях сохранения безопасности Республики Казахстан, в том числе в особый период и при возникновении чрезвычайных ситуаций природного, техногенного характера, карантинных, иных чрезвычайных ситуаций;
- 5) выявление, предупреждение и пресечение утечки и утраты сведений, составляющих государственные секреты и иную защищаемую законом тайну;

6) недопущение информационного воздействия на общественное и индивидуальное сознание, связанного с преднамеренным искажением и распространением недостоверной информации в ущерб национальной безопасности;

7) обнаружение и дезорганизацию механизмов скрытого информационного влияния на процесс выработки и принятия государственных решений в ущерб национальной безопасности;

8) поддержание и развитие эффективной системы защиты информационных ресурсов, информационных систем и инфраструктуры связи, в которых циркулируют сведения, составляющие государственную, коммерческую и иную защищаемую законом тайну (ст.23).

Обеспечение экологической безопасности обязывает соответствующие государственные органы, организации и должностные лица к снижению уровня опасности антропогенных факторов для окружающей среды и населения страны; к обеспечению эколого-экономической сбалансированности развития и размещения производственных сил; к устранению негативных последствий для окружающей среды и населения Казахстана, проживающего в зонах экологического бедствия; к экологизации экономики, законодательства и общества, установление экосистемного подхода к регулированию общественных отношений; к формированию в общественном сознании экологической культуры, улучшение системы экологического образования и просвещения; к соблюдению права каждого человека на доступ к экологической информации и всестороннее участие общественности в решении вопросов охраны окружающей среды; к снижению риска от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера и смягчение их последствий (ст. 24).

Деятельность Республики Казахстан по обеспечению международной безопасности предусматривает:

- 1) укрепление роли Казахстана в вопросах формирования глобального миропорядка;
- 2) формирование и укрепление эффектив-

ной системы коллективной безопасности в геополитическом окружении Казахстана;

3) участие в международных организациях и форумах, деятельность которых отвечает интересам национальной безопасности Республики Казахстан;

4) участие за пределами страны в мероприятиях, направленных на обеспечение национальной безопасности в соответствии с международными договорами Республики Казахстан;

5) решение в необходимых случаях совместно с сопредельными государствами вопросов, касающихся обеспечения национальной безопасности;

6) заключение международных договоров, отвечающих интересам национальной безопасности Республики Казахстан (ст.25).

Законодательные акты, регулирующие деятельность органов, обеспечивающих национальную безопасность, также содержат указания на контрольную функцию. При этом данная функция выступает то в виде цели, то в виде задачи в зависимости от компетенции соответствующего органа. Так, Закон Республики Казахстан «Об органах национальной безопасности Республики Казахстан» [5] обязывает одноименные органы контролировать деятельность государственных органов, воинских формирований, частей и организаций в сфере защиты сведений, составляющих государственные секреты (ст.12) В Законе Республики Казахстан «Об органах внутренних дел» [6] в задачи одноименных органов входит осуществление государственного надзора и контроля за обеспечение безопасности дорожного движения, а также контроль за соблюдением иностранными гражданами и лицами без гражданства правил пребывания на территории Республики Казахстан (ст.5).

Иные акты государственного управления также содержат указания по осуществлению контроля в той или иной сфере правоохранительной деятельности. В Указе Президента Республики Казахстан «О мерах по укреплению национальной безопасности, дальнейшему усилению борьбы с организованной пре-

ступностью и коррупцией» Правительству Республики поручается установление контроля за крупными денежными расходами должностных лиц государственных органов и принятие иных мер финансового контроля в целях недопущения легализации («отмывания») незаконно нажитых денег и иного имущества.

Таким образом, законодательные акты, иные акты государственного управления, регулируя вопросы противостояния преступности, в той или иной мере оперируют понятием «контроль». Независимо от контекста. Как нам представляется, социальная практика привела к тому, что борьба с преступностью и контроль над преступностью – понятия взаимосвязанные. Наше понимание этой взаимосвязи сводится к следующему: борьба с преступностью – одно из средств, при помощи которых осуществляется контроль над преступностью. Отсюда контроль над преступностью мы склонны рассматривать как основополагающую идею общенациональной доктрины противостояния преступности [4, с.72].

Признавая доктрину борьбы с преступностью тупиковой, полагаем нерациональным полный отказ от этой борьбы. Но при этом борьба, как отмечено выше, всего лишь один из способов достижения целей общенациональной доктрины, понимаемой нами как контроль над преступностью.

В основу такого понимания нами положен следующий вывод. Преступность – имманентно присущий человеческому обществу признак. Независимо от уровня развития общественных отношений, экономического благополучия и иных показателей преступность будет сопровождать человеческое общество. Причина, на наш взгляд, заключается в том, что преступление – это результат трансформации борьбы *Homo sapiens* за сохранение вида. Отсюда, борьба с преступностью как панацея несостоятельна, как несостоятельны попытки изобрести робота, заключающего в себя свойства, превосходящие человеческий разум, человеческую сущность [4, с.72].

Вывод. Преступность будет видоизменяться сообразно и соразмерно особенностям со-

циальной практики, но она будет всегда. Такой подход позволяет считать, что контроль над преступностью будет призван сдерживать уровень преступности в тех пределах, в которых она не препятствует нормальному поступательному развитию общества.

Безусловно. Реализация контроля над преступностью потребует познания ее корней. Но эти корни не могут рассматриваться и изучаться в традиционном ключе, полагаем, что генезис преступности лежит в человеческой природе. Поэтому причины преступности могут пониматься как сопутствующий результат исторической метаморфозы (трансформации) *Homo sapiens* борьбы за сохранение вида [4, с.72].

Мы убеждены, что подходы к раскрытию сущности контроля над преступностью необходимо осуществлять через осмысление того, что традиционно принято называть причинами преступности. Контроль сам по себе не может дать сколько-нибудь положительного эффекта в деле противостояния преступности без знания и учета генезиса последнего. Однако и здесь вопрос о генезисе не должен ограничиваться содержанием причинно-следственных взаимосвязей и опосредований. Иными словами, генезис преступности – гораздо более богатое по содержанию понятие, нежели пресловутые причины преступности. В целесообразности такой постановки проблемы нас убеждают исследования криминологов последних лет. В частности, Я.И. Гилинский пишет: «...Большинство современных криминологов отказываются от бесконечного поиска «причин» преступности и их умножения. Обосновывая тезис «корреляция против причинности» (*correlation versus causation*).

Вместе с тем, во-первых, выявление факторов, влияющих на уровень, структуру, динамику преступности и ее видов, действительно представляет собой важную задачу криминологии. Во-вторых, вся история криминологии есть поиск причин, факторов, обстоятельств, обуславливающих возникновение и изменение преступности и ее видов. В-третьих, именно в процесс такого поиска рождались

криминологические концепции и теории, добывался огромный фактографический материал, подтверждающий или же опровергающий те или иные научные гипотезы. В-четвертых, без знания факторов, так или иначе влияющих на преступность и ее отдельные виды, невозможна адекватная социальная реакция общества на преступностью, более или менее эффективный социальный контроль» [7, с.79].

Не ставя целью подвергнуть анализу и разумной критике понятие «социального контроля», применяемого Я.И. Гилинским, мы поддерживаем в целом его подход к противостоянию преступности в форме контроля (конкретизация контроля как социального значительно снижает сферу его воздействия, а значит и ожидаемый эффект).

В русле нашего исследования представляет интерес суждение Я.И. Гилинского о том, что «следует постоянно иметь ввиду некоторую двусмысленную, «шизофреничность» объяснения преступности. С одной стороны, рассматривая преступность как социальную конструкцию, мы должны искать объяснение ее существования в деятельности властей, режима, законодателя по конструированию «преступности». С другой стороны, рассматривая преступность как социальную конструкцию, мы должны искать объяснение ее существования в деятельности властей, режима, законодателя по конструированию «преступности». С другой стороны, пока и поскольку за этой относительно искусственной конструкцией скрываются реальные виды человеческой жизнедеятельности (убить или ранить другого, завладеть имуществом другого, обмануть другого с выгодой для себя и т.д.), возможно выявление факторов, условий, обстоятельств, при которых эти виды деятельности будут проявляться с большей или меньшей вероятностью, в большем или меньшем объеме» [7, с.79]. Далее он пишет: «Преступность – искусственный социальный конструкт, не имеющий качественной определенности (*perse, sui generis*) в реальной действительности. Нельзя найти специфическую при-

чину конструктора, причудливо меняющегося во времени и в пространстве по воле законодателя, власти» [7, с.80].

Приведенный выше тезис вполне согласуется с нашей позицией и генезисе преступности в той части, что преступность в своих основных и частных характеристиках подтверждена трансформации под влиянием изме-

няющейся социальной практики. Но понимание преступности как продукта, абстрагированного от реальной деятельности, не вызывает поддержки в силу того, что критерии, определяющие грань между преступными и не преступными, якобы выдуманы человеком в целях самореализации, все таки не объясняют генезиса преступности как феномена.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года». – online.zakon.kz(дата обращения 01.02.2021г.) (утратил силу).
2. Ещанов А. Преступность в контексте интернационализации Евразийского сообщества // Правовая реформа в Казахстане. - 2–03. - №3. – С.133-135.
3. Закон Республики Казахстан от 6 января 2021 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.07.2019г.) - online.zakon.kz(дата обращения 01.02.2021г.)
4. Толеубекова Б.Х. Контроль над преступностью в контексте доктрины Республики Казахстан о национальной безопасности // Материалы Международной межведомственной научно-практической конференции. – Алматы: ООНИиРИП Академии МВД Республики Казахстан, 2004г. – С.68-74.
5. Закон Республики Казахстан от 21 декабря 1995 года №2710 «Об органах национальной безопасности Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2019г.) - online.zakon.kz(дата обращения 01.02.2021г.)
6. Закон Республики Казахстан от 21 декабря 1995 года №2710 «Об органах внутренних дел Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2019г.) - online.zakon.kz(дата обращения 01.02.2021г.)
7. Гилинский Я.В. Объяснение преступности // Предупреждение преступности – Алматы, 2002. - №2 – с.79-85.

Süleymanov A.F., Japparova A.S., Sailibayeva J.Yu.
Cinayətkarlıqla mübarizə konsepsiyası və milli qanunvericilik
kontekstində cinayətə nəzarət konsepsiyası

Bu məqalə Qazaxıstan Respublikasının Hüquq Siyasəti Konsepsiyasında cinayətlə mübarizənin prioritetlərinə ümumi baxış verir, həmçinin cinayətə nəzarətin təmin edilməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədilə daxili cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üçün bəzi tədbirlər təklif edir.

Suleimanov A.F., Zhapparova A.S., Sailibayeva Zh.Yu.
The concept of combating crime and the concept of crime control
in the context of national legislation

This article provides a general overview of the priorities of combating crime in the Concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan, and also suggests some measures to improve domestic criminal legislation in order to ensure and improve crime control.

Aysel ASLANOVA

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası

Mərkəzi Sənədlərin texniki ekspertizası

şöbəsinin aparıcı eksperti

email: Aysel.Aslanova.099@gmail.com

əlaqə: +994504070100

SƏNƏDLƏRİN MƏHKƏMƏ-TEXNİKİ EKSPERTİZASININ YARANMASI, MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: sənədlərin saxtalaşdırılması, rekvizitlər, sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası, müasir vəziyyət, aktual problemlər

Ключевые слова: подделка документов, реквизиты, судебно-техническая экспертиза документов, современное состояние, актуальные проблемы

Keywords: falsification of documents, requisites, forensic examination of documents, current situation, urgent problems

İlk yazılı sənədlərin meydana gəlməsi ilə onların saxtalaşdırılması, qanunazidd məqsədlərlə istifadə edilməsi halları da yayılmağa başlamışdır.

Sənədlərin saxtalaşdırılması və belə hallarla mübarizə haqqında qeydlər isə hələ qədim Roma hüquq mənbələrində öz əksini tapmışdır. Siseronun etiraf etdiyi kimi, «hətta bəzi vicdanlı adamların da sənədləri saxtalaşdırmaq yolu ilə varlanmaq imkanı yarandıqda buna əl atdıqlarını görürük» [1, s.175]. Eramızdan əvvəl 1-ci əsrdə Roma hökmdarı Sulla tərəfindən sənədlərin saxtalaşdırılmasını həyata keçirən şəxslər barədə məsuliyyət nəzərdə tutan «Korneliya» adlanan qanunu imzalanmışdı. Bu qanuna uyğun olaraq saxta vəsiyyətnamə hazırlayan, saxta sənədlərə möhür vuran, əsl vəsiyyətnaməni gizlədən, sənədlərin mətninə əlavə, pozma, üstədən düzəltmə və digər yollarla dəyişikliklər edən şəxslər cəzalandırılırdı [2, s.213].

Orta əsrlərdə bir çox ölkələrdə sənədlərin saxtalaşdırılması hallarına qarşı mübarizə daha da

sərtləşdirilmiş, buna görə məsuliyyət nəzərdə tutan xüsusi normalar ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarına daxil edilmişdi. Məsələn, XVI əsrin 1-ci yarısında Fransada sənədlərin saxtalaşdırılması hallarının artmasının, nəticədə də əhaliyə və dövlətə həmiyyətli əmlak ziyanın vurulmasının qarşısını almaq məqsədilə Kral I Frantsisk 1532-ci ildə bu kateqoriyalı cinayətlərə görə daha sərt cəzaları müəyyən edən xüsusi qanunvericilik aktını imzalamışdı.

E.R.Rossinskaya və A.M.Zinin yazırlar ki, hələ orta əsrlərdə, xüsusən də XVI əsrdən başlayaraq sənədlərin, ilk növbədə əmlak münasibətlərini tənzimləyən sənədlərin - veksellərin, vəsiyyətnamələrin və s. tədqiqi, istər saxtalaşdırma faktının, istərsə də saxtalaşdırma üsulunun müəyyən edilməsi üçün mütəxəssislərin cəlb olunması tələb olunurdu. Bu cür tədqiqatlar aptekçilərə və əcaçılara tapşırılırdı. Bu da sənədlərdə dəyişikliklərin edilməsi zamanı istifadə olunan maddələrin müəyyən edilməsi zəruriliyi ilə bağlı idi [3, s.20].

1550-ci il tarixli Rusiya Məhkəmə Qanunnaməsində sənədlərin saxtalaşdırılması quldurluq və adam öldürmə kimi əməllərlə yanaşı təhlükəli cinayətlər kateqoriyasına aid edilmişdi. Kilsə Qanunnaməsində sənədlərin saxtalaşdırılmasına xüsusi fəsil həsr olunmuş, saxta sənədlərin və möhürlərin hazırlanmasına görə ölüm hökmü nəzərdə tutulmuşdu [4]. Qanunnamə ilə sənədlərin saxtalaşdırılması ilə bağlı əməllər cinayət hesab edilməklə yanaşı, onların törədilməsinin mümkün üsulları da təsvir edilmişdi. Bu isə təcrübədə artıq sənədlərin həqiqiliyinin yoxlanılması və saxta-

karlığın aşkarı üzrə müəyyən qaydalarının mövcudluğunu və bu işə mütəxəssislərin cəlb olunduğunu söyləməyə əsas verir [5, s.106].

XVIII əsrin sonundan başlayaraq sənədlərin tədqiqi zamanı təbiət və texnika elmlərinin nailiyyətlərindən istifadə edilməyə başlamışdır. Bu isə ilk növbədə kimya sahəsində ixtira və kəşflərlə bağlı idi. 1818-ci ildə Rusiyada V.Reymerin «Polis və məhkəmə kimyası» kitabı rus dilində tərcümə olunaraq nəşr olunmuşdur. Bu kitabda sənədlərin materiallarının tədqiqinin kimyəvi metodları haqqında məlumatlar əks olunmuşdu. Bir çox ziddiyyətlərə və natamamlığa baxmayaraq bu kitab uzun müddət xüsusi biliyə malik olan əczaçılar və digər şəxslər üçün yeganə vəsait kimi istifadə olunmuşdur. Beləliklə, bu dövrdə sənədlərin saxtallığının müəyyən edilməsi işi çox vaxt aptekçilərə, yəni elmi tədqiqatların aparılması üzrə səriştəsi olmayan insanlara tapşırılırdı. İ.F. Krilovun qeyd etdiyi kimi, məhkəmədə mütəxəssis (ekspert) qismində çıxış edən aptekçilər kimyanı aptek işindən, laboratoriyanı isə aptekdən fərqləndirə bilmirdilər [1, s.183-200].

Sənədlərin tədqiqinin kimyəvi metodlarının şərh olunduğu ilk elmi nəşr qismində A.Nakenin 1874-cü ildə nəşr olunmuş «Məhkəmə kimyası» kitabı hesab edilə bilər. Eyni zamanda bu kitab icmal xarakteri daşıyırdı və onda konkret metodiki tövsiyələr öz əksini tapmamışdı [6, s.21].

Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində elm və texnikanın nailiyyətlərindən istifadə prosesinin aktivləşməsi XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrdə E.F.Burinski, Q.Qross, R.A.Reyss, N.V.Terziyev və digərlərinin sənədlərin kriminalistik tədqiqatının müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş əsərləri meydana gəlir [7, s.135].

XIX əsrin 80-90-cı illərində ABŞ və İngiltərə kimi ölkələrdə sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası ilə bağlı bir sıra elmi-praktiki xarakter daşıyan əsərlər meydana gəlir. K.Q.Sarıcalinskaya bununla bağlı qeyd edirdi ki, «XIX əsrin sonlarında ABŞ və İngiltərə kimi böyük dövlətlərdə sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasına aid bir sıra xüsusi əsərlər yazılmışdır. Belə əsərlərə V.Hegenin (1984) və P.Frezerin (1900) kitabları ni aid etmək olar» [8, s.77].

1910-cu ildə amerikalı ekspert A.Osbornun «Sənədlərin tədqiqi» əsəri nəşr olunur ki, bu əsərdə də sənədlərin və onlarda əks olunan mətnlərin tədqiqi üsullarına geniş yer ayrılır [3, s.24].

Fotoqrafiyanın meydana gəlməsi sənədlərin kriminalistik-texniki tədqiqatında istifadəsi sahəsində böyük dönüş yaratmaqla bu növ obyektlərin tədqiqatı üsullarını və vasitələrini genişləndirmişdir.

Təsadüfi deyildir ki, A.Bertilyon tədqiq olunan sənədlərin surətinin çıxarılmasında və əlyazmaların geniş ölçüdə əkslərinin alınmasında fotoqrafiyanın böyük əhəmiyyəti olduğunu qeyd etmişdir [9, s.9].

Rusiyada 1912-ci ildə nəşr olunan «cinayətlərin istintaqında elmi texnika» adlı mühazirələr kursunda alman kriminalisti R.A.Reyes sənədlərin tədqiqatının müxtəlif aspektlərinə də diqqət yetirir. Müəllif bu əsərinin «Sənədlərin tədqiqi haqqında ümumi qeydlər» bölməsində sənədlərin tədqiqi zamanı həll edilən əsas vəzifələr qismində sənədlərin ilkin məzmununun dəyişdirilməsi üsulunun müəyyən olunması, sənədin müxtəlif fraqmentlərinin icra olunduğu mürəkkəblərin eyniləşdirilməsi; möhürlərin və ştampların əkslərinin həqiqiliyinin müəyyən edilməsi; sənədin və onun ayrı-ayrı hissələrinin icra olunduğu vaxtın müəyyən olunması; mətnin müəyyən hissəsinin «görünməyən» mürəkkəblə icra olunması faktının müəyyən edilməsi və digərləri xüsusi olaraq qeyd etmişdir [2, s.214].

Q.Qrossun «Məhkəmə müstəntiqləri üçün rəhbərlik kimi kriminalistika sistemi» adlanan əsərində də saxta sənədlərin tədqiqi xüsusiyyətləri haqqında bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır. Belə ki, müəllif, ilk dəfə olaraq sənədlərin tədqiqi sahəsində xüsusi biliklərə malik şəxslər haqqında danışır və onları «mikroskopistlər» adlandırır [10, s.250-278].

Kriminalistikanın bu istiqamətinin inkişafına E.F.Burinskinin fundamental töhfə verdiyi xüsusi qeyd edilməlidir. Məhkəmə tədqiqat fotoqrafiyasının yaradıcısı olan E.F.Burinski böyüdülmüş əkslərin hazırlanması, zədələnmiş mətnlərin bərpa olunması, saxtalaşdırmanın aşkar edilməsi məqsədilə məhkəmə fotoqrafiyasının tətbiqi imkanlarını öyrənməyə, sənədlərin tədqiqi ilə bağlı

olan aktual problemləri həll etməyə çalışmış, sənədlərin saxtalaşdırılması üsullarının sistemləşdirilməsinə cəhd etmişdi. Onun fikrincə, məhkəmə fotoqrafiyasının metodları vasitəsilə zəif görünən, görünməyən, kimyəvi və mexaniki üsulla pozulmuş, üzərləri hər hansı bir ləkə ilə örtülmüş mətnləri, qeydləri üzə çıxarmaq və onların məzmununu müəyyənləşdirmək mümkündür [9, s.9].

Tədqiqat daxilində qeyd edilməlidir ki, 1926-cı ildə S.M.Potapovun «Məhkəmə fotoqrafiyası» kitabı işıq üzü görür. Kitabın ikinci hissəsi məhkəmə-fotoqrafik ekspertizası ilə bağlı məsələlərə həsr olunmuşdu. Müəllif tərəfindən digər məsələlərlə yanaşı, möhürlərin və ştampların, yazı makinası şrifflərinin tədqiqi zamanı fotoqrafik metodların tətbiqi imkanları göstərilmişdi [3, s.24].

Eyni zamanda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində cinayət mühakimə icraatı üçün kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən informasiyanın alınması məqsədilə sənədlərin tədqiqinin bir çox elmi-nəzəri və metodiki məsələlərinin kifayət qədər dərin və hərtərəfli işlənilmədiyini də qeyd olunmalıdır [2, s.214].

Məhkəmə ekspertizasının bir sahəsi kimi sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının nəzəri əsasları XX əsrin 40-cü illərindən etibarən formalaşmağa başlamışdır.

Sənədlərin kriminalistik tədqiqatının əsas nəzəri və metodoloji müddəaları ilk dəfə olaraq N.V.Terziyev tərəfindən formulə edilmişdir.

1949-cü ildə N.V.Terziyev və A.A.Eysmanın «Sənədlərin kriminalistik tədqiqatına giriş» monoqrafiyası işıq üzü görmüşdür. Məhz bu kitabda N.V.Terziyev ilk dəfə olaraq «sənədlərin texniki ekspertizası» terminini elmi dövriyyəyə daxil etmişdir. Kitabda sənədlərin kriminalistik tədqiqatının predmetinin və sisteminin anlayışları verilmiş, sənədlərinin tədqiqatının obyektləri və vəzifələri formulə edilmişdir ki, bu müddəalar da hazırda da öz nəzəri və praktiki əhəmiyyətini itirməmişdir. N.V.Terziyev tərəfindən təklif olunan tövsiyələr sənədlərin tədqiqatının tipik ekspert metodikalarının təkmilləşdirilməsində, həmçinin məhkəmə ekspertizasında yeni metodiki yanaşmaların işlənib hazırlanmasında baza rolunu oynamışdır.

R.S.Belkin də sənədlərin kriminalistik tədqiqatının

bir sıra metodiki müddəalarının işlənib hazırlanmasına öz töhfəsini vermişdir. Onun XX əsrin ortalarında işıq üzü görmüş ilk elmi işlərdən biri poliqrafik üsulla hazırlanmış sənədlərin tədqiqi məsələlərinə həsr olunmuşdu. Bu əsərdə müəllif tərəfindən poliqrafik məhsulların kriminalistik tədqiqatı xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmiş, bu üsuldən istifadə etməklə hazırlanmış sənədlərin ekspert tədqiqatının metodiki əsasları işlənib hazırlanmışdı [11 s.24-25].

Sənədlərin kriminalistik tədqiqatının nəzəri və metodoloji əsaslarının işlənib hazırlanmasında N.P.Yablokovun elmi əsərləri də mühüm əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1954-cü ildə N.P.Yablokov «kriminalistikada sənədlərin texniki ekspertizası» mövzusunda dissertasiya işini müdafiə etmiş və bu dissertasiyanın müddəaları sənədlərin ekspert tədqiqatını aparən praktiki işçilər üçün nəzərdə tutulmuş «sənədlərin materiallarının kriminalistik tədqiqatı» dərsləri vəsaitinin əsasını təşkil etmişdir [12].

XX əsrin 70-ci illərində diyircəkli qələm pas-talarının, mürəkkəblərin, sürətçıxarma kağızlarının rəngləyici maddələrinin, yazı makinalarının lentlərinin tərkibinin müəyyən edilməsi üzrə kompleks metodikaların işlənib hazırlanmasına həsr olunmuş bir sıra metodiki vəsaitlər nəşr olunmağa başlayır. Onların sırasında V.A.Semenovun «Sənədlərin materiallarının tədqiqi», V.A.Snetkovun «Sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizasının əsas vəzifələri, ekspert tədqiqatlarının təşkili» və digərlərini xüsusi olaraq qeyd etmək olar [13; 14].

Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının elmi-nəzəri əsaslarının formalaşmasında V.K.Lisiçenkonun 1971-ci ildə nəşr olunmuş «Sənədlərin kriminalistik tədqiqatı» monoqrafiyası da əhəmiyyətli rol oynamışdır [3, s.26-27].

Müxtəlif işarə-çapedic qurğuların köməyi ilə hazırlanmış sənədlərin kriminalistik tədqiqatının metodiki əsaslarının işlənib hazırlanmasında V.M. Paliyin də əməyi danılmazdır. V.M.Paliy «İşarə çap edən qurğulardan istifadə etməklə hazırlanmış sənədlərin kriminalistik tədqiqatı» adlanan monoqrafik əsərdə yazı makinalarından istifadə etməklə hazırlanmış sənədlərin kriminalistik tədqiqatının elmi-nəzəri və metodiki əsasları ilə

mə-texniki ekspertizası şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən elm və texnikanın ən son nailiyyətlərindən istifadə etməklə məhkəmə-texniki ekspertizası çərçivəsində sənədin hazırlanması üsulunun müəyyən edilməsi, sənədin ilkin vəziyyətinin bərpa edilməsi, hazırlanma vaxtının təyini, hazırlanmasında istifadə edilən alətlərin, vasitələrin, ləvazimatların və materialların, həmçinin sənədin icraçısının eyniləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar aparılmağa və ekspertizaların icraatı həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bu illərdə ümumən sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının, xüsusi halda isə onun bir sıra növlərinin təşkili və keçirilməsinin metodiki əsasları da işlənib hazırlanırdı. Məsələn, 1994-cü ildə Sənədlərin Məhkəmə-Texniki Ekspertizası şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən «İlkin məzmunları dəyişdirilmiş sənədlərin tədqiqatına dair» ekspres-informasiya hazırlanaraq nəşr olunmuşdur. Məhkəmə-istintaq orqanlarına, habelə ekspertlərə metodiki kömək məqsədilə hazırlanmış ekspres-informasiyada məzmunları əlavə etməklə, üstədən düzəltməklə, mexaniki üsulla pozmaqla dəyişdirilmiş sənədlərin tədqiqi ilə bağlı bir sıra elmi-nəzəri, metodoloji və metodiki xarakterli məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Bu növ ekspertizaların aparılması zamanı istifadə olunan əsas metodlar, avadanlıqlar, qurğular və digər texniki vasitələr (onların sırasında xüsusi halda mikroskoplar, lazer qurğuları, elektron-optik qurğular və s.) göstərilmişdir. 1999-cu ildə isə bu şöbənin əməkdaşı R.H. Ataşova tərəfindən «İlkin məzmunları pozma, əlavə etmə və üstədən düzəltməklə dəyişdirilmiş sənədlərin kriminalistik tədqiqatının nəzəri və metodiki əsasları» mövzusunda dissertasiya işi müdafiə edilmişdir.

Son bir neçə ildə Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizaları şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən bu ekspertiza növünün elmi-nəzəri, metodoloji və texniki əsaslarının təkmilləşdirilməsi, məhkəmə-istintaq orqanlarına metodiki köməyin göstərilməsi məqsədilə bir sıra vəsaitlər, metodiki tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır. Onların sırasında F.M. Cavadov, Ə.S. Məlikov, N.T. Pənahov tərəfindən hazırlanmış «Sənədlərin saxtalaşdırılması üsullarının müəyyən edilməsi» (2011), N.T. Pənahov və

Ə.S. Məlikov tərəfindən işlənib hazırlanmış «Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının təyini və aparılmasına dair metodik vəsait» (2018) xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. Sonuncu vəsaitdə sənəd və rekvizitlərin anlayışı və təsnifatı; sənədlərin texniki ekspertizasının anlayışı, predmeti, obyekti və həll etdiyi məsələlər; sənədlərin texniki ekspertizasının metodları; çap üsulları ilə hazırlanmış sənədlərin tədqiqi; təsdiqedic çap forması əkslərinin (möhür və ştampları) tədqiqi; imzaların icra olunma üsulunun müəyyən edilməsi; sənədlərin məzmununun bərpası; ilkin məzmunu dəyişdirilmiş sənədlərin tədqiqatı; sənədlərin hazırlanmasının nisbi vaxtının müəyyən edilməsi; sənəd materiallarının tədqiqi kimi elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb edən məsələlər kompleks nəzərdən keçirilmişdir [18].

Hazırda sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının ənənəvi kriminalistik ekspertizaların ən dinamik inkişaf edən ekspertiza növlərindən biri olduğunu qeyd etsək, bəlkə də yanılmırıq. R.H. Ataşovanın düzgün qeyd etdiyi kimi, «Müasir kriminalistika elmi hazırda sənədlərin məhkəmə texniki ekspertizasının elə metod və üsullarına malikdir ki, bunların sayəsində pozulmuş, qaralanmış, ləkələnmiş, kağız, parça, dəri, şüşə və s. materialları üzərində icra olunmuş mətnlərin bərpası, oxunması, yuyulmuş sənədlərin məzmunlarının müəyyən olunması, makina, mətbəə, işarə çap edən qurğuların və onların mətnlərinin eyniləşdirilməsi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir» [9, s.8].

Son illərin məhkəmə-istintaq təcrübəsi göstərir ki, cinayətkar fəaliyyətin müasir təzahürlərindən biri də maliyyə-iqtisadi və hesabat sənədlərinin saxtalaşdırılması yolu ilə hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətinə kriminal müdaxilə hallarının artmasıdır. Kompüter texnologiyalarının tətbiqi əsasında kərgüzarlığın aparılması bu növ texnologiyalardan istifadə etməklə həyata keçirilən iqtisadi cinayətkarlığın artımına gətirmiş, bu da kompüter çap qurğularının kriminalistik diaqnostikası və eyniləşdirilməsi ilə bağlı sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizası icraatına tələbatın artmasına səbəb olmuşdur. Bu və digər amillər digər məhkəmə ekspertizalarında olduğu kimi, sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası sahəsində də öz

həllini gözləyən bir sıra yeni məsələlər kompleksinin yaranmasını şərtləndirmişdir.

Müasir şəraitlərdə sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatının elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb etməklə öz həllini gözləyən aktual problemlər sırasında aşağıdakılar xüsusi olaraq qeyd edilə bilərlər:

- informasiya-kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə hazırlanmış sənədlərin, onların rekvizitlərinin (o cümlədən möhür və ştampların) kompleks kriminalistik tədqiqatının elmi-nəzəri və metodiki əsaslarının müasir reallıqlara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi;

- sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatında zəifgörünən təsvirlərin rəqəmsal emalı, bu növ təsvirlərin informativliyinin yüksəldilməsini təmin edən texniki vasitələrin və metodların tətbiqi texnologiyalarının işlənilməsi;

- sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizasında qrafik kompüter proqramlarının tətbiqi üzrə yeni da effektiv metodikaların işlənilib hazırlanması, mövcud metodikaların isə təkmilləşdirilməsi imkanlarının qiymtləndirilməsi;

- şəxsiyyəti təsdiq edən biometrik rekizitli sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatının elmi-metodiki əsaslarının işlənilib hazırlanması;

- sənədlərin rekvizitlərin icra tarixinin və ardıcılığının müəyyən edilməsi üzrə texniki-krimina-

listik tədqiqatın elmi-metodiki və texniki-texnoloji təminatının yaradılması və s.

Müasir yazı materiallarından istifadə etməklə hazırlanmış sənədlərin rekvizitlərinin kriminalistik tədqiqatının elmi-nəzəri əsaslarının, metodiki və təşkilati təminatının təkmilləşdirilməsi də sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası sahəsində həlli vacib olan məsələlər kompleksinə aid edilə bilər.

Beləliklə, tarixi və elmi analiz göstərir ki, məhkəmə ekspertizasının ənənəvi kriminalistik ekspertizalarının əsas növlərindən biri olan sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası kifayət qədər uzunmüddətli və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, məhkəmə ekspertizasının bu növünün tədqiqat obyektləri və istiqamətləri müasir reallıqlar, məhkəmə-istintaq təcrübəsinin tələbatları nəzərə alınmaqla daima genişləndirilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Müasir şəraitlərdə, qloballaşma və elmi-texniki tərəqqi dövründə isə sənədlərin məhkəmə texniki ekspertizasının qarşısında ekspertiza icraatının elmi əsaslılığını və mötəbərliyini yüksəldən müasir metod və üsulların işlənilib hazırlanması, bu növ ekspertiza icraatının müasir tələblərə cavab verən elmi-metodiki, texniki, texnoloji və informasiya təminatının yaradılması kimi vəzifələr durur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Крылов И.Ф. В мире криминалистики. Л., 1980.
2. Шведова Н.Н. Криминалистическое исследование документов: ретроспективный анализ и современное состояние//Вестник Саратовской государственной юридической академии. 2015, №1(102).
3. Россинская Е.Р., Зинин А.М. История становления и развития института судебной экспертизы в России//Вестник Университета имени О.Е.Кутафина (МГЮА). 2015. №12.
4. <http://www.unn.ru/pages/dissert/133.pdf>.
5. Исаева Л.М. Специальные знания в уголовном судопроизводстве. М.: Юрист, 2002.
6. Баринаова О.А. Криминалистические исследования реквизитов документов, нанесенных современными материалами письма: теоретические и прикладные аспекты. Диссерт.к.ю.н. Волгоград, 2015.
7. Белкин Р.С. История отечественной криминалистики. М., 1999.
8. Sarıcalinskaya K.Q., Cavadov F.M., Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. Məhkəmə ekspertizası. Bakı, 2003.
9. Ataşova R.H. İlkin məzmunları pozma, əlavə etmə və üstədən düzəltməklə dəyişdirilmiş sənədlərin kriminalistik tədqiqatının nəzəri və metodiki əsasları. Hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi

almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1999.

10. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд. перепеч. с изд. 1908г. М., 2002.

11. Белкин Р.С. Криминалистическая экспертиза документов, выполненная полиграфическим способом//Всесоюзная конференция криминалистов. М., 1949.

12. Яблоков Н.П. Криминалистическое исследование материалов документов. М., 1961.

13. Основные задачи технико-криминалистической экспертизы документов. Организация экспертных исследований: учеб. пособие./Под ред. В.А. Снеткова. М., 1987.

14. Семенова В.А. Исследование материалов документов. Методическое пособие. М., 1970.

15. Палий В.М. Криминалистическое исследование документов, изготовленных на знакопечатающих устройствах. Киев, 1989.

16. Гортинский А.В. Теоретические и методические основы криминалистической диагностики и идентификации компьютерных печатающих устройств матричного типа. Автореф. дисс. ... к.ю.н. Саратов, 2000.

17. Шашкин С.Б. Теоретические и методические основы криминалистической экспертизы документов, выполненных с использованием средств полиграфической и оргтехники. Дис. докт. юрид. наук. Саратов, 2003.

18. <http://expert.gov.az/upload/pdf/senedlerin-mehkeme-ekspertizasi-vesaiti.pdf>

Aysel Aslanova

The emergence, current state and prospects for the development of forensic technical examination of document

The emergence of forensic technical examination of documents, the current situation, and development prospects were considered in the article, then the role and importance of A. Bertilyon, E. Burinski, A. Osborn, G. Gross, R. Reyss, N. Terziyev, A. A. Eysman, R. S. Belkin, N. P. Yablokov, V. K. Lisichenko and other criminologists in establishing the scientific-theoretical and methodological bases of forensic examination of documents were shown. A brief summary of monographic research conducted in the late twentieth and early twenty-first centuries in the field of forensic examination of documents in general, also the development of scientific-theoretical, organizational-technical and methodological bases of its various types, the written and defended dissertations.

The main stages of formation and development of organizational-legal and scientific-methodological foundations of forensic technical examination of documents in Azerbaijan were noted, and in recent years, a brief description of the methodological aids prepared for the purpose of improving the scientific-theoretical, methodological and technical bases of forensic technical examination of documents and providing methodological assistance to judicial-investigative bodies was shown in the Forensic Examination Center of the Ministry of Justice of the Azerbaijan Republic.

The article also identifies and systematizes the urgent problems of technical and forensic research of documents in modern conditions, which have scientific-theoretical and practical importance and awaiting their solution.

Айсель Асланова

Возникновение, современное состояние и перспективы развития судебно-технической экспертизы документов

В статье рассмотрены возникновение, современное состояние и перспективы развития судебно-технической экспертизы документов, показана роль и важность А. Бертильона, Э. Буринского, А. Осборна, Г. Гросса, Р. Рейсса, Н. Терзиева, А. А. Эйсмана, Р. С. Белкина, Н. П. Яблокова, В. К. Лисиченко и других криминалистов в формировании научно-теоретических и методических основ судебно-технической экспертизы документов. Было дано краткое изложение монографических исследований, написанных и защищенных диссертационных работ в области разработки научно-теоретических, организационно-технических и методических основ судебно-технической экспертизы документов в целом, а также отдельных ее видов в конце XX века, в начале XXI века.

Были отмечены основные этапы формирования и развития организационно-правовых и научно-методических основ судебно-технической экспертизы документов в Азербайджане, было дано краткое описание методических пособий, разработанных в целях совершенствования научно-теоретических, методологических и технических основ производства судебно-технической экспертизы документов в последние годы в Центре Судебной Экспертизы Министерства Юстиции Азербайджанской Республики, оказания методической помощи судебно-следственным органам.

В статье также выявлены и систематизированы актуальные проблемы, ожидающие решения, имеющие научно-теоретическое и практическое значение для технико-криминалистического исследования документов в современных условиях.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word programında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində – 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində – 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: ehg69@mail.ru

Əlaqə telefonu: +994 50-210-48-80

**Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале
«Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики»**

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта – 14, межстрочный интервал – 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- аннотация (4-5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с.44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц.

Электронный адрес для направления научных статей: ehg69@mail.ru

Контактный телефон: +994 50-210-48-80

DÜZƏLIŞLƏR

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün: